

Transformacije povijesnog pejzaža Cetinske županije od kasne antike do ranog srednjeg vijeka

Milošević, Jelena

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:379445>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-01**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

TRANSFORMACIJE POVIJESNOG PEJZAŽA CETINSKE
ŽUPANIJE OD KASNE ANTIKE DO RANOG SREDNJEG
VIJEKA

Jelena Milošević

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, prof.

ZAGREB, 2022.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

TRANSFORMACIJE POVIJESNOG PEJZAŽA CETINSKE ŽUPANIJE OD KASNE ANTIKE DO RANOG SREDNJEG VIJEKA

Transformation of the historical landscape of Cetina County from the Late Antiquity to the
Early Middle Ages

Jelena Milošević

SAŽETAK

Rad donosi kataloški pregled sakralne arhitekture na prostoru nekadašnje ranosrednjovjekovne županije Cetine od kasnoantičkog do ranosrednjovjekovnog perioda. Navedeno područje obuhvaća gornji i srednji tok rijeke Cetine, odnosno današnje gradove Sinj, Vrliku i Trilj te općine Kijevo, Cijvljane, Hrvace, Otok i Dicmo. Uvodna poglavlja sadrže pregled dosadašnjih arheoloških istraživanja na promatranom području; kraći opis geografskih i povijesnih odrednica Cetinske županije; pregled crkvenog uređenja prostora od pojave kršćanstva do 11. stoljeća te kratak osvrt na rimske gospodarsko-rezidencijalne sklopove. U kataloškom dijelu rada iznesena je analiza kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih sakralnih zdanja i pripadajuće im kamene plastike. Također, svaka kataloška jedinica uključuje i pregled do sada poznate literature o istoj te kraći zaključak na temelju iznesenih informacija. Prostor Cetinske županije arheološki je bogato područje, no još uvijek nije dovoljno istraženo. Na temelju kataloške obrade lokaliteta te njihove kontekstualizacije pomoću geografsko-povijesnih značajki ovog kraja, ali i uz pomoć karata kojima je rad popraćen, u zaključku je predložena interpretacija transformacija kulturno-povijesnog pejzaža današnje Cetinske krajine te komentar na moguća buduća istraživanja.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 195 stranica, 124 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Cetina, Cetinska županija, kasna antika, rani srednji vijek, sakralna arhitektura, transformacije povijesnog pejzaža

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, red. prof, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Maja Zeman, docent, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, dr. sc. Jelena Behaim, poslijedoktorand, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: 17.3.2022.

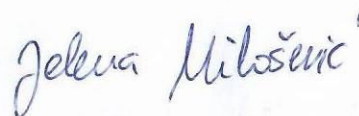
Ocjena: 5

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Jelena Milošević, diplomantica na Istraživačkom smjeru - modul Umjetnost antike i srednjeg vijeka diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Transformacije povijesnog pejzaža Cetinske županije od kasne antike do ranog srednjeg vijeka* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio mog istraživanja nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 17.3.2022.

Vlastoručni potpis:

Handwritten signature of Jelena Milošević in blue ink.

SADRŽAJ

1. UVODNA RAZMATRANJA.....	1
1.1. UVOD	1
1.2. CILJ I METODOLOGIJA RADA	2
1.3. PREGLED ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA NA PROSTORU CETINSKE ŽUPANIJE	4
2. POVIJESNO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE PROSTORA CETINSKE ŽUPANIJE	9
2.1. GEOGRAFSKE ODREDNICE PROMATRANOG PROSTORA.....	9
2.2. KRATAK POVIJESNI PREGLED PROSTORA OD KASNE ANTIKE DO RANOG SREDNJEG VIJEKA	11
2.2.1. CRKVENO UREĐENJE DALMATINSKOG ZALEĐA OD DOLASKA KRŠĆANSTVA DO 11. STOLJEĆA	17
2.3. KRATAK OSVRT NA RIMSKA GOSPODARSKO-REZIDENCIJALNA ZDANJA CETINSKOG KRAJA	22
3. KATALOG SAKRALNE GRADNJE	26
3.1. OPĆINA KIJEVO	26
3.1.1. Kijevo - Gradina Sv. Mihovila	26
3.2. OPĆINA CIVLJANE	29
3.2.1. Cetina - <i>Crkva Sv. Spasa</i>	29
3.3. OPĆINA VRLIKA	43
3.3.1. Grad Vrlika.....	43
3.3.2. Gornje Koljane - <i>Crkvina</i>	46
3.3.3. Otišić - <i>Krunića ograda</i>	54
3.4. OPĆINA HRVACE.....	56
3.4.1. Vučipolje - <i>Liovića greblje</i>	56
3.4.2. Potravlje - <i>Grudine</i>	58
3.4.3. Hrvace	62
3.5. OPĆINA SINJ	65
3.5.1. Lučane	65
3.5.2. Sinj - <i>Općinska lokva</i>	67
3.5.3. Brnaze - <i>Mijoljača</i>	71
3.6. OPĆINA OTOK	82
3.6.1. Gala - <i>Kulina</i>	82
3.6.2. Otok - <i>Mirine</i>	85
3.7. OPĆINA TRILJ.....	92
3.7.1. Grab.....	92
3.7.2. Grad Trilj- <i>Okolište</i>	96

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	100
5. LITERATURA.....	105
6. PRILOZI.....	121
6.1. POPIS KARATA	121
6.2. KARTE.....	122
6.3. POPIS SLIKA	128
6.4. SLIKE.....	134
7. SUMMARY	195

1. UVODNA RAZMATRANJA

1.1. UVOD

Područje Dalmatinske zagore uz rijeku Cetinu se danas često naziva Cetinska krajina, a podrijetlo tog naziva seže do mletačko-turskih ratova 17. i 18. stoljeća. Cetinska krajina obuhvaća povijesni prostor nekadašnje ranosrednjovjekovne županije Cetine i nešto kasnije Vrličke župe. (Karta 1.) Županiju Cetinu prvi put spominje bizantski car Konstantin Porfirogenet u 10. stoljeću, a podrazumijevala je jednu od jedanaest starohrvatskih županija nastalih u 9. stoljeću.¹ Danas to područje administrativno pripada Splitsko-dalmatinskoj i manjim dijelom Šibensko-kninskoj županiji, a čine ga gradovi Sinj, Vrlika i Trilj te općine Kijevo, Cijljanje, Hrvace, Otok i Dicmo. Dominantu cijelog prostora čini rijeka Cetina s plodnim poljima koje ju okružuju.

Teritorij županije Cetine pokazao se kao značajno područje na arheološkoj karti srednjega vijeka, a istraživanja na ovom prostoru započinju sedamdesetih godina 18. stoljeća. Arheološki položaji iz razdoblja kasne antike i ranog srednjeg vijeka na prostoru Cetinske krajine su brojni, no još uvijek nisu dovoljno istraženi. Samo na ponekim lokalitetima su provedena sustavna istraživanja koja su donijela značajne rezultate, a na većem broju položaja sakralna arhitektura pretpostavljena je na temelju nalaza skulpture.

Tema ovog rada obuhvaća spomenike na prostoru nekadašnje Cetinske županije od kasnoantičkog do ranosrednjovjekovnog perioda. U uvodnom dijelu rada bit će donesen pregled dosadašnjih arheoloških istraživanja na promatranom području, a koji ukazuje na obujam arheološke djelatnosti na ovom teritoriju. Zatim, rad donosi kratak opis geografskih i povijesnih odrednica Cetinske županije koji je nužan za kontekstualizaciju nastanka spomenika, odnosno njihovih promjena na određenim lokalitetima. Također, u sklopu povijesnog okvira će ukratko biti prikazano crkveno uređenje prostora uz gornji i srednji tok Cetine od pojave kršćanstva do 11. stoljeća. S obzirom da rimski gospodarsko-rezidencijalni sklopovi nisu dijelom kataloške obrade ovog rada, u prvom dijelu rada bit će iznesen kratak osvrt i na takva zdanja na promatranom području. Drugi, kataloški dio rada se odnosi na analizu kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih sakralnih zdanja bitnih za povijesno-umjetničku interpretaciju tih razdoblja na prostoru Cetinske županije. Za svaki lokalitet, ukoliko to

¹ Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, priredio Nikola Tomašić, Zagreb: Dom i svijet, 2003., 78.

dostupni podaci dopuštaju, bit će prikazan: položaj lokaliteta na prostoru županije, informacije o historiografiji i dosadašnjim istraživanjima lokaliteta, opis arhitekture i/ili skulpture te zaključak na temelju iznesenih podataka. S obzirom da rad obrađuje isključivo sakralnu arhitekturu navedenih razdoblja, objekti svjetovnog karaktera i/ili nalazi drugih razdoblja bit će spomenuti ukoliko su bitni za razumijevanje i interpretaciju sakralnih spomenika.

1.2. CILJ I METODOLOGIJA RADA

Cilj rada je kataloški pregled arheoloških lokaliteta, odnosno analiza sakralne spomeničke baštine kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog perioda na prostoru nekadašnje Cetinske županije. S obzirom da se na prostoru ovog kraja naseljavanje može pratiti od prapovijesti, na pojedinim lokalitetima nastojat će se ukazati i na elemente kontinuiteta. Kroz katalošku obradu lokaliteta te njihovu kontekstualizaciju pomoću geografsko-povijesnih značajki ovog prostora pokušat će se donijeti svojevrsna slika kulturno-povijesnog pejzaža današnje Cetinske krajine u razdoblju od kasne antike do ranog srednjeg vijeka. Također, ukoliko je nužno, bit će ukazano na manjkavost dosadašnjih istraživanja određenih lokaliteta, odnosno mogućnost i/ili nužnost novih istraživanja istih.

Literatura korištena za izradu ovog rada je opširna. Za razumijevanje lokaliteta kod većine slučajeva bilo je nužno početi od izvješća arheoloških istraživanja, ponekad pisanih od strane arheologa amatera, a zatim sliku upotpuniti preko članaka u časopisima te opsežnijih kataloških pregleda, sinteza i monografija. Za poglavlje u kojem se donosi povijesni pregled od kasne antike do ranog srednjeg vijeka, korištene su monografije *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana* Roberta Matijašića² te *Prva stoljeća Hrvatske i Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku: Hrvatska povijest od 550. do 1100.* Nevena Budaka.³ Također, konzultirani su i drugi autori kao što je Nada Klaić i njena *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*⁴ te Ivo Goldstein za pitanja o Bizantu u ovim krajevima.⁵

² Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana, Povijest hrvatskih zemalja u antici*, 2, Zagreb: Leykam international, 2012.

³ Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994., *Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku: Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, Zagreb: Leykam International, 2019.

⁴ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1975.

⁵ Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992., *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, FF Press, Zagreb, 2003. „Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555.“, u: *Radovi* 37, 2005., 23-34.

Kao temelj obrade lokaliteta s materijalnom baštinom kasnoantičkog perioda poslužila je monografija Branke Migotti iz 1990.⁶ te sinteza Pascale Chevalier *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae* iz 1995. godine,⁷ ali svakako i članak Jasne Jeličić-Radonić sa znanstvenog skupa *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka* održanog u Sinju 1980. godine u kojem autorica obrađuje ranokršćanske lokalitete od izvora do ušća Cetine.⁸

Kao jedna od polazišnih točaka u istraživanju predromaničkog razdoblja na prostoru Dalmacije može poslužiti sinteza *Dalmatia praeromanica* Tomislava Marasovića. Autor u trećem svesku obrađuje prostor srednje Dalmacije čime su obuhvaćeni i izvangradski krajevi kao što je prostor Zagore, a tim i područje uz gornji i srednji tok Cetine.⁹ Najveći doprinos, u novije vrijeme, proučavanju srednjeg vijeka, ali i arheologije na prostoru uz Cetinu općenito, dao je Ante Milošević u svojim studijama, pregledima i znanstvenim radovima koji su za istraživanje ovoga područja neizostavna referenca, a samo neki od konzultiranih radova su: *Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini*, *Arheološka topografija Cetine*, *Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine* te najnovija *Arheologija Sinjskog polja*.

Prostor današnje Cetinske krajine u novije vrijeme je uvršten i u dvije značajne izložbe i pripadajuće im kataloge, a to su izložba *Hrvati i Karolinzi* iz 2000.-2001. godine, održana u Splitu, koja obuhvaća prostor najranije hrvatske države od kraja 8. i tijekom 9. stoljeća¹⁰ te izložba posvećena dalmatinskoj zagori iz 2007. godine - *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja* kojom se nastojalo ukazati na kulturno-povijesni značaj toga područja od antike do najnovijih doba.¹¹

Nužno je istraživački rad prilagoditi i suvremenim vremenima i zahtjevima te su u ovom radu priloženi i digitalno izrađeni sadržaji. Osim fotografija, rad donosi i pregled arheoloških lokaliteta putem karata koje omogućuju lakšu kontekstualizaciju lokaliteta u određenom periodu, a na nekim položajima ukazuju i na mogući kontinuitet. Karte su izrađene pomoću *QGIS* 3.18.

⁶ Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1990.

⁷ Pascale Chevalier, *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae: L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.)*, Tome I - catalogue, Rim, Split: École Française de Rome, Musée archéologique de Split, 1995a., *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae: L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.)*, Tome 2 - Illustrations et conclusions, Rim, Split: École Française de Rome, Musée archéologique de Split, 1995b.

⁸ Jasna Jeličić, „Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća Cetine“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984., 169-180.

⁹ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija, Split-Zagreb: Književni krug - Split / Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split / Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 2011.

¹⁰ Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000.

¹¹ Vesna Kusin, Joško Belamarić, Joško Grčić, (ur.), *Dalmatinska Zagora nepoznata zemlja*, Zagreb: Ministarstvo kulture RH, Galerija Klovićevi dvori, 2007.

softwera pri čemu je kao podloga korištena mapa otvorenog koda *OpenStreetMap* te satelitski snimci s *Google Satellite*.

1.3. PREGLED ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA NA PROSTORU CETINSKE ŽUPANIJE

S obzirom da je Cetinska krajina bila pod vlasti Osmanlija sve do posljednje četvrtine 17. stoljeća, arheološka istraživanja ovdje započinju nešto kasnije nego u ostatku Dalmacije. S pojavom prosvjetiteljskih ideja sa Zapada, javlja se i interes za arheološkim istraživanjima ovoga kraja, kojeg će nerijetko obilaziti i europski istraživači. Prvi istraživački pothvati počinju sedamdesetih godina 18. stoljeća te traju do šezdesetih godina 19. stoljeća, a prve arheološke vijesti donose Venecijanac Alberto Fortis i Sinjanin Ivan Lovrić.¹²

Nakon slučajnog otkrića dijelova mramornog kipa Herakla na prostoru nekadašnjeg rimskog *Aequuma* (*Colonia Claudia Aequum*, današnji Čitluk kod Sinja) dolazi do sve većeg zanimanja za proučavanjem arheologije u ovom podneblju.

Godine 1860. fra Antun Konstantin Matas započinje s radovima na lokalitetu u Čitluku. Istraživanje ovog lokaliteta bit će presudno za razvoj arheologije u Cetinskom kraju, a arheološki zamah potrajat će do kraja prvog svjetskog rata.¹³ Publikacije u to vrijeme se tiču uglavnom *Aequuma* i *Tiluriuma* - vojnog logora 7. rimske legije te područja oko današnjeg grada Vrlike, a radi se najčešće o objavama slučajnih i pojedinačnih nalaza.¹⁴ Rezultati istraživanja 1860. godine potaknuli su osnivanje arheološke zbirke u sklopu Klasične gimnazije, kojom je rukovodio Matas, a potom i *Museuma starina*, odnosno današnje *Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju*.¹⁵

Od polovice 19. stoljeća daju se razlučiti dvije linije djelovanja arheologa na prostoru Cetinskog kraja. S jedne strane je to *Arheološki muzej u Splitu* zajedno s profesorima Klasične gimnazije koji se uglavnom bave sakupljanjem rimskih spomenika uz srednji tok rijeke Cetine te *Kninsko starinsko društvo*, potpomognuto arheolozima iz Zagreba i Sarajeva s druge strane,

¹² Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, priredio J. Bratulić, Zagreb, 1984., 193-194., Ivan Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*, priredio M. Kombol, Zagreb, 1948., 23-24.

¹³ Ante Milošević, „Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini“, u: *Obavijesti*, Split: Hrvatsko arheološko društvo, 1980., 19.

¹⁴ Isto

¹⁵ Vidi: Nikola Gabrić, „Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju“, u: *Sinjska spomenica*, Sinj, 1965., 241-254., Ante Milošević, „Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 36, Split, 1996.a, 417-425.

čiji su primarni interes srednjovjekovna nalazišta na prostoru gornjeg toka rijeke Cetine.¹⁶ U Sinju, osim *Kninskog starinskog društva*, svoje izaslanike u to vrijeme imaju i *Hrvatsko arheološko društvo* i zagrebački *Arheološki muzej*.¹⁷

U drugoj polovici 19. stoljeća pokreću se arheološki časopisi u kojima izvješća objavljuju terenski povjerenici. Takvi časopisi su *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* te *Starohrvatska prosvjeta* koji objavljuju i novosti o istraživanjima lokaliteta na prostoru uz Cetinu. Osim arheoloških izvješća u časopisima, izrazito su bitni i terenski dnevници fra Luje Maruna nastali krajem 19. stoljeća.¹⁸

Nakon 1860. godine na prostoru Cetinskog kraja dolazi do svojevrsnog arheološkog zamaha, no iskopavanja često obavljaju arheolozi amateri. Stoga, velik broj spomenika prilikom otkrića nije podržan nikakvim zapisom ili su određeni nalazi bili zanemareni u korist tada najznačajnijeg nalaza na terenu.¹⁹ Ta činjenica potiče na razmišljanje o tome koliko je mogućih, a danas nam možda zanimljivih nalaza izgubljeno te koliko bi bila olakšana novija arheološka istraživanja da su informacije poput primjerice mjesta i opisa nalaza ostale zabilježene. Također, važno je spomenuti još jedan kasniji događaj koji otežava razumijevanje srednjovjekovne arheologije Cetine, a dogodio se 1943. godine kada je u bombardiranju Sinja gotovo u potpunosti stradala dokumentacija franjevačke zbirke.²⁰

Osamdesetih godina 19. stoljeća lokalitete uz Cetinu, a posebno Gardun i Čitluk, obilaze i europski stručnjaci poput Carla Masnera, Otta Hirschfelda, Roberta Schneidera te nešto kasnije Otta Bendorfa.²¹ Nakon posjeta europskih arheologa, Frano Bulić 1884. godine ponovo započinje istraživanje u Čitluku nakon čega objavljuje tlocrt dijela foruma, antičkih bedema i drugih arhitektonskih ostataka na nalazištu.²²

Istraživači druge polovice 19. stoljeća uglavnom se fokusiraju na istraživanje antičkih i srednjovjekovnih nalazišta uz gornji tok Cetine, dok su se prapovijesni lokaliteti obilazili s ciljem utvrđivanja lokaliteta i prikupljanja slučajnih nalaza.²³ Takva preferencija istraživača

¹⁶ Ante Milošević, *Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine*, doktorska disertacija, Zadar: Filozofski fakultet sveučilišta u Zadru, 2005., 15.

¹⁷ Isto

¹⁸ Luj Marun, *Starinarski dnevници*, Split, 1998.

¹⁹ Milošević, 2005., 15-16.

²⁰ Prethodno je inventar *Museuma starina* 1942. preseljen iz Knina u Sinj, a zatim i 1945. godine u Split.

²¹ Ante Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split, 1998., 29.

²² Frano Bulić, „Scavi a Čitluk di Sinj (Colonia Claudia Aequum o Aequitas)“, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 8, 1885., 7-1., „Ausgrabungen in Čitluk, Dalmatien“, u: *Mittheilungen der Zentralkommission Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäl*“, Beč, 11, 1885., 25-26.

²³ Ante Milošević, „Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984.a, 12.

nastavlja se i s dolaskom novog stoljeća.²⁴ Prije Prvog svjetskog rata, osim u Sinju na položaju *Općinska lokva*, istražuje se jedino ponovno u Gornjim Koljanima gdje se na radove Petra Stanića nastavlja Frano Radić²⁵ te na Čitluku gdje za *Austrijski arheološki institut u Beču* iskopava Mihovil Abramić.²⁶ Početkom 20. stoljeća napori stručnjaka su bili usmjereni i u drugom pravcu, prema poboljšanju muzejske djelatnosti, posebno u manjim središtima, primjerice u franjevačkom muzeju u Sinju koji se tada nalazio u Klasičnoj gimnaziji.²⁷

Razdoblje između dva svjetska rata, u kojem dolazi do tzv. smjene generacija nije donijelo značajne promjene za razvoj srednjovjekovne arheologije u Cetinskoj krajini. Mladi arheolozi se baziraju na istraživanja antičkih lokaliteta, dok su srednjovjekovni i prapovijesni položaji zanemareni.²⁸ Još jedna otežavajuća okolnost za moguća istraživanja starohrvatskih lokaliteta na prostoru gornje Cetine je bila ta što je ondje bilo nastanjeno većinom pravoslavno stanovništvo koje nije dozvoljavalo iskopavanja na tom području.²⁹

U tom vremenu istraživanja na terenu svedena su na minimum, a popularnost dobiva muzejska djelatnost, no ipak ponekim slučajnim nalazima otkriveni su vrijedni spomenici. Takav je nalaz ranosrednjovjekovnih zlatnika i nakita s kraja 8. stoljeća kojeg objavljuje Ljubo Karaman³⁰ te nalaz rimske are iz Sinja s natpisom „*Osini(ates)*“ kojeg nalazi Ante Jadrijević.³¹

U prvoj polovici 20. stoljeća, značajnu ulogu za razvoj arheologije na prostoru Cetinske krajine imao je Stjepan Gunjača. Godine 1937. Gunjača brani doktorsku disertaciju naziva *Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma* u kojoj obrađuje povijesnu i geografsku topografiju Cetine i Vrlike uz dvije manje rasprave o antičkom periodu uz Cetinu.³²

Godine 1956. u Sinju se osniva *Gradski muzej - Sinj* koji je trebao djelovati samo na užem području grada, no s obzirom da je rad muzeja obuhvaćao i širu okolicu, odnosno

²⁴ Isto

²⁵ Frano Radić, „Ostanci starinarske crkve i groblja u Gornjim Koljanima kod Vrlike“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 5, 1900., 107-122., „Ostanci starinske crkve i groblja u Gornjim Koljanima kod Vrlike“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 6, Knin, 1901., 3-11.

²⁶ Emil Reisch, „Colonia Claudia Aequum, Die Grabungen des Österreichischen archäologischen Instituts Während der Jahre 1912 und 1913“, u: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes*, 16, 1913., 135-144.

²⁷ Vidi: Milošević, 2005., 20., bilj. 34. i 35.

²⁸ Milošević, 2005., 21.

²⁹ Ovdje se može spomenuti napad lokalnog stanovništva na Luju Maruna prilikom posjeta crkvi Sv. Spasa 7.6.1895. godine. Vidi: Marun, 1998., 63.

³⁰ Ljubo Karaman, „Zlatni nalaz u Trilju nedaleko od Sinja“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 44, Split, 1921., 3-20. Autor piše o pronalasku zlatnika Konstantina V. Koprornima i njegovog sina Lava IV. te više komada luksuznog zlatnog nakita.

³¹ Ante Jadrijević, „Novi rimski natpis s grada Sinja“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 51, 1940., 157-159.

³² Stjepan Gunjača, *Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije s ekskursima u ubikaciji Setovije i Tiluriuma*, Split: Bihac-Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti, 1937.a

područje gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, muzej 1963. godine mijenja ime u *Muzej Cetinske krajine - Sinj*.³³ Budući da u početku djelovanja muzeja nije bilo dovoljno financijskih sredstava ni odgovarajućih stručnjaka za provođenje sustavnih istraživanja, primarna muzejska djelatnost svodila se na sakupljanje slučajnih nalaza te poneko zaštitno istraživanje.³⁴ U prva dva desetljeća rada muzeja prikupljen je velik broj pojedinačnih nalaza među kojima prednjače oni iz prapovijesnog razdoblja.³⁵ Istraživanjem prapovijesnih kamenih gomila uz gornji i srednji tok rijeke Cetine, Ivan Marović zaključuje postojanje do tada nepoznate kulturne skupine koju naziva - *Cetinska kulturna grupa ranog i srednjeg brončanog doba*, kasnije poznata kao *Cetinska kultura*.³⁶ Od 1977. godine u Muzeju je zaposlen arheolog što će dovesti do postepene sistematizacije građe muzeja, većeg broja rekognosciranja lokaliteta i zaštitnih istraživanja te intenzivnije suradnje sa drugim muzejima u Dalmaciji.³⁷

Poslije Drugog svjetskog rata stručnjaci se fokusiraju na istraživanja nalazišta srednjeg vijeka na prostoru uz gornji i srednji tok Cetine. Istraživanja vodi Stjepan Gunjača, a povremeno mu pomažu arheolozi iz Splita: Julije Grabovac, Dušan Jelovina, Dasen Vrsalović te Ante Milošević iz *Muzeja Cetinske krajine*.³⁸

Šezdesetih godina 20. stoljeća planirana je gradnja akumulacijskog jezera Peruća na Cetini te Gunjača, zajedno sa suradnicima, 1953. godine obavlja pregled i reambulaciju terena. Od 1954. do 1958. godine posvećuje se zaštitnim radovima na lokalitetima koji će biti potopljeni. Osim područja na kojem je predviđeno potapanje, istražuje se i na drugim lokalitetima kao npr. na položaju *Okolište* u Trilju.

Prapovijesni lokaliteti obuhvaćeni ovim valom istraživanja su sojeničko naselje na ušću desnog pritoka *Ribarića* u Cetinu, neolitički lokalitet *Ledenice* kod Laktaca te neolitičko nalazište u pećini iznad lijevog pritoka Cetine - *Dragovića*.³⁹ Antička nalazišta obuhvaćena ovom kampanjom su kaptaža i vodovod *Aequuma* na izvoru Peruće, te rimska zdanja na izvoru *Ribarića* i u Stražinama kod Vrlike.⁴⁰ Istraživanjima je utvrđeno tridesetak lokaliteta sa

³³ Milošević, 1984.a, 14.

³⁴ Milošević, 2005., 24.

³⁵ Isto

³⁶ Ivan Marović, „Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine u god. 1953, 1954, 1958, 1966. i 1968.“ u: *Materijali XII., IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972.*, Zadar, 1976., 55-75.

³⁷ Milošević, 2005., 24.

³⁸ Isto, 25.

³⁹ Milošević, 1984.a, 19.

⁴⁰ Isto

nalazima iz srednjovjekovnog razdoblja (npr. položaji na izvoru Peruće, u Potravlju, Maljkovu, Dabru, Dragoviću, Laktacu, Zasioku, Koljanima, Podosojama i Stražinama).⁴¹

Zaštitna iskopavanja područja gornjeg toka rijeke Cetine prije njegovog potapanja nisu rezultirala značajnim otkrićima, ali su donijela velik pomak u arheološkoj topografiji toga kraja. Nakon tih istraživanja uslijedila su dva desetljeća bez ikakvih organiziranih istraživanja s tek ponekim slučajnim nalazom ranosrednjovjekovnih grobova i skulpture.⁴²

S ponovnim radom na srednjovjekovnim položajima započinje se krajem sedamdesetih godina na *Okolištu* u Trilju, a istraživanja, sve do početka 20. stoljeća, uglavnom obuhvaćaju položaje sa srednjovjekovnim grobovima.

Tijekom osamdesetih godina u nekoliko navrata su provedena rekognosciranja prapovijesnih gradina uz gornji i srednji tok Cetine kojima je utvrđeno 58 gradinskih naselja.

Od 1990. do 2002. godine *Muzej Cetinske krajine* vrši rekognosciranje i zaštitna istraživanja korita rijeka Cetine i Rude kojima su otkriveni brojni nalazi svih vremenskih razdoblja.

Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom prof. dr. sc. Mirjane Sanader, od 1997. godine provodi sustavna arheološka istraživanja rimskog vojnog logora *Tiluriuma*.

Muzej Cetinske krajine provodi zaštitna arheološka istraživanja na tvrđavi *Grad* u Sinju 1998. i 1999. godine te ponovno od 2004. do danas. Na tvrđavi Kamičak iz 18. stoljeća zaštitna arheološka istraživanja provode se 1989.-1990. te ponovo od kraja 2014. godine što je prethodilo sanaciji i uređenju tvrđave.

Godine 2007., pod vodstvom Maje Petrinec, *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu* vrši iskapanja groblja na lokalitetu *Crkvina* u Gornjim Koljanima.

Od 2003. do 2012. godine pod vodstvom *Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu* te stručnjaka sa Sveučilišta u Birminghamu i Sveučilišta u Ljubljani, planiran je *Projekt Cetina* koji se trebao bazirati na tzv. *daljinskom istraživanju* doline rijeke Cetine. Suvremenim metodama i tehnologijama, kao što je primjerice zračno lasersko skeniranje, planirano je dobiti osnovne podatke na temelju kojih bi se vršila arheološka iskopavanja, a projekt bi rezultirao digitalnim 3D modelom cetinske regije. Iako su preliminarni rezultati iz 2004. godine pokazali da dolina Cetine krije ostatke naseobina iz raznih perioda prošlosti, uključujući i ranosrednjovjekovna naselja o kojima je jako malo poznato, nakon prvotne

⁴¹ Isto

⁴² Isto, Pronađeni su pojedinačni ranosrednjovjekovni grobovi na položajima u Jasenskom, Bajagiću, Potravlju, Otoku, Lučanima i Kijevu te ulomci ranosrednjovjekovne skulpture u Vrlici, Hrvacama i Grabu o kojima će biti još riječi u kataloškom dijelu ovog rada.

dozvole, a zbog nesuglasica među domaćim stručnjacima i birokratskih zapreka, projekt je spriječen.⁴³

Godine 2014. u sklopu projekta „*Baština se predaje, a ne prodaje*“ Filozofskog fakulteta u Zagrebu, pod vodstvom dr. sc. Zrinke Šimić-Kanaet, studenti arheologije pregledali su položaj *Crkvina* iznad Potravlja te ondje pretpostavili kasnoantički refugij uz još 2 objekta. Na položaju nije bilo naznaka sakralnog objekta.⁴⁴

Od 2013. do 2019. godine Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu iskopava i na lokalitetu *Velić* kod Trilja gdje je pretpostavljena kasnoantička memorija te drugi za sada neintepretirani objekti u blizini.⁴⁵

Prostor između rijeka Krke i Cetine obuhvaćen je i projektom *Razumijevanje rimskih granica: primjer istočnog Jadrana (AdriaRom)*, istoga Odsjeka, kojemu su u fokusu rimski legijski logori i kasteli položeni na tzv. Delmatskom *limesu*.⁴⁶

2. POVIJESNO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE PROSTORA CETINSKE ŽUPANIJE

2.1. GEOGRAFSKE ODREDNICE PROMATRANOG PROSTORA

Kada govorimo o području uz gornji i srednji tok rijeke Cetine, danas je za taj prostor ustaljen naziv *Cetinska krajina*. On obuhvaća prostor od preko 1500 km², a proteže se u pravcu sjeverozapad-jugoistok, od izvora rijeke Cetine podno planine Dinare do njenog ulaska u kanjon podno grada Trilja. Taj prostor se geografski preklapa s područjem nekadašnje Cetinske županije koja je bila je jedna od jedanaest hrvatskih županija nastalih u 9. stoljeću, a kojima su upravljali vladarevi namjesnici - župani. Županija *Cetina* graničila je sa Psetskom, Livanjskom, Kninskom, Kliškom i Imotskom županijom. Teritorij Cetinske županije je, dakle, obuhvaćao prostor gornjeg i srednjeg toka Cetine, omeđenog planinskim lancima Dinare i Svilaje, dok južna granica nije u potpunosti jasna.⁴⁷ Također, do sada nije

⁴³ Ante Milošević, „Tragovi iz prošlosti u projektu za budućnost, osvrt na izložbu *Tragovi prošlosti / Traces of the Past* u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika Split, 26. siječnja – 29. veljače 2016. godine“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (43), 2016., 319-322., 2017., 163-202.

⁴⁴ Vidi: Ivana Kunac, *Potravlje u kasnoj antici*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2016., 26-29.

⁴⁵ Domagoj Tončinić, „Nepoznato arheološko nalazište Velić kod Trilja“, u: *I. skup hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA). Zbornik radova*, (ur.) M. Sanader, D. Tončinić, I. Kaić, V. Matijević, Zagreb: FF Press, 2020., 368-381.

⁴⁶ Web stranica navedenog projekta: <https://adriarom.ffzg.unizg.hr/> (pregledano 15. siječnja, 2022.)

⁴⁷ Više o položaju Cetinske županije u: Gunjača, 1937.a. S obzirom da u historiografiji još uvijek nisu točno određene granice teritorija određenih ranosrednjovjekovnih županija, ne možemo sa sigurnošću reći je li prostor gornjeg toka pripadao cetinskoj ili kninskoj županiji. Svakako u ovaj rad taj prostor je uvršten jer smatram da je

točno definirano ni sjedište županije. Postoje mišljenja da se ono nalazilo u do sada neubiciranima Stolcu,⁴⁸ Cetingu⁴⁹ i Sinju.⁵⁰

Nekada između 10. i 12. stoljeća od Cetinske županije se odvaja dio uz gornji tok rijeke te se time, na tom manjem prostoru, stvara upravna jedinica nazvana Vrlička županija ili Župa Vrlika.⁵¹ Cetinska županija je poslije odcjepljenja Vrličke župe, obuhvaćala teritorij uz srednji tok rijeke Cetine, a taj isti prostor će sredinom 13. stoljeća postati cetinskom kneževinom pod knezovima Nelipićima.⁵² Ovaj rad obuhvaća lokalitete na teritoriju ranosrednjovjekovne županije *Cetine*, prije osnivanja Vrličke župe.

Sredinom Cetinske županije prostire se nepresušna rijeka Cetina koja je bila glavna gospodarska i demografska odrednica cijelog područja. Rijeku okružuju krška polja - Cetinsko i Paško, Vrličko, Hrvatačko i površinom najveće - Sinjsko polje. Geomorfološki gledano, gornji tok rijeke je brdovito područje s jako malo obradive površine, dok je Sinjsko polje, odnosno srednji tok rijeke, izrazito plodan kraj i povijesno gledajući imao je važnu gospodarsku ulogu za stanovnike toga područja, ali i cijele Dalmacije. Prostor *Cetine* okružen je nizom planina Dinarskog (Gnjat, Jankovo brdo, Prolog, Kamešnica, Tovarnica) i Svilajskog lanca (Veliki i Mali Kozjak, Plišivica, Visoka, Čemernica, Trapošnik) koje su Cetinjanima osiguravale prirodnu zaštitnu granicu od neprijatelja.

Prostor uz Cetinu imao je značajan strateški položaj. Rijeka Cetina je bila važno prometno čvorište koje povezuje dalmatinsku obalu s unutrašnjosti. Naime, ovim područjem su prolazila tri cestovna pravca koji su povezivali Salonu s unutrašnjosti provincije, a zatim i dalje prema ostatku Carstva. Prometna slika je bila upotpunjena i sporednim cestama koje su povezivale veća i manja naselja. (Karta 2.) Rijeka je bila premošćena podno rimskog *Tiluriuma* te još jednim mostom za kojeg se pretpostavlja da se nalazio na Hanu u današnjem

nužan za promatranje sveukupne povijesno-umjetničke topografije uz Cetinu u razdoblju od kasne antike do ranog srednjeg vijeka.

⁴⁸ Šimun Milinović, *Cetinski knez Domaldo*, Zadar: Narodni list, 1886., 39-40., Ćiro Kalebić, „Povijesni prilozi topografiji gradova i tvrđava u župi Cetini“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 29, Split, 1928-1929., 296-300, Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb:Školska knjiga, 1925., 673., Ante Jadrijević, „Ubikacija Stoca u Cetini“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 63-64, Split, 1961-1962., 193-196., Milinović i Kalebić *Stolac u Cetini* ubiciraju u Lučanima kod Sinja, Šišić na sinjskom *Gradu*, dok ga Jadrijević smješta na prostor Dragovića. O *Stocu* pišu i Lovre Katić („Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (5), Split, 1956., 160-161.) te Josip Ante Soldo („Cetina-srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića“, u: *Sinjska spomenica 1715-1965*, Sinj, 1965., 66-67., 71.) koji ne nude prijedlog ubikacije grada.

⁴⁹ Gunjača, 1937.a, 16-25. Gunjača odbacuje mišljenje o sjedištu županije u Stocu te nagoviješta da bi se ono moglo tražiti s lijeve strane Cetine, u neubiciranom mjestu Cetingrad.

⁵⁰ Milošević, 2005., 68.

⁵¹ Stjepan Gunjača, „Starohrvatska Župa Vrlika i njeno značenje“, u: *Novo doba*, Split, 25.12.1936., 1937.b, 11.

⁵² Nada Klaić, „Društvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj s posebnim obzirom na njegov razvitak u Cetinskoj krajini“, u: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984., 265-271., Soldo, 1965., 63-102.

Obrovcu Sinjskom ili na položaju Vukovića most u Koljanima,⁵³ a osim preko mostova prijelaz je bio omogućen i putem nekoliko skela (*Brodarić, Okruglo, Kerep, Gacko*).⁵⁴

2.2. KRATAK POVIJESNI PREGLED PROSTORA OD KASNE ANTIKE DO RANOG SREDNJEG VIJEKA

Iako je fokus ovog rada razdoblje od kasne antike do ranog srednjeg vijeka, kako bi pobliže odredili kulturno-povijesni kontekst nastanka i/ili promjena sakralnih objekata na prostoru nekadašnje Cetinske županije, nužno je reći par crtica o razdobljima koja su prethodila.

Rijeka Cetina sa svojim plodnim poljima i strateškim položajem pokazala se pogodnom za život koji se na ovom prostoru može pratiti od neolitika, a izrazitije od metalnog doba.⁵⁵ Tijekom ranog brončanog doba, uz gornji tok Cetine razvija se jedinstvena *Cetinska kultura* koju karakterizira keramika iznimnih dekoracija.⁵⁶ Od kasnog brončanog doba ovdje obitavaju Iliri, odnosno ilirsko pleme Delmati koje će se tu zadržati do 1. stoljeća nove ere, a po kojima će kasnija rimska provincija Dalmacija nositi ime.⁵⁷ Oni zaposjedaju krška polja: Livanjsko, Duvanjsko, Imotsko, Glamočko i Sinjsko polje. Ovo posljednje nam je bitno budući da obuhvaća središnji dio prostora promatranog u ovom radu. Delmati tako predstavljaju prvu poznatu etničku skupinu u Cetinskom kraju, a o njihovoj prisutnosti svjedoče ostatci karakterističnih ilirskih naselja - sojenica i utvrđenih gradina, ali i kamenih grobnih gomila i drugih arheoloških nalaza.⁵⁸ Može se izdvojiti nekoliko sojeničkih naselja na riječnim otocima Dugiš, Gacko i Okruglo te utvrđenih gradina kao što su ilirski *Tilurium*, *Bilokapića gradina* u Udovčićima, *Šušanj* u Lučanima (*Setovia?*) i druge.⁵⁹ Također, jedno od važnijih nalazišta koje svjedoči o delmatskoj kulturi je samo korito rijeke Cetine u kojemu su otkriveni brojni pojedinačni nalazi.⁶⁰

Delmati, odnosno pleme Osinijati, svoje su naselje podignuli i na južnim obroncima sinjskog *Grada*, a njihovo ime označilo je i kasnije nazive današnjeg centra Cetinske krajine -

⁵³ Ante Milošević, *Arheologija Sinjskog polja*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2017., 65-68.

⁵⁴ Isto, 101.

⁵⁵ Ante Milošević, *Sinj i Cetina u starohrvatsko doba*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.b, 8.

⁵⁶ *Cetinsku kulturu* otkrio je i opisao Ivan Marović. Vidi: Ivan Marović - Borivoj Čović, „Cetinska kultura“, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja 4*, Sarajevo, 1983.

⁵⁷ Više o Delmatima vidi u: Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik: Ogranak Matice hrvatske, 2007.

⁵⁸ Milošević, 1996.b, 8.

⁵⁹ Milošević, 1998., 14.

⁶⁰ Milošević, 2017., 48-50.

Sinja pa se tako u antici razvija *Osinium*, a tijekom srednjeg vijeka su poznati nazivi *Fsini*, *Fsign*, *Sfigna*, *Syn*, *Zyn* i drugi.⁶¹ Što se tiče delmatske religije, spomenici pronađeni u cetinskom kraju, ali i šire na prostoru na kojem su živjeli Delmati svjedoče o štovanju božanskog para Silvana i Dijane.⁶²

Geomorfološki pogodan i strateški pozicioniran položaj ovog područja uz rijeku Cetinu išao je u prilog i kasnijim stanovnicima tog kraja. U dalmatinskom zaleđu, pa i u cetinskom kraju, odvijale su se odlučujuće borbe između Delmata i Rimljana. Poznato je da je car Oktavijan August ranjen u bitci pod *Setovijom* za koju se pretpostavlja da bi se mogla nalaziti na brdu *Šušanj* kod Lučana nedaleko Sinja.⁶³ Posljednja bitka, poznata kao *Batonov rat* ili *Batonov ustanak* odvijala se od 6. do 9. godine, a poveo ju je vođa ilirskog plemena Desidijata.⁶⁴ Ustanak je zaustavio Tiberije, zarobivši Batona u *Andetriumu*, današnjem Muću.⁶⁵ Pobuna je rezultirala i podjelom provincije na Donji Ilirik tj. *Illyricum Inferius* koji je obuhvaćao Panoniju, dok je Dalmacija činila Gornji Ilirik, odnosno *Illyricum Superius*.⁶⁶ Iako su Delmati ostali bez svoje zemlje i dalje su nastojali očuvati svoju kulturu koja se održala na prostoru gornje Cetine.⁶⁷

Rimljani će nakon osvajanja područja organizirati svoju upravu, početi s modernizacijom zatečenih putova i gospodarstva te urbanizacijom prostora.⁶⁸ Oni tako modificiraju ilirsko naselje na Gardunu gdje se oblikuje rimski vojni logor *Tilurium* u kojemu će car Tiberije dati napraviti monumentalni tropej (tzv. *Gardunski tropej*) kao znak velike pobjede, dok se na sinjskom Gradu nadograđuje *Osinium*.⁶⁹ Također, na prostoru cetinskog kraja Rimljani grade izrazito značajan grad *Aequum*, odnosno današnje mjesto Čitluk koje će za vrijeme cara Klaudija biti uzdignuto na razinu rimske kolonije te će nositi ime - *Colonia Claudia Aequum*.⁷⁰ *Aequum* je građen po rimskim urbanističkim načelima te je jedini grad u unutrašnjosti tadašnje rimske Dalmacije koji je nosio status kolonije.⁷¹ Uz gornji tok rijeke Cetine, u podnožjima gradina, grade se manja naselja - *vicusi* koje često naseljava autohtono

⁶¹ Milošević, 1996.b, 5.

⁶² Zaninović, 2007., 44-45. Na prostoru Cetinske krajine, pronađeno je desetak zavjetnih spomenika posvećenih navedenim božanstvima. Vidi: Ante Milošević, „Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine“, u: *Zbornik Cetinske krajine*, 2, Sinj, 1981., 10.

⁶³ Gunjača, 1937.a, *Ubikacija Setovije*, 33-38.

⁶⁴ Zaninović, 2007., 23-26.

⁶⁵ Isto, 25.

⁶⁶ Robert Matijašić, *Povijest Hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam International, 2009., 184.

⁶⁷ Milošević, 1981., 10-11.

⁶⁸ Milošević, 1998., 14.

⁶⁹ Isto

⁷⁰ Isto

⁷¹ Isto

stanovništvo te nekoliko većih naselja (Kijevo, Koljane), dok se uz srednji tok, osim prije spomenutih većih naselja (*Aequum, Tilurium, Osinium*) grade i prometno važne točke poput *Pons Tilurija*, mosta na Cetini podno Garduna ili *Decimuma*, putne stanice (*mansio*) u današnjem Dicmu.⁷² Također, na promatranom području otkriveno je i više građevina za koje se pretpostavlja da su funkcionirale kao gospodarsko - rezidencijalna zdanja, a neka od njih su se nalazila se na položajima u Kijevu, Kotluši, Vrlici, Maljkovu, Potravlju, Hrvacama, Sinju, Gali, Trilju i drugdje.⁷³

O rimskoj kulturi na proučavanom prostoru svjedoče brojni arheološki nalazi, a uglavnom se radi o ulomcima kamenih natpisa, keramike, oruđa, oružja, nakita i novca. Za poimanje važnosti ovoga izvangradskog prostora u okviru provincije Dalmacije možda su najznačajnija arhitektonska i skulpturalna otkrića, posebno ona iz *Aequuma*.⁷⁴ S druge strane, u 3. stoljeću nestaju karakteristični pokazatelji delmatske kulture na prostoru gornjeg toka rijeke Cetine.⁷⁵ U isto vrijeme završena je i romanizacija predrimskih naroda u ostatku Dalmacije i u Panoniji.⁷⁶

Prelazeći u period koji je razmatran u ovom radu, nužno je odrediti barem donju granicu vremena za koji je ustaljen naziv „*kasna antika*.“ Iako se historiografi nisu usuglasili oko vremenskih granica kasne antike na širem prostoru, najčešće se njen početak definira Dioklecijanovim dolaskom na vlast, a ta odrednica primjenjiva je i na prostor hrvatskih zemalja⁷⁷ te će biti korištena kao polazišna točka i u ovom radu.

S obzirom da se većina političkih događaja u 4. stoljeću odvija na prostoru Panonije, Dalmacija u tom razdoblju ostaje netaknuta unutarnjim previranjima.⁷⁸ Komunikacijski pravci koji su u antičko doba povezivali obalu s unutrašnjosti sada su zapostavljeni te dolazi do svojevrsne ekonomske i gospodarske stagnacije na tom prostoru.⁷⁹ O takvoj situaciji i u Cetinskom kraju govore tek rijetki nalazi kasnoantičkih grobova s priložima odnosno poneki pojedinačni nalazi iz korita rijeke.⁸⁰ Situacija u Dalmaciji se ponešto mijenja pojavom

⁷² Milošević, 1981., 12-14.

⁷³ Milošević, 1998., 14. Više o takvim zdanjima u poglavlju *Kratak osvrt na rimska gospodarsko-rezidencijalna zdanja cetinskog kraja*.

⁷⁴ Vidi: Antun Konstantin Matas, „Čitluk kod Sinja u Dalmaciji“, u: *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, 2, Zagreb, 1880., 12-16.

⁷⁵ Milošević, 1981., 15.

⁷⁶ Matijašić, 2012., 104.

⁷⁷ Isto, 12-13.

⁷⁸ Isto, 88-89.

⁷⁹ Isto, 103.

⁸⁰ Milošević, 2005., 208.

opasnosti od barbarskih naleta kada dolazi do obnove i izgradnje zidina, a život se nerijetko vraća i na gradinska uzvišenja.⁸¹

Padom Zapadnog Rimskog Carstva, hrvatske zemlje dolaze u ruke Ostrogota koji priznaju vrhovnu vlast Istočnog Rimskog Carstva.⁸² No, dvadesetih godina 6. stoljeća situacija se mijenja i odnosi između Ostrogota i Istočnog Rimskog Carstva postaju sve lošiji te će u konačnici prerasti u dvadesetogodišnji rat. Tada je na čelu carstva ambiciozni Justinijan I. koji svojom *rekonkvistom* želi obnoviti stari sjaj Rimskog Carstva. Prva bitka za Salonu, predvođena vojskovođom Mundom 535. godine, odvijala se na kopnu, u zaleđu Salone, dok borbe s Gotima na moru vodi Konstancijan 536. godine.⁸³ Ante Milošević navodi kako je moguće da se bitka na kopnu odvijala upravo u Cetinskom kraju budući da su ovdje prolazili značajni komunikacijski pravci prema Jadranu.⁸⁴ Oko 540. Goti napuštaju Dalmaciju, a sukob između dviju sila okončan je 555. godine u korist Istočnog Rimskog Carstva.⁸⁵ O životu Ostrogota na cetinskom području svjedoči tek nekoliko nalaza, dok su nalazi istočno rimske provenijencije brojniji, a iz jednog prijepisa je poznato i da car Justinijan Sv. Benediktu, uz druge posjede na istočnoj obali Jadrana, daruje *Pontem Ciluri*, odnosno spomenuti prijelaz na Cetini.⁸⁶

Nove promjene na prostoru Dalmacije dolaze s avaro-slavenskim prodorima. Kriza u provinciji je dovela do demografskog pada, gašenja većine gradova u unutrašnjosti te smanjenja gradova u priobalju.⁸⁷ Što se tiče središta provincije, odlazak stanovnika iz grada se nije dogodio naglo. U 6. stoljeću je grad samo djelomično napušten, dok se jedan dio i obnavlja, no u konačnici će biti napušten preseljenjem elita u Split ili na otoke.⁸⁸

U Cetinskom kraju novi narodi nailaze na loše gospodarske prilike budući da je organizirano gospodarstvo zamijenjeno naturalnom privredom, uz to, dolazi i do odmaka od urbanog načina života koji u ovom kraju prestaje s padom Salone.⁸⁹ Istočno Rimsko Carstvo pod kontrolom ima priobalje i pojedine otoke, dok su zaleđe preuzeli Slaveni i među njima

⁸¹ Matijašić, 2012., 146., 151., Nenad Cambi, „Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost“ u: *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, katalog izložbe, (ur.) Joško Belamarić - Marko Grčić, Zagreb: Ministarstvo kulture RH – Galerija Klovićevi dvori, 2007., 77. Poznato je da se u to vrijeme obnavlja obrambeni sustav antičkog *Aequuma*. Vidi: Ante Milošević, „Čitluk. Najnovija arheološka istraživanja *Aequuma*“, u: *Arheološki pregled*, 27, Ljubljana, 1986.a, 85-87.

⁸² Goldstein, 2003., 9.

⁸³ Goldstein, 1992., 17-29., 2003, 9.

⁸⁴ Milošević, 2005., 210-211.

⁸⁵ Goldstein, 2005., 29., 33.

⁸⁶ Šime Jurić, „Građa za bibliografiju Sinja i Cetinske krajine. Povijesni spomenici prvoga reda I.“, u: *Zbornik Cetinske krajine*, 3, Sinj, 1982., 14.

⁸⁷ Budak, 2019., 63.

⁸⁸ Isto, 63.

⁸⁹ Milošević, 1998., 16.

Hrvati.⁹⁰ Rijeka Cetina služila je kao granica između novonaseljenih Slavena (i Hrvata) i preživjelih Romana.⁹¹ Naime, doseljenici naseljavaju područje istočno od rijeke Cetine te sjeverno od Sinjskog polja o čemu svjedoče arheološki nalazi,⁹² ali i sačuvani toponimi.⁹³ Također, kao dokaz o suživotu Romana i Slavena ostao je i zapis Konstantina Porfirogeneta koji spominje smjenjivanje straže na rijeci.⁹⁴

Iako je dugo bila uvažena pretpostavka da je Salona nestala slavenskim, odnosno avarskim razaranjem, danas prevladava mišljenje da je gašenje Salone izazvano ekonomskim promjenama 7. stoljeća, ali i društvenim, sigurnosnim i demografskim okolnostima toga vremena.⁹⁵ Takvi nepovoljni životni uvjeti i prijeteca opasnost od novih doseljenika rezultiraju *kastrizacijom* prostora i uz Cetinu. Dolazi do izgradnje utvrda ili obnove zapuštenih prapovijesnih gradina koje se, kako navodi Ante Milošević, prostiru u dvije linije uz istočni i sjeverni rub Sinjskog polja, tako čineći svojevrsni „dvostruki kasnoantički *limes*“⁹⁶ koji brani prometne pravce prema unutrašnjosti i prijelaze preko rijeke Cetine.⁹⁷ (Karta 3.) Milošević ovakvo tumačenje podupire povijesnim podacima o dva vala doseljenja u Dalmaciju.⁹⁸ Isti autor vremensku sponu između kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog perioda u Dalmaciji pronalazi oko polovice 7. stoljeća.⁹⁹

Kao nova sila na političkoj sceni ranosrednjovjekovne Europe pojavljuje se Franačko kraljevstvo. Franci osvajaju Langobardsko kraljevstvo, Istru, ruše Avarski kaganat te dolaze u

⁹⁰ Goldstein, 2003., 25.

⁹¹ Nikola Jakšić, „Constantine Porphyrogenitus as the Source for Destruction of Salona“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, Split, 1984.a, 315-326.

⁹² Na slavenske nalaze nailazilo se sa lijeve strane obale rijeke Cetine, dok na desnoj strani, gdje su pronađeni brojni kasnoantički nalazi, takvi nalazi izostaju. Vidi: Milošević, 2005., 211-212.

⁹³ Uz desnu obalu rijeke sačuvani su predslavenski toponimi (takvi su: Sinj (*Osinium*), Trilj (*Tilurium*), Dicmo (*Decimum*), dok s lijeve strane Cetine takvih nema. (Vidi: Stjepan Gunjača, „Tri preživjela predhrvatska toponima“, u: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, sv. 2, Zagreb, 1973., 8-32.)

⁹⁴ Željko Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split: Književni krug, 2007., 143-144., Milošević, 1996.b, 21., 2005., 232-233., 2007., 108-109.

⁹⁵ Budak, 2019., 64.

⁹⁶ Korištenju termina *limes* treba pristupiti oprezno budući da novija historiografija negira postojanje obrambenog sustava utvrda na Jadranu u Justinijanovo i post-Justinijanovo vrijeme. S obzirom da nigdje na Mediteranu nije ustanovljen takav *limes*, Hrvoje Gračanin smatra da su utvrde pružale sigurnost plovnih puteva odnosno da su služile kao skloništa okolnom stanovništvu u slučaju opasnosti. Vidi: Hrvoje Gračanin, „The history of the eastern Adriatic region from the Vth to the VIIIth centuries AD: historical processes and historiographic problems“, u: *AdriaAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C. Actes du colloque international de Rome (4-6 novembre 2013)*, (ur.) Yolande Marion - Francis Tassaux, Bordeaux: Ausonius, 2015., 83-84.

⁹⁷ Ante Milošević, „Die spätantike territoriale und kulturelle Kontinuität in der frühmittelalterlichen Cetinagegend“, u: *Hortus artium medievalium*, 1, Zagreb - Motovun, 1995., 169-175., 1996.b, 18-22., 2005., 230-234., 2017., 99-102.

⁹⁸ Isto

⁹⁹ Ante Milošević, „O kontinuitetu kasnoantičkih proizvoda u materijalnoj kulturi ranoga srednjeg vijeka na prostoru Dalmacije“, u: *Starohrvatska spomenička baština - radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992., (ur.) M. Jurković, T. Lukšić, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, 1996.c, 37-43.

sukob s Bizantom koji će biti okončan 812. godine mirom u Aachenu.¹⁰⁰ Sporazumom je Dalmacija podijeljena na dva dijela. Francima je pripala vlast nad Istrom i Hrvatskom, dok je Bizant dobio priobalne gradove i otoke te Veneciju.

U 9. stoljeću na prostoru između rijeka Zrmanje i Cetine nastaje prva hrvatska državna tvorevina. Prema Konstantinu Porfirogenetu, uz srednji tok rijeke Cetine u 9. stoljeću osniva se jedna od 11 hrvatskih županija, a po rijeci koja čini okosnicu cijelog prostora nosi ime - Cetina.¹⁰¹ Za najvažnije središte prve hrvatske države drži se Klis - strateški pozicionirana utvrda podno koje knez Trpimir gradi benediktinski samostan, dok će se dva stoljeća kasnije vjersko i političko sjedište formirati oko Knina.¹⁰² Trpimirovo razdoblje (845.-864.) okarakterizirano je nastojanjem za osamostaljenjem države, a o njegovom statusu izvan države svjedoči i pridjev *dominus* koji je zabilježen u tzv. *Čedadskom evanđelistaru*.¹⁰³ Iako je htio uvesti princip obiteljskog nasljeđivanja, Trpimirovu stolicu zauzima član druge dinastije - Domagoj (864.-878.), a Trpimirovi sinovi su prognani na bizantsko područje.¹⁰⁴ Poljuljanu situaciju u kneževini iskorištavaju Mlečani čijim napadom započinje nestabilno razdoblje na Jadranu, praćeno borbama u kojima osim Venecije i Hrvata sudjeluju Neretvani, Bizant i Saraceni.¹⁰⁵ Trpimirovići se na vlast vraćaju uz pomoć Bizanta koji Zdeslavu omogućava povratak 878. godine.¹⁰⁶ Na prostoru Dalmacije organizirana je tema, a dalmatinskim gradovima bit će naloženo plaćanje tributa mira hrvatskom vladaru čime započinje brisanje granica između bizantske Dalmacije i Hrvatske.¹⁰⁷ Nakon samo godinu dana, pobunom hrvatskih velikaša protiv sve veće ovisnosti o Bizantu, s vlasti je svrgnut Zdeslav kojega nasljeđuje Branimir (879.-892.?).¹⁰⁸ Branimir je bio u dobrim odnosima s ninskim biskupom Teodozijem, a o vezama s akvilejskom crkvom govori i činjenica da je, kao i Trpimir, zapisan u *Čedadskom evanđelistaru*.¹⁰⁹ Njegovu vladavinu je obilježilo stabilno i prosperitetno razdoblje u kojem Hrvatska postaje samostalna država. Tada se uređuju odnosi s bizantskim carem oko Dalmacije, a ujedno slabi djelovanje podijeljenog franačkog carstva.¹¹⁰ Branimira nasljeđuje posljednji Trpimirović - Muncimir (oko 892.-910.)

¹⁰⁰ Budak, 2019., 121-122.

¹⁰¹ Porfirogenet, 2003., 78.

¹⁰² Budak, 1994., 20.

¹⁰³ Isto, 22.

¹⁰⁴ Budak, 2019., 191.

¹⁰⁵ Isto, 191.

¹⁰⁶ Isto, 193.

¹⁰⁷ Isto, 193.

¹⁰⁸ Budak, 1994., 26.

¹⁰⁹ Isto, 27.

¹¹⁰ Miljenko Jurković, *Od Nina do Knina. Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća*, Zagreb: Muzej Mimara; Gliptoteka HAZU, 1992., 31.

koji je nosio titulu *princepsa*.¹¹¹ Nakon Muncimira na vlast dolazi Tomislav kojem papa pripisuje titulu kralja, a istovremeno je bio i konzul Dalmacije.¹¹² U njegovo vrijeme dolazi do sve veće integracije hrvatskih zemalja i Dalmacije.¹¹³

Poznato je da Tomislava naslijeđuje Trpimir II. u čije je vrijeme Hrvatska održala svoju snagu, a zatim dolaze dva vladara, Krešimir I. i Miroslav o kojima gotovo nema nikakvih vijesti.¹¹⁴ Poslije njih na vlasti je Mihajlo Krešimir II., a zatim i njegov sin Držislav. Obojica su zapisana na epitafu kraljice Jelene iz crkve Sv. Marije na Otoku kod Solina na temelju kojeg se crkva datira u 10. stoljeće.¹¹⁵ Od toga vremena ova crkva će postati mauzolejem hrvatskih vladara, a to je ujedno i jedina crkva koja je pouzdano datirana u 10. stoljeće.¹¹⁶

2.2.1. CRKVENO UREĐENJE DALMATINSKOG ZALEĐA OD DOLASKA KRŠĆANSTVA DO 11. STOLJEĆA

Područje dalmatinskog zaleđa, a time i cetinski kraj predstavlja jedan izvangradski prostor koji gravitira većem urbanom centru - Saloni te je stoga pregled kršćanstva na promatranom području nužno započeti s nekoliko rečenica o njegovoj pojavi u samom središtu provincije. Iako postoje pretpostavke o pojavi kršćanstva na prostoru Dalmacije već u apostolska vremena, prve sigurne tragove organiziranog kršćanstva u Dalmaciji pronalazimo u 3. stoljeću.¹¹⁷ Kršćanstvo na prostor istočnog Jadrana dolazi iz većih kršćanskih centara poput Rima, Ravenne i Akvileje, ali i sa istoka iz Soluna ili Filipija.¹¹⁸

Početke organizirane kršćanske zajednice u Saloni veže se uz prvog poznatog salonitanskog biskupa - Venancija, za kojeg se smatra da je djelovao u Valerijanovo doba (253.-260.) koje je u početku bilo povoljno za širenje kršćanstva, dok će kraj njegove vladavine obilježiti progoni u kojima će skončati i prvi biskup.¹¹⁹ Od tada pa do dolaska

¹¹¹ Budak, 1994., 29.

¹¹² Isto, 31.

¹¹³ Isto, 33.

¹¹⁴ Isto

¹¹⁵ Jurković, 1992., 34.

¹¹⁶ Isto

¹¹⁷ Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar: Arheološki muzej, 2005., 9., Migotti, 1990., 57., Emilio Marin, *Starokršćanska Salona. Studije o genezi, profilu i transformaciji grada*, Zagreb: Latina et graeca VPA, 1988., 22.

¹¹⁸ Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb: Novi Liber: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1995., 55.

¹¹⁹ Marin, 1988., 24.

Venancijevo nasljednika krajem 3. stoljeća nemamo dokaza o pokrštanju u Saloni.¹²⁰ Stolovanje biskupa Domnija (Dujma) koje je uslijedilo pokazalo se kao vrijeme značajnog osnaženja kršćanske zajednice u Saloni.¹²¹ Biskup Dujam također umire mučeničkom smrću 304. godine za vrijeme cara Dioklecijana nakon čega će ga naslijediti njegov nećak Prim.¹²² Poslije 313. godine i Milanskog edikta, kojim kršćanstvo postaje ravnopravna religija u Carstvu, uslijedit će razdoblje tolerancije i prosperiteta za kršćansku zajednicu.¹²³ U 5. stoljeću, na prostoru provincije Dalmacije osniva se salonitanska metropolija pod čijom ingerencijom se nalazilo i cetinsko područje.¹²⁴ Osim procvata graditeljske aktivnosti u gradu, od 4. stoljeća započinje proces širenja kršćanstva i u *pagus*¹²⁵ o čemu slijedi nekoliko redaka.

Kada Pavuša Vežić u sintezi ranokršćanske arhitekture na zadarskom području piše o kristijanizaciji sela, navodi dva aspekta provođenja toga procesa. Prvi naziva „spontanom“ kristijanizacijom koju provode bogati urbanizirani individualci - zemljoposjednici čijim se dolaskom iz grada na selo prenose religiozni stavovi, a koji će se očitovati u izgradnji kršćanskih zdanja - oratorija i memorija na njihovim imanjima.¹²⁶ „Spontani“ način kristijanizacije *pagusa* spominje i Branka Migotti prema kojoj, osim vlasnika imanja, religiozne misli u izvangradske predjele prenose i državni činovnici, trgovci i vojnici.¹²⁷ Nasuprot „spontanoj“ evangelizaciji *pagusa* stoji djelovanje Crkve i njena sustavna organizacija župa koje nastaju adaptacijom ranije sagrađenih zdanja na imanjima ili podizanjem novih, većih zdanja za prihvata sve većeg broja vjernika.¹²⁸ Taj novi, organizirani val pokrštenja možda je najbolje uočljiv u izgradnji kršćanica¹²⁹ od kojih je (do sada) na cetinskom području otkrivena samo jedna - na položaju *Mirine* u Otoku.¹³⁰

Crkvenim saborima u Saloni 530. i 533. doći će do teritorijalne reorganizacije salonitanske metropolije o čemu znamo iz prijepisa *Historia Salonitana maior*.¹³¹ Saborom 533. godine pod nadbiskupom Honorijem II. osnovane su tri nove biskupije: *Mucrum*,

¹²⁰ Isto, 25.

¹²¹ Isto, 25.

¹²² Isto, 25-27.

¹²³ Isto, 25-27.

¹²⁴ Migotti, 1990., 59.

¹²⁵ Cambi, 2007., 89.

¹²⁶ Vežić, 2005., 80.

¹²⁷ Vidi: Migotti, 1990., 66-67.

¹²⁸ Vežić, 2005., 80.

¹²⁹ Isto, 80.

¹³⁰ Ondje se, upravo na temelju kršćanice i katedre nastojalo smjestiti sjedište biskupije *Ludrum* osnovane 533. godine. Vidi u katalogu pod Otok - *Mirine* i niže u tekstu.

¹³¹ Ivan Basić, »Ecclesia Scardonitana - stanje i problemi istraživanja skardonske ranokršćanske crkve / Ecclesia Scardonitana. Stato della ricerca e problemi aperti della chiesa paleocristiana di Scardona«, u: Studia Varvarina I (ur.) Bruna Kuntić-Makvić, Zagreb-Motovun: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, University of Zagreb, 2009., 44.

Sarsenterum i *Ludrum*, kojima je pripao velik dio područja do tada pod nadležštvom Salone.¹³² (Karta 4.) Iz saborskih akata se može iščitati formalni razlog ovakvih promjena koji stoji u prevelikom području djelovanja pojedinih biskupija, dok Branka Migotti stvarni povod reorganizacije nadbiskupije pronalazi u sve većem broju vjernika okupljenih u župama koje žele samostalnost od matične biskupije.¹³³ Za ovaj rad je zanimljiva biskupija *Ludrum* budući da je njen teritorij obuhvaćao dio prostora o kojem je riječ u ovom radu. Na čelo biskupije došao je prezbiter Celijan (*Celianus*), a od većih naselja pod njegovim nadležštvom su bili *Magnoticum*, *Equitinum*, *Salviaticum* i *Sarsiaticum*.¹³⁴ Iznesene su različite teze o ubikaciji sjedišta navedene biskupije,¹³⁵ no u hrvatskoj historiografiji prevladava mišljenje Vjekoslava Klaića koji ga pronalazi u Biskupiji kod Knina te ovu biskupiju smatra prethodnicom kasnije hrvatske, odnosno kninske biskupije.¹³⁶ Čini se da je područje uz gornji tok rijeke Cetine pripalo biskupiji *Ludrum*,¹³⁷ dok je ostatak promatranog područja, onaj uz Sinjsko polje, ostao dijelom salonitanske metropolije.¹³⁸

Položaji uz gornji i srednji tok rijeke Cetine na kojima su utvrđeni ili pretpostavljeni ostatci kasnoantičke arhitekture nalaze se u: Kijevu, Koljanima, Otišiću, Vučipolju, Potravlju, Otoku, Brnazama, Sinju, Trilju i Grabu (Karta 5.). Pretpostavke o postojanju kasnoantičkih crkava na većini navedenih lokaliteta temelje se na pronađenim ulomcima skulpture, dok su lokaliteti u Brnazama i Otoku većim dijelom istraženi, a položaj u Potravlju samo djelomično. Crkve u Trilju i Sinju spominje kodicil oporuke koji vjerojatno potječe iz 7. stoljeća.¹³⁹

¹³² Frano Bulić - Josip Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.*, Zagreb, 1912-1913., 52-56., Ferdo Šišić, „Crkveni sabori u Saloni (530. i 533.)“, u: *Priručnik izvora hrvatske historije I*, Zagreb, 1914., 157-164., Dominik Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim: Hrvatski povijesni institut, 1963., 19-23., Ante Škegro, „The Diocese of Ludrum (Ecclesia Ludroensis)“, u: *Povijesni prilozi* 26, 2007., 10.

¹³³ Migotti, 1990., 59.

¹³⁴ Šišić, 1914., 162., 164.

¹³⁵ Vidi: Škegro, 2007. gdje autor donosi pregled dosadašnjih ubikacija sjedišta biskupije *Ludrum* kao i njenih drugih posjeda. Za ovaj rad je interesantna pretpostavka o središtu biskupije u Otoku kod Sinja o čemu više pod Otok - *Mirine*.

¹³⁶ Vjekoslav Klaić, „Episcopatus Ludrensis u Dalmaciji (532)“, u: *Viestnik Hrvarskoga arheološkoga društva*, 12, 1912., 314-315., „O položaju „Episcopatus Ludrensis” u rimskoj Dalmaciji (g. 532)“, u: *Bullettino di architettura e storia dalmata*, 37, 1914.a, 114-117.

¹³⁷ Uz navedeno područje uz rijeku Cetinu, Vjekoslav Klaić smatra da je biskupiji *Ludrum* pripadalo Livanjsko i Petrovo polje te vjerojatno Kosovo i Kninsko polje, a moguće i prostor uz gornji tok Une. Vidi: Klaić, 1912., 314-315.

¹³⁸ Milošević, 2005., 215.

¹³⁹ Kodicil oporuke nije precizno datiran. Njegov prijepis donosi G. Marini 1805. godine, a većina istraživača smatra da potječe iz druge polovice 7. stoljeća. Vidi: Milošević, 2017., 88. Prijepis kodicila prva publicira I. Nikolajević (Vidi: „Veliki posed u Dalmaciji u V. i VI. st. u svjetlu arheoloških nalaza“, u: *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 13, Beograd, 1971., 284.), dok utvrde koje dokument spominje ubicira S. Gunjača (Vidi: Gunjača, 1973., 8-32.).

Salonitanska biskupija se gasi u prvoj polovici 7. stoljeća te o crkvenoj organizaciji u Dalmaciji u vremenu koje je uslijedilo nema mnogo informacija stoga nije poznato koje biskupije nastavljaju s djelovanjem.¹⁴⁰ Avaro-slavenski prodori nisu u potpunosti uništili crkvenu organizaciju u Dalmaciji, posebno ne uz obalu, ali je sigurno došlo do ukidanja određenih biskupija, razaranja crkava te smanjenja broja vjernika.¹⁴¹

S posljednjom četvrtinom 8. stoljeća pojavljuju se pokazatelji buđenja crkvene aktivnosti što se može uočiti i u djelovanju klesarskih radionica kao što je primjerice splitska.¹⁴² Posebno je zanimljiva prva polovica 9. stoljeća kada dolazi do intenzivnog pokrštenja Hrvata. U historiografiji su poznate dvije teorije koje pokušavaju riješiti pitanje izvora pokrštenja. Prva teza, kojoj historiografija daje prednost, govori da su Hrvati prihvatili kršćanstvo djelovanjem Franaka. Ova teorija podržana je s više dokaza, a takvi su: širenje franačkog kulta na hrvatskom prostoru, odnosno štovanje svetaca iz franačko-akvilejskog kruga, djelovanje svećenika i naručitelja koji svojim imenima upućuju na germansko podrijetlo, djelovanje ninskog biskupa Teodozija koji potvrdu dobiva u Akvileji te korištenje arhitektonskih oblika koji su u skladu s ambrozijanskom liturgijom.¹⁴³

Nasuprot franačkoj teoriji stoji tzv. dalmatinska na temelju koje je do pokrštenja Hrvata došlo djelovanjem Crkve iz dalmatinskih gradova. Ova pretpostavka utemeljena je prvenstveno na srednjovjekovnim izvorima, *De administrando imperio* te *Historia salonitana* koji su se pokazali nevjerodostojnim po pitanju pokrštenja Hrvata, a i međusobno se isključuju.¹⁴⁴ Car Konstantin tako naglašava da je upravo njegov djed Bazilije I. pokrstio Hrvate, što se nije pokazalo točnim budući da su Hrvati u njegovo vrijeme već velikim dijelom pokršteni, no Neven Budak smatra da je Bazilije svakako imao određenu ulogu u pokrštenju, posebno u Neretvanskoj kneževini koja je bila teže dostupna misionarima.¹⁴⁵ Toma Arhiđakon navodi kako su Hrvati pokršteni djelovanjem splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina, međutim njegov tekst se pokazao jednostran budući da ne spominje ninsku biskupiju, a moguće je i da je djelo prepravljano.¹⁴⁶

S obzirom da je djelovanje Franaka na pokrštenje Hrvata potvrđeno brojnim argumentima, a može se smatrati i posljedicom političkih promjena u Hrvatskoj početkom 9.

¹⁴⁰ Budak, 2019., 76.

¹⁴¹ Budak, 1994., 84.

¹⁴² Vidi: Ivan Basić - Miljenko Jurković, „Prilog opusu Splitske klesarske radionice kasnog VIII. stoljeća“ u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (38), 2011., 149-185.

¹⁴³ Jurković, 1992., 25-26, Budak, 1994., 90-91.

¹⁴⁴ Klaić, 1975., 191-203.

¹⁴⁵ Budak, 1994., 25.

¹⁴⁶ Klaić, 1975., 193., 203.

stoljeća,¹⁴⁷ ova teza ostaje jedina prihvatljiva. To dokazuje i novosagrađena sakralna arhitektura 9. stoljeća koja odgovara novim liturgijskim zahtjevima, različitima od onih u bizantskoj Dalmaciji.¹⁴⁸ Naime, osnovne karakteristike crkava nastalih u to vrijeme su tri apside, namijenjene za tri oltara te zapadno zdanje ili *westwerk* čiju paralelu pronalazimo upravo na karolinškom zapadu, a kakve ne pronalazimo u Dalmaciji.¹⁴⁹

Osim novogradnje, u vrijeme knezova Trpimira i Branimira, dolazi i do obnove postojećih crkava i drugih objekata. Također, crkve se opremaju novim liturgijskim namještajem, koji izrađuju kamenoklesarske radionice u Splitu i Zadru, a kasnije i novoosnovane radionice na prostoru hrvatske države.¹⁵⁰ Osim arhitekture, Franci su na prostoru Hrvatske osvjedočeni i raznim predmetima poput karolinškog oružja i opreme čije je nalaze iznjedrilo i korito Cetine te grobovi na tom prostoru, a posebno zanimljiv primjerak karolinškog umjetničkog obrta je kadionica iz Stare Vrljike.¹⁵¹

Na Trpimirovom dvoru boravi prognani monah Gottschalk s kojim u Hrvatsku dolaze benediktinske ideje, a Trpimir benediktincima u Rižinicama kod Klisa daje obnoviti ranokršćansku crkvu.¹⁵² Okvirno u njegovo vrijeme se obnavlja i ranokršćanska crkva u Žažviću te se podižu crkve na Lopuskoj glavici i u Kašiću, a sudeći prema fragmentarnim nalazima pleterne skulpture, to nisu jedine crkve iz toga vremena.¹⁵³

Knez Branimir je bio u dobrim odnosima s ninskim biskupom Teodozijem koji, nakon smrti nadbiskupa Marina 887. godine, zasjeda i na splitsku stolicu.¹⁵⁴ Tim činom započeo je s procesom ujedinjenja dviju biskupskih stolica, odnosno obnovom Salonitanske metropolije.¹⁵⁵ Branimir i Teodozije nastavljaju graditeljsku i obnoviteljsku aktivnost, a osim samog vladara crkve daju graditi i dostojanstvenici zabilježeni na oltarnim ogradama. Za ovaj rad je značajan spomen župana Gostihe iz crkve Sv. Spasa na izvoru Cetine, a okvirno u Branimirovo vrijeme, sudeći po sačuvanom namještaju, datiraju se i crkva u Hrvacama te adaptacija crkve u Grabu.¹⁵⁶ Odmaknemo li se iz Cetinske krajine, okvirno u to vrijeme se datiraju „četvrta“ crkva i Sv. Cecilija na *Stupovima* u Biskupiji te vjerojatno i katedrala u Biogradu.¹⁵⁷ Crkva

¹⁴⁷ Isto, 203.

¹⁴⁸ Jurković, 1992., 25-26.

¹⁴⁹ Isto, 26.

¹⁵⁰ Isto, 25.

¹⁵¹ Ante Milošević, „Cetina kod Vrljike, Runjavica“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., 251-253.

¹⁵² Tomislav Marasović, „Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji“, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split: JAZU i Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1978.

¹⁵³ Jurković, 1992., 29.

¹⁵⁴ Budak, 1994., 27.

¹⁵⁵ Budak, 2019., 153.

¹⁵⁶ Milošević, 2005., 299.

¹⁵⁷ Jurković, 1992., 33.

Sv. Marije na Crkvini u Biskupiji se oprema novim namještajem, dok adaptacijom kasnoantičkog objekta u Muću nastaje crkva Sv. Petra iz koje potječe natpis sa spomenom kneza Branimira i 888. godine.¹⁵⁸ Osim spomenutih crkava na izvoru Cetine, u Hrvacama i u Grabu, iz ranosrednjovjekovnog perioda na prostoru Cetinske županije potječu crkva u Gornjim Koljanima, šesterolist u Brnazama, pretpostavljena crkva u Trilju te u novije vrijeme u rani srednji vijek datirana crkva u Gali. (Karta 6.)

Izgleda da su Teodozijeva nastojanja za ujedinjenjem dalmatinske i hrvatske crkve formalno ostvarena tek u vrijeme kralja Tomislava.¹⁵⁹ Naime, 925. a zatim i 928. godine održani su crkveni sabori na kojima je sudjelovalo dalmatinsko i hrvatsko svećenstvo, a na kojima je, između ostalog, odlučeno osnivanje Salonitanske metropolije na čelu sa splitskim nadbiskupom Ivanom te ukidanje ninske biskupije.¹⁶⁰ Tomislavovo značajno postignuće je širenje splitske i zadarske biskupije na hrvatski prostor čime dolazi do integracije dvaju prostora i stvaranja jedinstvene crkvene pokrajine.¹⁶¹

2.3. KRATAK OSVRT NA RIMSKA GOSPODARSKO-REZIDENCIJALNA ZDANJA CETINSKOG KRAJA

Rimska gospodarsko-rezidencijalna zdanja u ovom radu nisu dijelom kataloške obrade, no s obzirom na njihov značaj u oblikovanju, odnosno transformaciji kulturno-povijesnog pejzaža jednog prostora, nužno ih je barem evidentirati. Rimljani po osvajanju prostora započinju s kolonizacijom te organizacijom gradskog zemljišta - agera. Metodama limitacije i centurijacije novoosvojeno zemljište je dijeljeno na *ager publicus*, odnosno posjede u državnom vlasništvu, zatim *ager privatus* koji predstavlja privatno vlasništvo te *ager compascuus et silvae* koji označava pašnjake i šume.¹⁶² Jedini grad na prostoru cetinskog kraja, a ujedno i jedini u unutrašnjosti provincije sa statusom kolonije je bio *Aequum* (Čitluk kod Sinja) koji nastaje sredinom 1. stoljeća.¹⁶³

Romanizacija osvojenog prostora podrazumijevala je i izgradnju rimskih „vila“ koja na istočnojadranskoj obali započinje po osvajanju u 2. i 1. st. pr. Kr., a izrazitije poslije

¹⁵⁸ Isto

¹⁵⁹ Budak, 2019., 154.

¹⁶⁰ Budak, 1994., 32-33.

¹⁶¹ Isto, 32-33.

¹⁶² Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing, 2003., 95-97.

¹⁶³ Branimir Gabričević, „Iz antičkog perioda Cetinske krajine“, u: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984., 94-95. Literatura donosi oskudne informacije o ageru novoosnovane kolonije te nisu poznate informacije o njegovoj organizaciji.

Batonova ustanka u 1. stoljeću.¹⁶⁴ Ta zdanja grade pripadnici elite, no iako se podižu na prostoru provincije ne pokazuju elemente lokalne kulture nego slijede rimsku tradiciju te ukazuju na ugled vlasnika.¹⁶⁵ Najraniji primjeri rimskih „vila“ na prostoru Dalmacije najčešće se datiraju u razdoblje od prve polovice 1. stoljeća ili na prijelaz u 2. stoljeće, dok brojni nalazi upućuju na određene preinake takvih zdanja nakon 2. stoljeća, a posebno krajem 3. i početkom 4. stoljeća.¹⁶⁶ Građene su na pomno biranim mjestima pa ih tako nalazimo u blizini izvora vode ili cisterne za kišnicu, uz prometnice i luke te na položajima sa najboljim pogledom na more odnosno zelenilo.¹⁶⁷ Vlasta Begović i Ivančica Schrunk donose razrađenu tipologiju „rimskih vila“,¹⁶⁸ a za ovaj rad su značajne tzv. *ville rusticae*.¹⁶⁹ Njih podižu zemljoposjednici, često rimski ratni veterani, kojima je po završetku službe dodijeljeno zemljište, a takva zdanja predstavljaju središte posjeda koji pokazuju stambeno-gospodarski karakter.¹⁷⁰ Takvi posjedi nalazili su se na više položaja uz polje i u cetinskom kraju, a naseljavali su ih veterani 7. rimske legije stacionirane u *Tiluriumu*.¹⁷¹ Branimir Gabričević navodi kako vojni veterani vjerojatno nisu naseljavali sam grad *Aequum* (osim manjeg broja stanovnika potrebnih za funkcioniranje grada), nego upravo imanja na pripadajućim mu zemljoposjedima.¹⁷²

Ukoliko razmišljamo o prirodnim resursima ovog područja, većina posjeda je vjerojatno bila zemljoradnička, no slučajni nalazi upućuju da su se na određenim položajima nalazile i zanatske radionice.¹⁷³ Uz rimskodobno zdanje na Hanu otkrivena je keramičarska peć, a u Gali kovačka radionica.¹⁷⁴ Također, nalazi upućuju da je na prostoru vojnog logora

¹⁶⁴ Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, „Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila“, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20, 2003., 96. Zbog učestalosti korištenja u literaturi, termin „vila“ je korišten i u ovom radu, no s obzirom na višeznačnost termina, pisan je pod navodnim znakovima. Za više o problematici terminologije „rimskih vila“ vidi: Maja Zeman, *Transformacije rimskih "vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2014., 36-74.

¹⁶⁵ Begović, Schrunk, 2003., 98-99.

¹⁶⁶ Zeman, 2014., 85.

¹⁶⁷ Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, „Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta“, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, 2002., 113.

¹⁶⁸ Vidi: Begović, Schrunk, 2003., 99-103.

¹⁶⁹ Ovdje je nužno spomenuti da je u starijoj literaturi uvriježen termin *villa rustica* koji uglavnom podrazumijeva sve rimske objekte koje pronalazimo na prostoru agera. S obzirom na raznoliku funkciju koju pokazuju „vile“ izvangradskog područja ispravnije bi bilo koristiti izraze poput *mansio*, *vicus*, *portorium*, *praetorium*, proizvodno-prerađivački sklop i dr., ovisno o funkciji zdanja kako predlaže Maja Zeman.. Vidi: Zeman, 2014., 36-74.

¹⁷⁰ Begović, Schrunk, 2003., 99.

¹⁷¹ Milošević, 2017., 64.

¹⁷² Pretpostavku temelji na činjenici da u zapadnom dijelu grada (gdje zbog niže nivelacije terena predviđa stambeno-gospodarske sadržaje) prepoznaje kulturna zdanja. S druge strane, grobovi stanovnika *Aequuma* (rimskih veterana - zemljoposjednika) otkriveni su na više mjesta u Sinjskom i Hrvatačkom polju. Vidi: Gabričević, 1984., 97-98. i bilj.11.

¹⁷³ Milošević, 2017., 64.

¹⁷⁴ Isto, 64., 1998., 42., Gabričević, 1984., 100.

Tiluriuma postojala razvijena opekarska industrija u kojoj su se radile keramičke posude te lijevao nakit, dok se na temelju lokalnog tipa rimskih nadgrobnih spomenika pretpostavlja i kamenoklesarska radionica.¹⁷⁵

Jedini u većoj mjeri istraženi i konzervirani gospodarsko-rezidencijalni sklop nalazi se na položaju *Krstače* u Kijevu gdje je otkriveno zdanje kvadratnog tlocrta koje je građeno u dvije faze, a čine ga ulazni prostor, veća središnja pravokutna prostorija na koju je s istočne strane naslonjeno pet manjih prostorija (žitnica) pregrađenih u drugoj fazi izgradnje te hodnik ili prolaz sa zapadne strane. (Slika 1. i 2.) Građevinu nije bilo moguće u potpunosti istražiti s obzirom da se prostire ispod suvremenih kuća, a predložena joj je datacija u 3.-4. stoljeće.¹⁷⁶ Ostatci arhitekture za koje se pretpostavlja da su bili dijelom rimskih rezidencijalnih ili gospodarskih zdanja otkriveni su na još dva položaja u Kijevu (*Luka, Kolovrat*), na položajima u Vrlici (*Jare, Stražine, Ševače*), Kotluši (izvor *Nelaj*), Maljkovu (*Grudina*), Gali (*Kulina*), Sinju (*Općinska lokva*, ovisno o tumačenju otkrivenih ostataka) i Bisku (*Škalje*), a kao česti nalazi, osim zidnih konstrukcija, na navedenim lokalitetima pronađeni su ulomci keramike, tegula i crijepova, antički natpisi, nadgrobnni spomenici i žrtvenici, primjeri novca te u nekoliko slučajeva i ostatci hipokausta.¹⁷⁷

U poglavlju o crkvenom uređenju ovoga prostora spomenut je proces kristijanizacije *pagusa* koji se odvija u uskoj poveznici sa zemljoposjedima, bilo to djelovanjem samog vlasnika imanja ili organiziranim posredstvom crkve. Transformacija rimskih „villa“ u kršćanska središta jedan je od oblika preobrazbe koja zahvaća takve objekte već od kraja 3. i početka 4. stoljeća.¹⁷⁸ Ovdje se može spomenuti lokalitet *Općinska lokva* gdje je, prema nekim tumačenjima, dio profane arhitekture prenamijenjen u prostor kršćanskog karaktera (moguće oratorij ili *domus ecclesiae*)¹⁷⁹ čime bi ovaj objekt svjedočio o kristijanizaciji prostora adaptacijom ranijeg, rimskog zdanja. S druge strane, iako nije potvrđeno postojanje crkve u blizini „vile“ na *Krstačama*, voditeljica iskopavanja Katarina Gugo Rumštajn takvu pretpostavku temelji na nalazu kamenice za svetu vodu ugrađene u suhozid nedaleko ostataka

¹⁷⁵ Gabričević, 1984., 100., Marin Zaninović, „Vojni značaj Tilurija u Antici“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, 1984., 69.

¹⁷⁶ Za više vidi u: Katarina Gugo Rumštajn, *Rezultati istraživanja i konzervacije na kasnoantičkoj vili rustici u Kijevu*, Knin: Kninski muzej; Kijevo: Općina, 2009., odnosno, „Kijevo: Sustavna arheološka istraživanja kasnoantičkoga zdanja“, u: *Obavijesti*, 1(32), Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2000., 70-72. te „Kijevo-Grudina: nastavak arheoloških istraživanja na kasnoantičkom lokalitetu u godini 2002.“, u: *Obavijesti*, 3 (35), Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2003., 101-104.

¹⁷⁷ Za sistematiziran kataloški pregled navedenih lokaliteta, ali i ostalih lokaliteta sa ostacima rimskih „vila“ na prostoru srednje Dalmacije vidi u: Zeman, 2014., 396. i d.

¹⁷⁸ Vidi poglavlje *Modaliteti preobrazbi rimskih „vila“*, u: Zeman, 2014., 25-29.

¹⁷⁹ Vidi Grad Sinj - *Općinska lokva* u katalogu ovog rada.

rimskog zdanja.¹⁸⁰ Ukoliko bi se ta pretpostavka pokazala točnom, mogla bi svjedočiti o istovremenom funkcioniranju rimskog sklopa i kasnoantičke crkve odnosno o „spontanoj kristijanizaciji“ do koje dolazi djelovanjem individualca - vlasnika imanja.

„Vile“ s prostora nekadašnjeg Zapadnog Rimskog Carstva „nestaju“ do kraja 7. stoljeća, a na prostoru Mediterana taj proces se datira u 6. stoljeće.¹⁸¹ No, bitno je naglasiti da te građevine nisu „nestale“ u smislu da su uništena nego, zbog socijalno-kulturalnih promjena, dolazi do njihove „transformacije“ kojom se uz ili na takvim posjedima pojavljuju ukopi, sakralna zdanja ili razvijaju naseobine.¹⁸² Razlog takvih promjena Chris Wickham pronalazi u militarizaciji društva.¹⁸³ Također gospodarsko-rezidencijalna zdanja su nerijetko korištena i kao izvor građevinskog materijala. Time ovakvi objekti pokazuju kontinuitet korištenja koji ne iznenađuje, s obzirom na činjenicu da su građeni upravo na najpogodnijim položajima. Također, vidljivo je da su rimski gospodarsko-rezidencijalni sklopovi bili glavni nosioci procesa transformacija, odnosno organizacije izvangradskog pejzaža kasne antike. Takvi sklopovi su bili važan činitelj oblikovanja prostora i kasnije, u ranom srednjem vijeku. Naime, kako Maja Zeman naglašava, odnos rimskog i ranosrednjovjekovnog treba sagledavati i putem stambene arhitekture, a ne isključivo preko odnosa ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih crkava.¹⁸⁴

¹⁸⁰ Gugo, 2000., 70-72.

¹⁸¹ Chris Wickham, *Framing The Early Middle Ages*, New York: Oxford University Press, 2005., 475.

¹⁸² Isto, 474 .

¹⁸³ Autor donosi analizu navedene promjene po regijama te zaključuje da se datacija „kraja vila“ može podijeliti u dvije skupine, odnosno Sjever gdje se fenomen „nestanka vila“ smješta oko godine 400. te prostor Mediterana na kojem do promjena dolazi u 6. stoljeću. Ovu razliku objašnjava dužim trajanjem aristokratskih načela življenja te kasnijom militarizacijom na Mediteranu. Vidi: Wickham, 2005., 473.-481.

¹⁸⁴ Zeman, 2014., 32-35.

3. KATALOG SAKRALNE GRADNJE

3.1. OPĆINA KIJEVO

3.1.1. Kijevo - Gradina Sv. Mihovila

POLOŽAJ:

Kijevo je sjedište istoimene općine koja se danas administrativno nalazi u sklopu Šibensko-kninske županije. Na uzvisini na kojoj se danas nalazi župna crkva Sv. Mihovila, prilikom iskopa za grobove otkriveni su brojni nalazi iz prapovijesnog razdoblja.¹⁸⁵ Ti nalazi, kao i ostatci bedema, ukazuju na značajniju prapovijesnu gradinu na ovom položaju. Na temelju jednog graničnog natpisa u Kijevu je pretpostavljeno i sjedište delmatskih *Lizaviata*,¹⁸⁶ dok brojni antički nalazi upućuju na postojanje većeg rimskog naselja, možda u statusu municipija kako predlaže starija literatura.¹⁸⁷ U ranom srednjem vijeku Kijevo je dijelom Cetinske županije, a u 12. stoljeću pripada Vrličkoj župi. Kasnoantička crkva u Kijevu se pretpostavlja na uzvisini (*Gradini*) gdje je danas smještena spomenuta župna crkva s grobljem. (Slika 3.)

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Stjepan Gunjača 1949. godine u podnožju gradine Sv. Mihovila spominje položaj *Krstače* gdje su otkriveni tragovi zidova i položaj *Bajanovo zemljište* u blizini, odakle potječu nalazi rimskog novca i jedna urna s natpisom.¹⁸⁸ Autor navodi mogućnost postojanja starokršćanske crkve na prvom položaju.¹⁸⁹ Na seoskom groblju u blizini župne crkve Gunjača spominje dva stećka koji su vidljivi i danas.¹⁹⁰ Kasnijim iskopima za grobnice na

¹⁸⁵ Ante Milošević, „Dvije ostave željeznog oruđa s područja Delmata“, u: *Arheološki vestnik*, 37, Ljubljana, 1986.b, 97-127.

¹⁸⁶ Branimir Gabričević, „Dvije ilirske općine s područja Vrlike“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55, Split, 1953., 103-119.

¹⁸⁷ Carl Patsch, „Arheološko-epigrafska istraživanja. I. Dolina gornje Cetine u rimsko doba“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 11, Sarajevo, 1899., 74.

¹⁸⁸ Stjepan Gunjača, „Kratak osvrt na prilike i rad Muzeja u Kninu“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3(1), Split, 1949.a, 282.

¹⁸⁹ Isto

¹⁹⁰ Stjepan Gunjača, „Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (4), Split, 1955.a, 233. Prethodno je na položaju bilo više stećaka. Vidi: Marun, 1998., 33.

gradini ušlo se u trag žbukanim zidovima te antičkim nalazima - tegulama, keramičkim i staklenih posudama i brončanom novcu.¹⁹¹

Jasna Jeličić 1980. godine, na znanstvenom skupu *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka* u Sinju, publicira ranokršćanske nalaze s gradine Sv. Mihovila. Autorica navodi kako je prilikom iskopa za grobnicu 1974. godine pronađen ranokršćanski kapitel te su uočeni ostatci zidova i stepenica, a navodi i kako je nešto kasnije, na sličan način, otkriven i fragment pluteja.¹⁹² Jeličić zaključuje da je ranokršćanska crkva vjerojatno uništena izgradnjom groblja i nove crkve.¹⁹³

Ante Milošević 1981. godine otkriveni kapitel uvrštava u popis arheoloških spomenika uz gornji i srednji tok rijeke Cetine te ga datira u 6. stoljeće.¹⁹⁴

Lokalitet u podnožju gradine Sv. Mihovila Branka Migotti spominje u sintezi ranokršćanskih položaja na prostoru između Krke i Cetine te ulomcima kapitela i pluteja pretpostavlja dataciju u 6. stoljeće.¹⁹⁵

Godine 1998. u *Arheološkoj topografiji Cetine* Milošević obuhvaća dosadašnja saznanja o položaju na platou gradine te s obzirom na nalaze kapitela i ulomka pluteja ovdje također pretpostavlja ranokršćansku crkvu.¹⁹⁶ Na položaju *Krstače*, na kojem navodi ostatke građevina od kojih su neke imale i hipokaust te antički natpis na kojem se spominje *quinquennalis*, Milošević pretpostavlja antičko naselje, možda u statusu municipija kako je predloženo već krajem 19. stoljeća.¹⁹⁷ Položaje u Kijevu obrađuje i u disertaciji 2005. godine kada iznosi pretpostavku da se naselje početkom rimskog razdoblja preselilo u neutvrđeno podnožje gradine, a plato gradine je ponovo korišten u kasnoj antici i to u funkciji manjeg refugija ili kastruma koji bi u sklopu imao i crkvu iz koje potječu pronađeni ulomci.¹⁹⁸

Od 1999. do 2003. godine *Kninski muzej* na položaju *Krstače* provodi sustavna arheološka istraživanja, a otkriveni ostatci su interpretirani kao kasnoantička *villa rustica*.“ Građevinu je činila središnja prostorija na koju je u drugoj fazi gradnje nadograđeno pet žitnica.¹⁹⁹ (Vidi: Slika 1.)

¹⁹¹ Milošević, 1998., 68.

¹⁹² Jeličić, 1984., 169.

¹⁹³ Isto

¹⁹⁴ Milošević, 1981., 62-63., kat. 118.

¹⁹⁵ Migotti, 1990., 54

¹⁹⁶ Milošević, 1998., 68.

¹⁹⁷ Isto, 72.

¹⁹⁸ Milošević, 2005., 97., bilj. 350.

¹⁹⁹ Gugo, 2000., 70-72., 2003., 101-104.

IZGLED GRAĐEVINE:

Nemamo podataka izgledu kasnoantičke crkve u Kijevu.

KAMENA PLASTIKA:

Sačuvan je stupić sa sraslim kapitelom koji je dekoriran jednostavnim linearnim ukrasom koji se proteže od sredine kapitela prema gornjim uglovima. Kapitel je kružne osnove koja prema vrhu prelazi u kvadratnu (Slika 4.)

Ulomak pluteja je dekoriran motivom *opus pavonaceum* (Slika 5.).

ZAKLJUČAK:

Kontinuitet naseljavanja u Kijevu se može pratiti od prapovijesti do kasnoantičkog doba. Iako do sada nemamo ranosrednjovjekovnih nalaza koji upućuju na postojanje crkve u Kijevu u to doba, svakako trebamo promišljati i o tom periodu, pogotovo ako Kijevo promatramo kao značajno mjesto od prapovijesti do kasne antike. S obzirom da na prostoru Kijeva pronalazimo kasnosrednjovjekovne nalaze, prvenstveno u obliku stećaka, dolazimo do svojevrsne „rupe“ u srednjovjekovnom razdoblju čijim bi „popunjavanjem“ bila zaokružena priča o kontinuitetu na prostoru toga grada.

Budući da slučajno otkriveni ostatci arhitekture na platou gradine Sv. Mihovila nisu istraženi, kasnoantička crkva na tom položaju pretpostavlja se na temelju nalaza dvaju fragmenata kamenog namještaja - kapitela i pluteja, datiranih u 6. stoljeće. U podnožju gradine u novije vrijeme je istražena kasnoantička „vila“.

Godine 1933. na temeljima stare crkve izgrađena je nova koja je 1991. doživjela miniranje čime su, uz iskope za grobove, vjerojatno dodatno oštećeni ostatci nekadašnje kasnoantičke crkve.

3.2. OPĆINA CIVLJANE

3.2.1. Cetina - Crkva Sv. Spasa

POLOŽAJ:

Crkva Sv. Spasa se nalazi na sjevernom rubu Paškog (Spaškog) polja u selu Cetina, oko 300 metara južno glavnog izvora rijeke Cetine - *Milaševo vrelo*. Danas selo Cetina administrativno pripada općini Civljane koja je u sklopu Šibensko-kninske županije.

Na prostoru susjednog sela, Civljane, sjeverno od zaseoka *Jojići*, nalazila se prapovijesna gradina s koje pogled pada upravo na crkvu Sv. Spasa,²⁰⁰ a na položaju *Rudine* nalazilo se veće prapovijesno groblje. U zaseoku *Totići* otkriveni su nalazi antičke i ranosrednjovjekovne provenijencije.²⁰¹

Crkva Sv. Spasa je pripadala starohrvatskoj *Vrh Rici* koja se nalazila negdje oko izvora Cetine.²⁰² Spomen srednjovjekovne župe Vrlike prvi put nalazimo 1185. godine kao *Verchreca*, kada se spominje podjela teritorija između biskupija na crkvenom saboru u Splitu kojim je župa pripala kninskoj biskupiji.²⁰³ U kasnijim stoljećima srednjeg vijeka u okolici *Vrh Rike* dolazi do povećanog intenziteta življenja o čemu svjedoče brojni položaji sa grobovima, posebno iz 14. i 15. stoljeća.²⁰⁴ Također, pretpostavlja se da je u to vrijeme *Vrh Rika* sjedište arhiđakonata (*archidiaconus Verhecnensis*) te da je do kraja 14. st. ovdje sagrađen i franjevački samostan koji se nalazio na položaju *Nugo*, stotinjak metara udaljenom od crkve Sv. Spasa.²⁰⁵ S dolaskom opasnosti od Turaka, stanovništvo seli u utvrđeni *Prozor* iznad današnjeg grada Vrlike.

²⁰⁰ Ovdje su otkriveni i srednjovjekovni nalazi među kojima i jedan ranosrednjovjekovni ulomak dekoriran troprutom pletenicom. Vidi: Petar Stanić „Pretpovijesni spomenici vrličke okolice u Dalmaciji“, u: *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 14 (1), Zagreb, 1892.b, 47., Milošević, 1998., 69-70.

²⁰¹ Ante Milošević, „Novi ranosrednjovjekovni grobni nalazi iz Cetinske krajine“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984.b, 182.

²⁰² Gunjača, 1937.a., 26-29. Gunjača ranosrednjovjekovno naselje, koje je nastalo kada i crkva, pretpostavlja na položaju *Pivnice*, zapadno od crkve, gdje probnim iskopavanjem otkriva ostatke dvaju objekata zidanih grubim kamenom povezanim glinom. Vidi: Stjepan Gunjača, „Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1954“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (6), Split, 1958.a, 228., 1937.a, 26-29.

²⁰³ CD, II, br. 189, 193.

²⁰⁴ Vidi: Ante Milošević, Željko Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini, La chiesa preromanica di San Salvatore a Cetina, Dubrovnik: Omega engineering d.o.o. Dubrovnik, Centar studia Mediterranea Split, 2009.*, 17-19.

²⁰⁵ Gunjača, 1937.a, 27-28.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

O crkvi Sv. Spasa se mnogo pisalo, a najstariji poznati zapis koji se tiče ove građevine je svakako natpis na gredi oltarne ograde koji spominje župana Gostihu. U turskim zapisima se crkva po prvi put spominje početkom 17. stoljeća kao *crkva u Spaskom polju na izvoru rijeke*.²⁰⁶ Pred kraj 17. stoljeća o crkvi pišu dva mletačka providura, D. Dolfin 1696. i A. Mocenig 1699. godine, kada od zapovjednika Vrlike traže zaštitu katoličkih vjernika pri korištenju crkve i održavanja obreda.²⁰⁷ Splitski nadbiskup Stjepan Cupilli oduševljen crkvom Sv. Spasa o njoj piše u izvještaju 1708. te u vizitaciji 1709. godine.²⁰⁸

Kada se govori o literaturi, crkvu prvi spominje Alberto Fortis 1774. godine u *Putu po Dalmaciji* u kojem crkvu spominje kao ruševnu.²⁰⁹ Godine 1776. Ivan Lovrić piše o crkvi u knjizi koja je nastala kao komentar na Fortisov putopis.²¹⁰ Lovrić tada pažnju posvećuje prostranom groblju oko crkve.²¹¹ Godine 1864. o crkvi piše Valentino Lago koji ju veže uz templarski red, barokni stil i datira je u razdoblje od 1000. do 1400. godine.²¹²

Što se tiče prvih arheoloških bilješki, o crkvi Sv. Spasa prvi izvještava Josip Alačević kada 1882. daje kratki opis i netočnu skicu tlocrta crkve za koju smatra da je „*una forma mista latina e bizantina*“,²¹³ dok 1883. godine Stjepan Zlatović donosi, također netočne, skice građevine i pretpostavku da je crkva „*stara matica franjevačkog samostana Cetine*“ s kraja srednjeg vijeka.²¹⁴ Na njegova se istraživanja 1891. godine nastavlja Petar Stanić koji je mišljenja da je crkva Sv. Spasa sagrađena na starijoj crkvi, tada piše i o ulomcima pleterne ornamentike.²¹⁵

Godine 1895. i 1896. u *Starohrvatskoj prosvjeti* o crkvi na izvoru Cetine piše Lujo Marun.²¹⁶ Marun objavljuje i fotografiju crkve na kojoj se vide dijelovi istočnog zida kojeg

²⁰⁶ Fehim Spaho, „Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine“, u: *Acta historicoeconomica Iugoslaviae*, 12, Zagreb, 1985., 109-110.

²⁰⁷ Josip Ante Soldo, *Sveti Spas u Vrhrici: povijesno-kritička rasprava: o hrvatskoj sakralnoj i kulturnoj baštini u današnjem selu Cetini kraj Vrlike*, Split: Zbornik "Kačić", Split, 1990., 54.

²⁰⁸ Slavko Kovačić, „Vijesti iz crkvenih arhiva o Cetinskoj krajini pod Turcima“, u: *Zbornik Cetinske krajine*, 4, 1989., 164

²⁰⁹ Fortis, 1894., 193-194.

²¹⁰ Lovrić, 1948., 23-28.

²¹¹ Isto

²¹² Valentino Lago, *Memorie sulla Dalmazia*, 2, Venecija, 1870., 256-257.

²¹³ Josip Alačević, „Escursione a S. Salvatore di Verlica“, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 5, Split, 1882., 129-133.

²¹⁴ Stjepan Zlatović, „Stara crkva i grobište u Vrliku Cetine“, u: *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, 5 (1), Zagreb, 1883., 102 -107.

²¹⁵ Petar Stanić, „Sredovječni spomenici u Vrličkoj okolici“, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 13 (1), 1891., 9-13.

²¹⁶ Lujo Marun, „Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 1(3), Knin, 1895.a, 183-187., „Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 1(4), Knin,

danas više nema, to je ujedno i najstarija fotografija građevine.²¹⁷ (Slika 6.) Prema Marunovom tlocrtu, također neispravnom, te iz opisa crkve vidi se da on crkvi pretpostavlja polukružnu središnju apsidu, odnosno trolisno svetište.²¹⁸ Takav tlocrt ulazi u literaturu 20. stoljeća i ostaje predmetom izučavanja sve do Gunjačinih istraživanja 1948. godine. Marun crkvu uspoređuje s crkvom na *Stupovima* u Biskupiji te navodi mogućnost postojanja tri para pilona, odnosno trobrodnog prostora.²¹⁹ Ispravljajući Josipa Alačevića, Marun za crkvu kaže da je „*croato-bizanta*“ te je po dataciji smješta u „*prvo doba srednjeg vijeka*.“²²⁰

Miloje Vasić 1922. godine crkvu Sv. Spasa svrstava u skupinu „*jednobrodnih, zasvedenih bazilika s narteksom i zvonikom*“ te smatra da ju se ne može datirati prije druge polovice 11. stoljeća.²²¹

Kada proučava starohrvatske spomenike, Josef Strzygowski crkvu svrstava u skupinu građevina s „*jednom lađom, valjkastim svodom i s vanjskim potpornim stupovima*.“²²²

Ljubo Karaman 1930. godine crkvi negira predromanički karakter, smatra ju regionalnom varijantom romaničke crkve te ju datira u kasni srednji vijek.²²³ Nešto kasnije navodi kako je jezgra građevine s oblim kontraforima možda nastala u vremenu hrvatskih kraljeva.²²⁴

Ejnar Dyggve crkvu spominje u okviru svojih studija u kojima raspravlja o kontraforima te o starokršćanskom utjecaju na starohrvatsku arhitekturu.²²⁵

Sustavna istraživanja i konzervatorske radove na ovom lokalitetu, na prijedlog *Muzeja hrvatskih starina*, započinje Stjepan Gunjača 1947. godine s ciljem sprječavanja daljnjeg propadanja građevine, a radovi se nastavljaju i sljedeće godine.²²⁶ U *Slobodnoj Dalmaciji* 1948. objavljuje rezultate istraživanja iz 1947. godine i zaključuje da crkva Sv. Spasa predstavlja „*prijelaz iz slobodnih centralnih oblika našeg crkvenog graditeljstva u rane*

1895.b, 224-230., „Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 2 (1), Knin, 1896., 25-29.

²¹⁷ Marun, 1895.a, 185.

²¹⁸ Isto, 186-187.

²¹⁹ Isto, 187.

²²⁰ Marun, 1896., 29.

²²¹ Miloje Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX. do početka XV. stoljeća*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1922., 107-109.

²²² Josef Strzygowski, „*O razvitku starohrvatske umjetnosti*“, Zagreb: Matica hrvatska, 1927., 41-42.

²²³ Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb: Matica hrvatska, 1930., 71.

²²⁴ Ljubo Karaman, *Živa starina*, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1943., 108.

²²⁵ Ejnar Dyggve, „Das Anastasius Mausoleum und der altkroatische Kirchenbau“, u: *Forschungen in Salona III*, Beč, 1939., 120-121., *Povijest salonitanskog kršćanstva* (priredio Nenad Cambi, Split: Književni krug, 1996.

²²⁶ Stjepan Gunjača, „Radovi na crkvi i groblju Sv. Spasa na vrelu Cetine“, u: *Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb, 1949.b odnosno „Radovi na crkvi i groblju Svetog Spasa na vrelu Cetine“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995., 29-36.

kanoničke oblike crkvene bazilikalne arhitekture“ te je datira u 10. stoljeće.²²⁷ O radovima 1948. godine izvještava u *Ljetopisu JAZU* za 1949. godinu.²²⁸ Gunjača konsolidira trošne zidove i donji dio zvonika kojem je prijetilo rušenje, zatim otkriva polukružnu apsidu kakvu je pretpostavio Marun te prostoriju uz zvonik iz koje je vanjsko stubište vodilo na kat.

Značajno otkriće su bili pleterni ulomci pronađeni kao spolije u kasnosrednjovjekovnim grobovima ili na terenu. Na temelju natpisa na gredi oltarne ograde pisanog semiuncijalom Gunjača tada iznosi mišljenje da je građevina svakako starija od 11. stoljeća.²²⁹ Istraživanjem su obuhvaćeni i grobovi uz crkvu i u blizini u kojima su pronađeni prilozi poput naušnica i prstenja, a posebno zanimljiv je raniji slučajni nalaz gotičkog pojasa pod najvećim stećkom.²³⁰ Također, rezultat ove arheološke kampanje je i novi, ispravljeni tlocrt građevine. (Slika 7.)

Gunjača od 1952. do 1954. godine ponovo radi na crkvi i većem dijelu groblja oko nje. Nastavlja s konzervacijom i djelomičnom restauracijom građevine, a o zahvatima izvještava u *Starohrvatskoj prosvjeti*.²³¹ Ovim kampanjama otkriveni su ulomci skulpture koji su se spojili s ranije pronađenim ulomcima te je bilo moguće iščitati gotovo kompletan natpis grede koji spominje župana Gostihu.²³² Na temelju novih saznanja Gunjača crkvu datira u 9. stoljeće, a budući da je zvonik organski povezan sa crkvom zaključuje da je to „*najstariji postojeći starohrvatski zvonik*.“²³³

Crkvu Sv. Spasa u više navrata spominje Tomislav Marasović. Godine 1958. piše o karolinškom utjecaju na građevinu,²³⁴ zatim 1978., u svojoj klasifikaciji predromaničke arhitekture u Dalmaciji, crkvu navodi kao jednobrodnu građevinu s trolisnim svetištem,²³⁵ a 1995. analizira tlocrt, raščlanjenost zidova, svodovni sustav te zapadni korpus crkve.²³⁶ Iste godine piše i o *westwerku* crkve Sv. Spasa kao najboljem primjeru za proučavanje te

²²⁷ Stjepan Gunjača, „Rezultati arheološkog istraživanja u Staroj Vrlici“, u: *Slobodna Dalmacija*, Split 1. 1. 1948., br. 911., 11.

²²⁸ Gunjača, 1949.b, 87-91, odnosno Gunjača, 1995., 29-36.

²²⁹ Gunjača, 1995., 35.

²³⁰ Stjepan Gunjača, „Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas“, *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (2), Split, 1952., 227-229.

²³¹ Gunjača, 1955.a, 221-234, 1956., 201-216., 1958.a, 227-232.

²³² Gunjača, 1955.a, 227-228., 1956., 209.

²³³ Gunjača, 1956., 216.

²³⁴ Tomislav Marasović, „Carolingian influence in the Early Medieval architecture of Dalmatia“, u: *Actes du XIXe Congrès International d'histoire de l'art*, Pariz, 1958., 117.

²³⁵ Marasović, 1978., 57-61.

²³⁶ Tomislav Marasović, „Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine. Prilog tipološkoj analizi“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995.a, 37-54.

karolinške inovacije u hrvatskoj predromanici.²³⁷ Crkva Sv. Spasa mjesto je pronašla i u Marasovićeovom pregledu predromaničke arhitekture na prostoru Dalmacije.²³⁸

Ivanka Nikolajević spominje crkvu Sv. Spasa kada piše o trolisnim tlocrtima starokršćanskog i ranosrednjovjekovnog perioda te uočava sličnost crkve s crkvom na Lopuškoj glavici.²³⁹

Ivo Petricioli crkvu spominje 1972. godine kada na 9. kongresu arheologa Jugoslavije u Zadru raspravlja o skupini crkava s oblim kontraforima te analizom ukrasa oltarne ograde crkvu datira u zadnju četvrtinu 9. stoljeća.²⁴⁰ Autor 1980. godine s istom temom sudjeluje na znanstvenom skupu *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka* u Sinju te kontrafore naziva inovacijom domaće arhitekture.²⁴¹

Na istom skupu Zlatko Gunjača ukazuje na povezanost tlocrtnog rješenja crkve Sv. Spasa sa starokršćanskim troapsidalnim bazilikama, no naglašava da je kod crkve na izvoru Cetine svetište zauzimalo sve tri apside, dok je kod starokršćanskih bazilika svetište smješteno u srednjoj apsidi i ispred nje.²⁴² Također, kasnoantičke elemente na crkvi uočava u pojavi gljivastih otvora i građevinske skele te shodno tome zaključuje da crkvu i zvonik treba datirati ranije, odnosno u 9. ili najkasnije u 10. stoljeće.²⁴³

Željko Rapanić 1987. godine ističe mogućnost starokršćanskog podrijetla crkve Sv. Spasa, kao i crkve na Lopuškoj glavici, odnosno navodi njihovu moguću modifikaciju u predromanici sa predvorjem, zvonikom i oblim kontraforima.²⁴⁴

Vladimir Gvozdanović crkvu Sv. Spasa smatra primjerom „kraljevske predromanike“ za koju su karakteristični obli kontrafori.²⁴⁵ U studiji iz 1987. godine navodi kako crkva, zajedno s crkvom na Lopuškoj glavici, predstavlja prijelaz između predromaničkog tipa

²³⁷ Tomislav Marasović, „Le „corp occidental” carolingien sur les églisespréromanes paléocroates en Dalmatie, u: *Orbis Romanus Christianusque*, Pariz: De Boccard, 1995.b, 227. (citirano prema Marasović, 1995.a, 40.)

²³⁸ Marasović, 2011., 40-58.

²³⁹ Ivanka Nikolajević, „Beleške o nekim problemima ranohrišćanske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, u: *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 10, Beograd, 1967., 114.

²⁴⁰ Ivo Petricioli, „Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka“, u: *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980., 114-115.

²⁴¹ Ivo Petricioli, „Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima“, u: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 1984., 221-226.

²⁴² Zlatko Gunjača, „O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima“, u: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, 1984., 253-264.

²⁴³ Isto

²⁴⁴ Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split: Logos, 1987., 171-172.

²⁴⁵ Vladimir Gvozdanović, „Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike“, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split, 1978., 131-148.

građevine s trolisnim svetištem i razvijenih građevina „kraljevske skupine“ kakve su katedrala u Biogradu i Sv. Cecilija u Biskupiji te crkvu Sv. Spasa datira oko 900. godine.²⁴⁶

O crkvi piše i Miljenko Jurković u raspravama o crkvama s *westwerkom* na istočnoj obali Jadrana kada donosi sintezu funkcije, porijekla, kronologije i oblika *westwerka* u Hrvatskoj. Autor iznosi tezu o atrofiranom odnosno reduciranom *westwerku* koji kao takav dolazi na hrvatski prostor sa Zapada, a možda posredstvom monaha Gottschalka te prihvaća dataciju crkve Sv. Spasa u Branimirovo doba.²⁴⁷ Jurković crkvu spominje i u katalogu izložbe *Od Nina do Knina* u kojem su objavljene snimke građevina, odnosno tlocrt prizemlja i kata koje izrađuje Ivo Tenšek sedamdesetih godina.²⁴⁸

Godine 1990. Josip Ante Soldo donosi pregled dotadašnjih istraživanja na izvoru Cetine.²⁴⁹

Budući da je područje Vrlike tijekom Domovinskog rata bilo pod okupacijom, u tom razdoblju o crkvi piše jedino srpski povjesničar Veljko Đurić Mišina koji građevinu vremenski svrstava u kraj 14. stoljeća, odnosno u doba kralja Tvrtka, a u knjizi donosi i prijedlog Ilije Protića za obnovu crkve prema kojemu bi ona nad svetištem dobila kupolu te polukupolu nad predbrodom.²⁵⁰

Spomenuto je da je Gunjača o svojim radovima na crkvi Sv. Spasa izvještavao u *Starohrvatskoj prosvjeti*. U prosincu 1995. izlazi broj u potpunosti posvećen crkvi, a kojemu je doprinijela nekolicina autora. U tom izdanju je objavljen i pretisak Gunjačinog rada iz 1949. godine s nacrtima crkve Bartula Petrića²⁵¹ te već spomenuti radovi Tomislava Marasovića²⁵² i Miljenka Jurkovića.²⁵³ Nadalje, Ivo Petricioli tada donosi pregled dotadašnje literature o crkvi,²⁵⁴ a Tomislav Šeparović kataloški obrađuje kamene spomenike pronađene na lokalitetu.²⁵⁵ Tonči Burić donosi detaljnu analizu nalaza predromaničke skulpture iz crkve

²⁴⁶ Vladimir Gvozdanić, *Early Croatian architecture: a study of the Pre-Romanesque*, London, 1987., 78.-80., 150-152.

²⁴⁷ Miljenko Jurković, „Crkve s *westwerkom* na istočnoj obali Jadrana“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26 (1), 1986., 61-86., „Sv. Spas na vrelu Cetine i problem *westwerka* u hrvatskaj predromanici, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995.a, 55-80.

²⁴⁸ Jurković, 1992., 32., 88-91., kat. 18

²⁴⁹ Soldo, 1990.

²⁵⁰ Veljko Đurić Mišina, *Sveti Spas u Cetini*, Beograd-Knin, 1994., 52-56. (prema: Ivo Petricioli, „Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995., 25-26.

²⁵¹ Gunjača, 1995., 29-36.

²⁵² Marasović 1995.a, 37-54.

²⁵³ Jurković, 1995.a, 55-80.

²⁵⁴ Petricioli, 1995., 19-28.

²⁵⁵ Tomislav Šeparović, „Katalog kamenih spomenika iz crkve Sv. Spasa na vrelu Cetine“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995., 81-90.

te rekonstruirati izgled oltarne ograde,²⁵⁶ dok Vedrana Delonga temeljito interpretira natpis grede oltarne ograde koji spominje župana Gostihu te pretpostavlja podrijetlo predloška natpisa u splitski krug.²⁵⁷ Nikola Jakšić piše o ulomcima oltarne ograde crkve Sv. Spasa u okviru usporedbe nalaza sa sličnim nalazima na prostoru srednje i sjeverne Dalmacije i zapadne Bosne te zaključuje da su djelo majstora *Dvorske klesarkse radionice* koja djeluje u doba kneza Branimira.²⁵⁸

Izdanje *Starohrvatske prosvjete* iz listopada 1996. godine posvećeno je prostranom groblju oko crkve Sv. Spasa. Maja Petrincec tada objavljuje kataloški pregled grobova i grobnih nalaza,²⁵⁹ dok Nikola Jakšić analizira iste te zaključuje kako se većinom radi o nalazima kasnog srednjeg vijeka.²⁶⁰

Iste godine Mladen Pejaković izdaje knjigu u kojoj spominje crkvu u okviru proučavanja metričkih i svjetlosnih odnosa unutar građevine, pretpostavlja korištenje karoliške stope prilikom izgradnje te izrađuje tlocrt crkve sa upisanim smjerovima padanja sunčeve svjetlosti.²⁶¹

Nova snimanja građevine provodi *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika* 1998. i 1999. godine, a kroz sljedeće dvije godine je restauriran zvonik, nakon čega je potvrđeno da je nastao istovremeno s ostatkom građevine, a to se, sudeći po analizi drvenog nadvoja iz jednog otvora na drugom katu, dogodilo najvjerojatnije u drugoj polovici 9. stoljeća.²⁶²

Posebna pozornost crkvi, zbog njenog značaja u proučavanju ranosrednjovjekovne skulpture i implementacije elemenata karoliške arhitekture, posvećena je u katalogu izložbe *Hrvati i Karolinzi* iz 2000. godine kada opis arhitekture donosi Miljenko Jurković, a liturgijskog namještaja Ante Milošević i Tonči Burić.²⁶³ Crkva je tada preciznije datirana u osamdesete godine 9. stoljeća.²⁶⁴

²⁵⁶ Tonči Burić, „Predromanička skulptura iz crkve Sv. Spasa u Cetini“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995., 91-116.

²⁵⁷ Vedrana Delonga, „Donatorski natpis župana Gostihe iz crkve Sv. Spasa u Cetini (Vrh Rici)“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995., 117-140.

²⁵⁸ Nikola Jakšić, „Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995., 141-150.

²⁵⁹ Maja Petrincec, „Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici – Katalog“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (23), 1996., 7-138.

²⁶⁰ Nikola Jakšić, „Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici – Analiza“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (23), 1996., 39-172.

²⁶¹ Mladen Pejaković, *Omjeri i znakovi: ogledi iz starije hrvatske umjetnosti*, Dubrovnik: Matica hrvatska, 1996., 100-102.

²⁶² Milošević, Peković, 2009., 72-82.

²⁶³ Miljenko Jurković, „Cetina kod Vrlike“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., 248.-250., Ante Milošević, Tonči Burić, „Cetina kod Vrlike“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., 250-251.

²⁶⁴ Isto

Ante Milošević u svojim radovima koji obuhvaćaju prostor gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine više puta piše o crkvi Sv. Spasa, a značajne podatke o lokalitetu objedinjuje 2005. godine u disertaciji *Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine*.²⁶⁵

Godine 2009. objavljena je opsežna monografija Ante Miloševića i Željka Pekovića u kojoj autori morfološki i tipološki analiziraju građevinu, donose prijedlog rekonstrukcije izvornog izgleda kao i izgleda liturgijskog namještaja te utvrđuju kronologiju nastanka građevine i groblja oko nje.²⁶⁶

IZGLED GRAĐEVINE:

Crkva je jednobrodna, longitudinalna građevina s trolisnim svetištem na istočnoj strani te *westwerk*om i zvonikom u osi crkve na zapadnom pročelju (Slika 8.-10.). Vanjska dužina građevine iznosi 19,80 m, a širina 8,50 m. Kada se građevina sagledava u elevaciji, dvokatni *westwerk* je dio korpusa crkve, a u visinu se odvaja zvonik. Zvonik je sačuvan u visini od 16 m, gotovo do sredine posljednjeg kata, a pretpostavlja se da je izvorno bio visok 17,50 m.

Građena je manjim priklesanim ili neobrađenim lomljencima povezanim obilnim krečnim malterom,²⁶⁷ a prosječna debljina zidova iznosi 65 cm. Kao osnovna mjerna jedinica prilikom izgradnje korištena je rimska stopa.²⁶⁸ Na vanjskim ploham građevine uočljive su rupe koje su ostatci drvene skele korištene pri gradnji.²⁶⁹ (Slika 11.)

Vanjski plašt građevine je rastvoren nizom masivnih, obliha kontrafora, po pet na bočnim zidovima, iz čega se može zaključiti da je crkva bila presvođena. (Slika 12.)

Trolisno svetište činile su dvije manje i jedna veća polukružna apsida. Dvije bočne apside gotovo nisu vidljive izvana budući da su inkorporirane u ravni istočni zid iz kojeg se izdvajala samo središnja apsida. Polukružna apsida je u kasnom srednjem vijeku zamijenjena većom, četvrtastom apsidom, a kao dokaz te pregradnje je stajao ulomak s ranosrednjovjekovnim pleterom koji je 1983. godine otučen sa sjevernog pilastra triumfalnog luka.²⁷⁰ Te godine su suhozidom zatvoreni svi prozorski otvori na građevini, a na vrata na zapadnom i sjevernom zidu je postavljena željezna rešetka.²⁷¹

²⁶⁵ Milošević, 2005., 85-88.

²⁶⁶ Milošević, Peković, 2009.

²⁶⁷ Više o tehnici gradnje crkve Sv. Spasa vidi: Milošević, Peković, 2009., 99-100.

²⁶⁸ Milošević, Peković, 2009., 24-251.

²⁶⁹ Z. Gunjača, 1984., 256-260.

²⁷⁰ Ulomak je uništilo pravoslavno stanovništvo u nastojanju da ukloni sve katoličke oznake na građevini. Vidi: Ante Milošević, *Vrlika, starohrvatska župa Vrh Rika*, Split., 1997., 18., 1998., 47., 83.

²⁷¹ Milošević, 1998., 47., 83.

Prozori su sačuvani na bočnom zidu *westwerka* i zapadnom zidu broda, oblikovani su bez okvira te su nadsvođeni lukom. Nekoliko otvora, uključujući i vrata pokazuju tzv. gljivasti oblik.²⁷² (Slika 13. i 14.)

Unutrašnji zidovi građevine su također dodatno raščlanjeni. (Slika 15.) Na bočnim zidovima nalaze se dva para lezena koje pravokutni brod dijele na dva dijela. Zidovi zapadnog dijela broda, prema *westwerku*, dodatno su raščlanjeni sa tri niše dok u istočnom dijelu par lezena zajedno sa lezenama uz svetište zatvara središnji četverokut.

Na sjevernom zidu se nalazi još jedan ulaz u crkvu.

Svodovni sustav crkve Sv. Spasa može se podijeliti u tri cjeline: prizemlje i prvi kat zvonika, prizemlje i prvi kat *westwerka* te brod i prezbiterij crkve.²⁷³ Nad brodom crkve²⁷⁴ se nalazila složena konstrukcija koja je odgovarala rasporedu lezena sa unutrašnje strane bočnih zidova te oblikih kontrafora sa vanjskih strana zidova. Naime, zapadni dio broda crkve, do središnjeg kvadratnog prostora, bio je presvođen bačvasto, a iznad središnjeg kvadratnog prostora omeđenog lezenama izdizala se, prema Miloševiću i Pekoviću, kupola prekrivena krovom na četiri strehe.²⁷⁵ Svetište, odnosno istočni dio crkve, presvođen je polukalotom oslonjenom na polukalote triju apsida.²⁷⁶

Što se tiče krovišta na ostatku građevine, nad zvonikom se pretpostavlja četveroslivni, iznad *westwerka*, dijela crkvenog broda i prezbiterija - dvoslivni, a iznad središnje apsida koja izlazi iz začelnog zida - polukružni krov.²⁷⁷

Ranosrednjovjekovni svodovni sustav iznad crkvenog broda nije sačuvan budući da ga u kasnom srednjem vijeku zamjenjuje šiljasti gotički svod.²⁷⁸

U monografiji iz 2009. godine Milošević i Peković donose prijedlog rekonstrukcije izvornog izgleda građevine.²⁷⁹ (Slika 16. i 17.)

ZVONIK:

Zvonik je smješten na zapadnom pročelju u osi građevine te je najstariji sačuvani zvonik u ranosrednjovnoj hrvatskoj arhitekturi. Kvadratnog je tlocrta, a činilo ga je prizemlje i

²⁷² Z. Gunjača, 1984., 253-262.

²⁷³ Isto, 177.

²⁷⁴ O rješenju svodovnog sustava u prostoru zvonika i *westwerka* će biti riječi nešto niže, pod podnaslovima *Zvonik i Westwerk*.

²⁷⁵ Milošević, Peković, 2009., 184.

²⁷⁶ Isto

²⁷⁷ Isto

²⁷⁸ Isto

²⁷⁹ Isto, 256-288.

četiri kata, od kojih su prva dva bila presvođena, dok su ostala tri imala drvene međukatne konstrukcije.²⁸⁰ Sačuvan je gotovo do polovice četvrtog kata. U prizemlju zvonika se nalazi bačvasti svod, položen okomito na os crkve, a prvi kat je presvođen križno-kupolnim svodom.

Zvonik je u prizemlju i na prvom katu rastvoren vratima, na drugom i trećem katu monoforama, a sve četiri strane četvrtoga kata su bile rastvorene biforama. Na vrhu je zvonik završavao četverostrešnim piramidalnim krovom koji nije sačuvan, a bio je prekriven kamenim pločama.²⁸¹

Zvoniku se pristupalo iz prostorije sa sjeverne strane crkve drvenim stepeništem koje je u kasnom srednjm vijeku zamijenjeno kamenim.²⁸² Prizemlje i prvi kat zvonika komuniciraju s prizemljem i prvim katom *westwerka*, a na južnom zidu prvog kata zvonika nalazi se veća polukružna niša. (Slika 18.) Drugom katu zvonika se prilazilo iz potkrovlja na prvom katu *westwerka* do kojeg su vodile drvene ljestve, a iz drugog kata zvonika, drvenom međukatnom konstrukcijom se pristupalo ostalim katovima zvonika.²⁸³

S obzirom da je ustanovio konstruktivnu vezanost *westwerka* i zvonika, Stjepan Gunjača potvrđuje istodobnost gradnje zvonika i crkve.²⁸⁴

WESTWERK:

S obzirom da je crkva Sv. Spasa, a time i njen dvokatni *westwerk* u većoj mjeri sačuvana, izvrstan je primjer za proučavanje konstruktivnih elemenata *westwerka*. Prizemlje predbroda, odnosno *westwerka* je podijeljeno na tri dijela tako da su bočni prostori presvođeni bačvasto, dok je središnji prostor presvođen križnim svodom.²⁸⁵ (Slika 19.) Svod prvog kata *westwerka* se nalazi na istoj visini kao i svod prvog kata zvonika te pokazuje isto, križno-kupolno rješenje.²⁸⁶

Katu *westwerka* se pristupalo vanjskim stepeništem koje je završavalo na prvom katu zvonika odakle se kroz lučni otvor ulazilo u *westwerk*.²⁸⁷ Središnji prostor *westwerka*, s jednim širim i dva manja lučna otvora, gleda na unutrašnjost crkve. (Slika 20. i 21.)

²⁸⁰ Isto, 143., 261.

²⁸¹ Isto

²⁸² Isto, 261.

²⁸³ Isto, 148-150.

²⁸⁴ Stjepan Gunjača, *Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1958.b, 27.

²⁸⁵ Jurković, 1995.a, 62.

²⁸⁶ Milošević, Peković, 2009., 180.

²⁸⁷ Jurković, 1995.a, 62.

Osim sagledavanja konstruktivnih elemenata, *westwerk* crkve Sv. Spasa izvrstan je primjer i za razumijevanje funkcije takvih zdanja pa tako mogućnost liturgijske funkcije *westwerka* kod crkve Sv. Spasa predlaže polukružna niša u zidu s južne strane prvog kata zvonika.²⁸⁸ Naime, niša nije otvorena od razine poda nego tek na osamdesetak centimetara visine pa sve gotovo do svoda čime se stvara potencijalni prostor za odlaganje manjeg oltara ili relikvijara.²⁸⁹ Istovremeno prostor kata zvonika izravno komunicira sa katom *westwerka* koji je otvoren lučnim otvorima prema glavnom brodu crkve odakle dostojanstvenik može pratiti liturgiju u svetištu crkve.²⁹⁰

Iako nemamo dokaza o pokopu u crkvi Sv. Spasa, s obzirom da je prizemlje *westwerka* presvođeno, Miljenko Jurković iznosi mogućnost da je taj prostor bio namijenjen za čuvanje *capse* s relikvijama Sv. Spasitelja ili za pokop dostojanstvenika koji zbog svoje svjetovnosti nije mogao biti pokopan u koru.²⁹¹ Time bi prizemlje *westwerka* imalo ulogu kripe. Najnovijim proučavanjem građevine, upravo u sjevernom dijelu prizemlja *westwerka* Milošević i Peković pretpostavljaju arkosolij pod kojim je stajao sarkofag ili obzidana grobnica donatora Gostihe.²⁹² (Slika 22.)

KAMENA PLASTIKA:

Sačuvano je više ulomaka oltarne ograde koji uključuju fragmente pilastara, pluteja, greda te po jedan ulomak kapitela i zabata što je bilo dovoljno za rekonstrukciju izvornog izgleda ograde. Ograda je imala jedan središnji prolaz iznad kojeg se nalazio trokutasti zabat. S lijeve i desne strane prolaza su se nalazila po dva pluteja, širi i uži, između četiri pilastra koji su podržavali stupove s kapitelima, a na njih se oslanjala traberacija. (Slika 23.)

Dva ulomka pilastra jasno pokazuju motiv troprutih kružnica umreženih dijagonalnim trakama (Slika 24. i 25.), a na jednom od tih ulomaka sačuvan je dio rubne letve te utor za učvršćenje.²⁹³ Na jednom manjem, dosta oštećenom ulomku nazire se vrh troprute osmice.²⁹⁴

Ulomci krajnjih pluteja dekorirani su mrežom gusto isprepletenih troprutih traka (Slika 26. i 27.), a uža pluteja koji su stajali uz središnji prolaz, kombinacijom troprutih kružnica

²⁸⁸ Isto, 63.

²⁸⁹ Isto

²⁹⁰ Isto

²⁹¹ Jurković, 1986., 82.

²⁹² Milošević, Peković, 2009., 232-235.

²⁹³ Gunjača, 1952., 221-232., sl. 8, Šeparović, 1995., 81.

²⁹⁴ Šeparović, 1995., 82.

umreženih sa dijagonalnim troprutim trakama.²⁹⁵ (Slika 28. i 29.) Pluteji su s bočnih i na donjoj strani bili obrubljeni jednostavnom rubnom letvom, a sačuvana je i jedna gornja letva ukrašena motivom isprepletenih troprutih pletenica.²⁹⁶ (Slika 30.)

Na jedinom sačuvanom kapitelu u cijelosti se vidi samo jedna voluta ispod koje se daju naslutiti stilizirani listovi.²⁹⁷ (Slika 31.)

Sačuvani ulomci greda omogućili su čitanje posvetnog natpisa. (Slika 32.) Lijeve greda pronađena je u šest ulomaka. Natpisno polje grede čini tekst: *AD ONOREM D(OMI)N(UM) N(OSTRI) I(E)HU CHR(IST)I EGO GASTICA HUPPANUS D[ONAVI VEL DEDICAVI...]* koji spominje Krista kao titulara crkve i župana Gostihu (Gastiku) koji daje sagraditi crkvu.²⁹⁸ Iznad natpisa je cijelom dužinom grede polegnuto rebro koje je s donje strane dodatno ukrašeno malim kukama. Iznad rebra, u središtu ukrasnog polja, nalazi se križ razdvojenog gornjeg i donjeg kraka. S lijeve strane križa prostor je ispunjen dvoprutim kukama položenim na lijevo, a s desne strane nizom kuka položenim na desno.

Desna greda je pronađena u dva ulomka. Tekst u natpisnom polju se nastavlja na onaj s lijeve grede i glasi: (...) *I ET ANIME MEE ET MATRIS MEE NOMINE NEMIRA ET FILIIS MEIS NOMINE...*²⁹⁹ iz čega se može iščitati da župan crkvu gradi za spas svoje i duše svoje obitelji, odnosno on gradi svoju, privatnu crkvu. Iznad natpisnog polja se također nastavlja središnje rebro iznad kojeg je ukrasno polje koje se od lijeve grede razlikuje samo po križu uz kojeg su sačuvana tri manja kvadratna ispupčenja, po jedno sa strane svakog kraka, dok četvrto nije sačuvano.³⁰⁰

Na sačuvanom ulomku zabata u središnjem polju se vidi dio kraka križa uokvirenog tankim žlijebom, a ispod kraka se može uočiti i stilizirana ptica sa urezima na krilu.³⁰¹ Rubno polje zabata su ispunjavale dvoprute kuke, a od središnjeg polja je bilo odvojeno rebrom.³⁰² (Slika 33.)

Gunjačinim istraživanjima otkriveni su i dijelovi izvornog oltara o čijem izgledu su mišljenja podijeljena. Većim dijelom je sačuvan stipes oltarne menze koji je u plitkom reljefu ukrašen križem ispunjenim troprutom pletenicom, dok je ostatak plohe, iznad i ispod središnjeg križa, ispunjen vodoravnim užljebljenjima.³⁰³ (Slika 34.)

²⁹⁵ Gunjača, 1952., 221-232., sl. 8., Šeparović, 1995., 82.

²⁹⁶ Šeparović, 1995., 82-83.

²⁹⁷ Gunjača, 1952., 221-232., sl. 8., Šeparović, 1995., 85.

²⁹⁸ Delonga, 1995., 118.

²⁹⁹ Isto

³⁰⁰ Šeparović, 1995., 85., 86.

³⁰¹ Gunjača, 1952., 221-232., sl. 9., Šeparović, 1995., 86.

³⁰² Isto

³⁰³ Šeparović, 1995., 86.

Pronađen je i ulomak oltarne menze čija je gornja površina bila raščlanjena tako da se u središtu nalazilo veće pravokutno polje koje je tanjim rebrom odijeljeno od užeg, rubnog pojasa. U sredini gornje plohe oltarne menze nalazilo se manje pravokutno udubljenje.³⁰⁴ (Slika 35.)

Takva rekonstrukcija jednostavnog oltara je bila prihvaćena sve do 2009. godine kada Milošević i Peković, na temelju dokumentacije dosadašnjih istraživanja, predlažu izgled oltara sa dva usporedna stipesa koji su bili povezani drvenom šipkom.³⁰⁵ (Slika 36.)

Pronađeno je i nekoliko ulomaka zapadnog portala koji su ukrašeni troprutim umreženim kružnicama i dijagonalnim troprutim trakama. (Slika 37.-39.)

Jedan od kompleksnije ukrašenih ulomaka je tijekom proširenja crkve u kasnom srednjem vijeku bio ugrađen kao spolija u lijevi pilon ispred nove apside.³⁰⁶ U namjeri da uklone sve katoličke ambleme, pravoslavno stanovništvo je otuklo ulomak 1983. godine.³⁰⁷

Također, *in situ* su sačuvani izvorni pragovi dvaju ulaza u crkvu s okruglim udubinama za vratnice.³⁰⁸ (Slika 40. i 41.)

Sačuvan je i jedan ulomak na temelju kojeg Milošević i Peković pretpostavljaju postojanje sarkofaga, a time i arkosolija, u prizemlju *westwerka*, a radi se o ulomku deblje ploče dekoriranom mrežom dijagonalnih troprutih traka.³⁰⁹ (Slika 42.)

Na lokalitetu je otkriveno nekoliko ulomaka nepoznate namjene. Dva ulomka, jedan kruškolikog te jedan kubusnog oblika, imaju na sebi rupu čija namjena nije u potpunosti razjašnjena. Marasović predlaže da bi mogli imati ulogu baza za nekakve držače ili štapove koji bi se koristili prilikom crkvenog obreda,³¹⁰ dok Milošević i Peković iznose mišljenje da su ulomci mogli služiti kao utezi za svijećnjak ili zastor,³¹¹ odnosno relikvijar čije izvorno mjesto nije točno utvrđeno.³¹² (Slika 43. i 44.)

ZAKLJUČAK:

Crkva Sv. Spasa na izvoru rijeke Cetine je jednobrodna, longitudinalna građevina s trolisnim svetištem na istoku te *westwerkom* i zvonikom u osi crkve na zapadu. Iako crkva

³⁰⁴ Isto, 87.

³⁰⁵ Milošević, Peković, 2009., 211-218.

³⁰⁶ Jelovina, 1990., 37.

³⁰⁷ Isto, 37., Milošević, 1998., 83., 2005., 27.

³⁰⁸ Milošević, Peković, 2009., 204-205.

³⁰⁹ Isto, 232-235.

³¹⁰ Marasović, 2011., 51.

³¹¹ Milošević, Peković, 2009., 201-202.

³¹² Isto, 217-218.

nije u potpunosti istražena, Gunjačini pothvati tijekom pet kampanja od 1947. do 1954. godine bili su presudni za njeno očuvanje do danas.

Jedina je u većoj mjeri sačuvana predromanička crkva u Hrvatskoj što je čini iznimnim primjerom za proučavanje arhitekture toga vremena, posebno elemenata karolinške arhitekture koji se ovdje uočavaju u pojavi *westwerka*, aksijalnog zvonika te troapsidaliteta.

Tako konstruktivne značajke crkve Sv. Spasa ukazuju na sličnosti sa skupinom sakralnih spomenika s oblim kontraforima, tri apside i *westwerkom* kojoj pripadaju crkva na Lopuskoj glavici i Sv. Cecilija u Biskupiji te biogradska katedrala, a datiraju se u drugu polovicu 9. stoljeća. Preciznija datacija crkve Sv. Spasa u posljednju četvrtinu, odnosno osamdesete godine 9. stoljeća moguća je na temelju analize skulpture, odnosno komparacije ulomaka greda sa sačuvanim natpisima koji spominju kneza Branimira te se oltarna ograda smatra djelom *Dvorske klesarske radionice* toga vremena.³¹³

Natpis na gredi svjedoči da crkvu daje sagraditi župan Gostiha za spas svoje duše i duša svoje obitelji. Spomen donatora građevine na oltarnoj ogradi je bitan podatak pri tumačenju funkcije *westwerka* kod ove crkve, ali i za razumijevanje *westwerka* u Hrvatskoj uopće. S obzirom da se kat *westwerka* crkve Sv. Spasa široko lučno otvara prema svetištu crkve, to ovo mjesto čini idealnim za promatranje liturgije na glavnom oltaru, a kako predlaže Jurković, u ovom slučaju bi moglo biti rezervirano upravo za župana Gostihu te time građevina postaje privatna crkva lokalnog feudalca, odnosno *Eigenkirche*.³¹⁴

Na moguću liturgijsku funkciju *westwerka* upućuje polukružna niša na južnoj strani prvog kata zvonika,³¹⁵ dok je prizemlje, na što upućuje i titular same crkve, imalo ulogu kripote za relikvije Sv. Spasitelja ili pokop dostojanstvenika.³¹⁶

U kasnom srednjem vijeku građevina je doživjela određene preinake. Proširenjem crkvenog broda, triumfalni luk i središnja apside su izmijenjeni u nepravilnu četvrtastu apsidu kakva se vidi i danas. Ranosrednjovjekovni svod zamijenjen je šiljastim gotičkim, a drveno stubište kojim se pristupalo katu zvonika zamijenjeno je kamenim. Također, s unutrašnje strane bočnih zidova dodane su kamene klupice.³¹⁷

Groblje uz crkvu jedno je od najvećih istraženih srednjovjekovnih grobalja na prostoru Hrvatske sa 1162 istražena groba od kojih je manji broj pripadao 11. i 12. stoljeću, a veći kasnijem srednjem vijeku. U grobovima nije pronađeno mnogo nalaza, a uglavnom se radilo o

³¹³ Jakšić, 1995., 141-150.

³¹⁴ Jurković, 1992., 31., 1995.a, 63.

³¹⁵ Isto

³¹⁶ Jurković, 1995.a, 62-63.

³¹⁷ Više o naknadnim pregradnjama i dogradnjama Crkve Sv. Spasa vidi u: Milošević, Peković, 2009., 298-307., sl. 320.

primjercima nakita poput srebrenih i zlatnih trojagodnih naušnica, novca, oružja i oruđa.³¹⁸ Od nalaza iz kasnog srednjeg vijeka posebno je zanimljiv pozlaćeni gotički pojas ukrašen florealnim i zoomorfnim motivima.³¹⁹

Nije točno utvrđeno kada se crkva Sv. Spasa prestaje koristiti, no pretpostavlja se da se postepeno napušta od sredine 15. stoljeća s dolaskom turske opasnosti.³²⁰ Iako je vrlički kraj prometno izoliranije područje u odnosu na prostor uz srednji tok rijeke Cetine, crkva Sv. Spasa i nalazi u njejoj široj okolici svjedoče o značajnom intenzitetu života u razdoblju ranog srednjeg vijeka uz gornji tok Cetine.

3.3. OPĆINA VRLIKA

3.3.1. Grad Vrlika

POLOŽAJ:

Grad Vrlika nalazi se u sjevernom dijelu Splitsko-dalmatinske županije. Današnji grad treba razlikovati od srednjovjekovne Vrlike (*Vrh Rike*) koja se nalazila na izvoru Cetine, a po kojoj je, doseljnjem stanovništva u kasnosrednjovjekovnu utvrdu *Prozor*, današnje naselje dobilo ime.³²¹ Na platou gradine Kozjak iznad Vrlike se nalazio kasnoantički kastrum,³²² a vjerojatno i ranosrednjovjekovna utvrda,³²³ (Slika 45.) dok je kod izvora *Zduš* otkriveno veće groblje s grobovima od kasne antike do ranog srednjeg vijeka.³²⁴ Na mjesnom groblju u Vrlici danas stoji kapela posvećena Sv. Petru i Pavlu koja potječe s početka 18. stoljeća, a popravljena je sredinom 20. stoljeća.³²⁵ Crkva Sv. Petra u srednjem vijeku usputno se spominje u dva navrata u spisima splitskog kaptola iz druge polovice 14. stoljeća kada se među svjedocima jednog spora navodi rektor crkve Sv. Petra Cetinskog.³²⁶

³¹⁸ Petrinec, 1996., 7-137.

³¹⁹ Gunjača, 1952., 227-229.

³²⁰ Milošević, Peković, 2009., 306.

³²¹ Gunjača, 1937.a, 28-29.

³²² Stanić, 1892b., 43-50., 68-71., Milošević, 1998., 111., 2005., 17.

³²³ Milošević, Peković, 2009., 20.

³²⁴ Dušan Jelovina, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Split, 1976., 60., „Ranosrednjovjekovno groblje na lokalitetu «Brig» kod izvora Zduša nedaleko Vrlike“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (16), Split, 1986.

³²⁵ *Franjevačka provincija presvetog Otkupitelja: šematizam*, Split, 1979., 145.

³²⁶ Vladimir Rismondo, „Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima iz druge polovice XIV. i početka XV. stoljeća“, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 14-15, Zadar, 1976., 491-493.,

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

Kada 1896. godine u *Starohrvatskoj prosvjeti* Lujo Marun piše o groblju i crkvi na izvoru Cetine, spominje i crkvu Sv. Petra i donosi fotografiju ulomka oltarne grede s natpisom *SJVSCIPVOTA QVE PROT[IVO (honore redimus)* te ga datira u 9. stoljeće.³²⁷ Autor crkvu i navedeni ulomak usputno spominje i u svom dnevniku 1907. godine.³²⁸ Tada piše i o slučajnom nalazu ranosrednjovjekovnih grobova na položaju *Zduš* u blizini crkve, a u kojima je bilo mnoštvo priloga.³²⁹

Godine 1974. Nikola Gabrić objavljuje nepoznate starohrvatske spomenike iz *Arheološke zbirke franjevačkog samostana u Sinju* te spominje ulomak pilastra dekoriranog pletrom i motivom golubice, pronađenog negdje na području Vrlike poslije Prvog svjetskog rata.³³⁰

Ulomak s natpisom kojeg bilježi Marun, Vedrana Delonga uvrštava u svoj katalog ranosrednjovjekovnih epigrafičkih spomenika iz 1996. godine te ga datira u 9.-10. stoljeće.³³¹

Ante Milošević 2005. godine na temelju dekoriranog fragmenta u Vrlici pretpostavlja ranosrednjovjekovnu crkvu te je datira u 9. stoljeće.³³² S obzirom na srednjovjekovne izvore te činjenicu da na prostoru srednjovjekovne Cetine nemamo podataka o nekoj drugoj crkvi istog titulara, Milošević pretpostavlja da se spomen crkve Sv. Petra odnosi na položaj današnjeg mjesnog groblja.³³³ Također, autor spominje još jedan ranosrednjovjekovni ulomak, dekoriran troprutom pletenicom i kukama, koji je pronađen na obližnjoj gradini u zaseoku *Jojići* u Civljanima, a koji je mogao pripadati crkvi u Vrlici.³³⁴

³²⁷ Marun, 1896., 28-29., Frane Radić, „Izvešće o radu hrvatskog starinarskog društva u Knina u obće, a napose o kršćanskim starinama do sad otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri“, u *Starohrvatska prosvjeta*, 2 (3), 1896.b, 181.

³²⁸ Marun, 1998., 157.

³²⁹ Isto, Godine 1958. na tom položaju provedena su zaštitna istraživanja kojima je utvrđeno da se ovdje radilo o prostranom ranosrednjovjekovnom groblju koje je uništeno 1901. i 1907. godine eksploatacijom pijeska. Vidi: Jelovina, 1976., 60.

³³⁰ Nikola Gabrić, „Neobjavljeni starohrvatski spomenici u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju“, u: *Kačić: zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, 6, Split, 1974., 47., sl. 13. Ulomak se neko vrijeme nalazio ispred župne crkve u koju je kasnije uzidan, a 1963. godine je poklonjen franjevačkoj zbirci u Sinju. (Vidi: Gabrić, 1974., 47.)

³³¹ Delonga, 1996., 162.

³³² Milošević, 2005., 122-123., 289. S obzirom na specifičnu dekoraciju, kakva nije pronađena na ranosrednjovjekovnim lokalitetima toga kraja te veličinu pilastra, autor odbacuje mogućnost da ulomak potječe iz jedne od već otkrivenih crkava.

³³³ Milošević, 2005., 122-123.

³³⁴ Milošević, 2005., 123., 289. O nalazu ulomka iz Civljana vidi: Stanić, 1892.b, 47.

U monografiji o crkvi Sv. Spasa na izvoru Cetine, Ante Milošević i Željko Peković, također spominju ulomak pilastra iz Vrlike te ističu njegovu neobičnu dekoraciju u usporedbi s drugom ranosrednjovjekovnom skulpturom na prostoru uz gornji tok Cetine.³³⁵

Tomislav Marasović ranosrednjovjekovnu crkvu na mjesnom groblju u Vrlici uključuje u sintezu predromaničkih spomenika na prostoru Dalmacije te na temelju dekoracije sačuvanog ulomka crkvu datira okvirno u 9. stoljeće.³³⁶

IZGLED GRAĐEVINE:

Nisu poznati podatci o arhitekturi ranosrednjovjekovne crkve u Vrlici.

KAMENA PLASTIKA:

Ulomak s natpisom *SJVSCIVEVOTA QVE PROT[VO]* (Slika 46.) kojeg objavljuje Marun, bio je uzidan kao spolija u jednu privatnu kuću, a predstavlja dio grede oltarne ograde. Iznad natpisa zavjetnog karaktera, nalazi se rebro iznad kojeg je ukrasno polje s kukama.

Ulomak pilastra ranosrednjovjekovne crkve (Slika 47.) danas se nalazi u *Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*. Radi se o donjoj polovici pilastra čija je prednja ploha ukrašena mrežom troprutih pletenica neuobičajene forme. Između pletenica, uz središnju os plohe smještene su ptice. Na dnu ulomka je sačuvan i dio istaka za učvršćenje u podlogu, a s bočne strane je vidljiv utor za plutej.

Ulomak oltarne grede koji je pronađen u Civljanima u zaseoku *Jojići* nije sačuvan do danas.

ZAKLJUČAK:

U Vrlici se, na temelju nalaza ulomka pilastra osebujne dekoracije, pretpostavlja postojanje predromaničke crkve okvirno datirane u 9. stoljeće. S obzirom na specifičnost dekoracije, kakva još nije otkrivena na predromaničkim lokalitetima područja uz gornju Cetinu, malo je vjerojatno da pronađeni pilastar potječe iz jedne od već poznatih crkava, a i svojom veličinom se ne može ukomponirati u već rekonstruirane oltarne ograde crkava u Gornjim Koljanima i na izvoru Cetine. Ostaje otvoreno pitanje gdje se nalazila crkva Sv.

³³⁵ Milošević, Peković, 2009., 21.

³³⁶ Marasović, 2011., 59.

Petra koju spominje srednjovjekovni zapis. Ukoliko u obzir uzmemo tradiciju prijenosa titulara, njenu ubikaciju možemo pretpostaviti na današnjem mjesnom groblju gdje se nalazi kapela Sv. Petra i Pavla. Na tom položaju do danas nisu provođena arheološka istraživanja kojima bi se mogla potvrditi takva pretpostavka.

3.3.2. Gornje Koljane - *Crkvina*

POLOŽAJ:

Selo Koljane se nalazi na prostoru nekadašnje srednjovjekovne Vrličke župe, oko 10 km jugoistočno od grada Vrlike. Rijeka Cetina dijeli selo na Gornje i Donje Koljane.³³⁷ Lokalitet *Crkvina* se nalazi u Gornjim Koljanima zapadno od zaseoka *Bodružići*. Smješten je podno manje uzvisine *Gradina* na kojoj su otkriveni prapovijesni i antički nalazi.³³⁸ U blizini *Crkvine*, na predjelu *Reljina ograda* u antici se razvija *castellum Herona* koji je stoljećima imao ulogu nadzora nad glavnim riječnim prijelazom uz gornji tok Cetine.³³⁹ Taj riječni prijelaz, na kojem je u 17. stoljeću izgrađen *Vukovića most*, imao je bitnu prometnu ulogu i u ranom srednjem vijeku što može potvrditi nalaz nekoliko grobova u blizini mosta, a u kojima su pronađeni zanimljivi predmeti poput karolinških ostruga i karolinškog mača.³⁴⁰ Područje Gornjih Koljana dijelom je potopljeno 1956. godine izgradnjom akumulacijskog jezera Peruća.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

Prva istraživanja lokaliteta *Crkvina* su obavljena izrazito nestručno. Za muzej u Kninu 1890. i 1891. godine, u svega šest dana, teren je prekopao vrlički paroh Petar Stanić.³⁴¹ Stanić u izvješću ne donosi mnogo informacija o rezultatima istraživanja. Naime, ne bilježi podatke

³³⁷ Godine 1935. na seoskom groblju u Donjim Koljanima prilikom izgradnje nove grobne kapelice otkriveni su temelji manje crkve sa menzom *in situ*, međutim istraživanja na položaju nisu dozvoljena te je izgradnja nastavljena. Vidi: Gunjača, 1949.a, 284.

³³⁸ Patsch, 1899., 94., Milošević, 1998., 104-105.

³³⁹ Milošević, 1997., 29.

³⁴⁰ Frane Radić, „Mrtvački prilozi nađeni u starohrvatskim grobovima u Koljanima kod Vrlike“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (3-4), Knin, 1897., 99-109., Dušan Jelovina, *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 1986., 32-33.

³⁴¹ Stanić, 1891., 11., „Izvješće o iskopinama na starohrvatskoj crkvi u Gornjim Koljanima kod Vrlike“, u: *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, 14 (1), Zagreb, 1892.c, 73-76.

o ranosrednjovjekovnim nalazima, ali donosi kraći opis otkrivene arhitekture. Iako površan, Stanićev opis će kasnijim istraživačima biti dostatan izvor za izradu tlocrta građevine. Jedinu sačuvanu dokumentaciju s nalazišta donosi *Hrvatsko starinarsko društvo* koje 1897. godine organizira revizijsko istraživanje.³⁴² Godine 1897. je slučajno otkriven osamljeni ukop ratnika u blizini *Vukovića mosta* u kojem se našao karoliški mač *tipa K*, ostruge i garnitura za zakopčavanje.³⁴³

Prvi poznati tlocrt građevine na *Crkvini* objavljuje Frane Radić 1900. godine kada opširnije piše o pronađenim kamenim ulomcima, ostacima arhitekture i grobnim nalazima.³⁴⁴ (Slika 48.)

Stanićev primarni interes su bili ulomci iz rimskog razdoblja te je u namjeri da pronađe što više antičkih spolija gotovo u potpunosti uništio teren.³⁴⁵ Uz to, lokalitet je 1936. godine iskrčen za potrebe vinograda te su izgubljeni temelji starohrvatske crkve.³⁴⁶ Tada na nagovor Luje Maruna, nadzor provodi učitelj Velimir Tešinović, a podaci o radovima i eventualnim nalazima nisu sačuvani.³⁴⁷ Teren je bio toliko devastiran da revizijska istraživanja koje vodi Gunjača od 1939. godine nisu dovela do nikakvih novih informacija o tlocrtu građevine.³⁴⁸ Međutim, tim istraživanjem je otkriveno nekoliko grobova, ulomci crkvenog namještaja pleterne ornamentike te dva ranokršćanska spomenika koji nažalost nisu sačuvani, a nije sačuvana ni dokumentacija istraživanja.³⁴⁹

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika je od 1954. do 1958. godine sustavno istraživao teren na kojem je planirana izgradnja akumulacijskog jezera Peruća, no budući da su istraživanja s kraja 19. stoljeća u većoj mjeri uništila lokalitet, nalazi na *Crkvini* u Koljanima nisu bili značajni. Godine 1956. otkriveno je tek nekoliko grobova i primjeraka nakita.³⁵⁰ Na temelju Gunjačinih istraživanja Milošević će 1998. godine objaviti tlocrt grobova i ostataka arhitekture iz kojeg se vidi veći broj grobova položenih uz minimalne ostatke građevine u njenoj blizini.³⁵¹ (Slika 49.)

³⁴² Frane Radić, „Izveštaj Upraviteljstva Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 4 (2), Knin, 1898., 104.

³⁴³ Frane Radić „Izveštaj Upraviteljstva Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (2), Knin, 1897., 95.

³⁴⁴ Radić, 1900., 107-122., 1901., 3-11.

³⁴⁵ Stanić, 1892.c, 73-76.

³⁴⁶ Gunjača, 1949.a., 291., „Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (1955., 1956. i 1957. godine)“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3(7), Split, 1960., 273

³⁴⁷ Isto

³⁴⁸ Gunjača, 1949.a, 291., 1960., 273.

³⁴⁹ Gunjača, 1949.a, 290-291., Ulomci su nestali tijekom više selidba muzeja. Vidi: Stjepan Gunjača, „Historijsko-arheološka šetnja dolinom gornje Cetine“, u: *Zbornik Cetinske krajine*, 2, Sinj, 1981., 141.

³⁵⁰ Gunjača, 1960., 273.

³⁵¹ Milošević, 1998., 97. sl.157.

Nikola Gabrić 1974. objelodanjuje starohrvatske spomenike iz franjevačke zbirke u Sinju koji su obuhvaćali i ulomke liturgijskog namještaja pronađene u vrličkom kraju.³⁵² Nikola Jakšić, na skupu *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka* 1980. godine, među tim fragmentima, ulomak iz Podosoja kod Vrlike prepoznaje kao dio pluteja oltarne ograde iz Koljana.³⁵³ Također, Jakšić i u predromaničkim nalazima iz Dragovića i Laktaca uočava raznesene koljanske fragmente te rekonstruira izgled pluteja i pilastra ranosrednjovjekovne crkve u Koljanima.³⁵⁴ Autor uočava sličnost u klesarskom izrazu oltarne ograde u Koljanima s ulomcima ograde na *Crkvini* u Biskupiji te oba rada pripisuje *Majstoru koljanskog pluteja*.³⁵⁵ Ulomke datira u razdoblje od 9. do sredine 10. stoljeća.³⁵⁶

Na istom skupu sudjeluje i Dušan Jelovina koji sustavno prezentira dotadašnja arheološka istraživanja i nalaze iz Gornjih Koljana,³⁵⁷ dok Jasna Jeličić tada spominje dva ranokršćanska fragmenta - kapitel i reljefni prikaz oranta koje 1939. godine nalazi Gunjača, a koji su kasnije izgubljeni.³⁵⁸

Vladimir Gvozdanović, u svojoj studiji predromaničke i ranoromaničke arhitekture u Hrvatskoj iz 1987. godine, kod crkve u Koljanima spominje iznimno uske brodove te ju datira u 9. ili 10. stoljeće.³⁵⁹

Branka Migotti u monografiji ranokršćanskih lokaliteta između Krke i Cetine također spominje dva izgubljena ulomka, kapitela i oranta, koji upućuju na postojanje ranokršćanskog zdanja.³⁶⁰

Lokalitet u Gornjim Koljanima Miljenko Jurković uvrštava u raspravu o problemu *westwerka* na prostoru Hrvatske gdje *Crkvinu* navodi kao primjer redukcije *westwerka* te je datira u vrijeme prije polovice 9. stoljeća.³⁶¹

Godine 1996. Vedrana Delonga analizira ulomke oltarne ograde starohrvatske crkve na *Crkvini* te je datira u razdoblje od druge polovice 9. do druge polovice 10. stoljeća.³⁶²

Osim spomenutog tlocrta iz 1998. godine, Ante Milošević ovaj lokalitet obrađuje u svojim iscrpnim istraživanjima Cetinskog kraja te crkvu na temelju dekoriranih ulomaka

³⁵² Gabrić, 1974., 39-51.

³⁵³ Nikola Jakšić, „Majstor koljanskog pluteja“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984., 243-244.

³⁵⁴ Isto, 244-245., sl.1.

³⁵⁵ Isto, 244-251.

³⁵⁶ Isto, 252.

³⁵⁷ Dušan Jelovina, „Ranosrednjovjekovni položaj Crkvina u Gornjim Koljanima kod (Vrlike)“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984., 227-242.

³⁵⁸ Jeličić, 1984., 169., bilj 3.

³⁵⁹ Gvozdanović, 1987., 78., 153.

³⁶⁰ Migotti, 1990., 51

³⁶¹ Jurković, 1995.a, 70.

³⁶² Delonga, 1996., 112-119.

datira u kraj 9. ili početak 10. stoljeća.³⁶³ Godine 1981. Milošević iznosi dataciju crkve i na osnovu činjenice da je nedaleko crkve, kod *Vukovića mosta*, otkriven ratnički grob s karolinškim mačem *tipa K* koji se datira u drugu polovicu 9. stoljeća. S obzirom na tradiciju pokapanja uz crkvu, Milošević pretpostavlja da za vrijeme ukopa crkva u Koljanima nije još bila sagrađena, odnosno smatra da je nastala nakon polovice 9. stoljeća.³⁶⁴

Crkvina je predstavljena i u katalogu izložbe *Hrvati i Karolinzi* u kojem opis arhitekture donosi Miljenko Jurković koji građevinu datira u ranije 9. stoljeće.³⁶⁵ O oltarnoj ogradi pišu Nikola Jakšić i Vedrana Delonga,³⁶⁶ a o ulomcima portala Tonči Burić koji crkvu datiraju u prvu polovicu 9. stoljeća.³⁶⁷

Mate Zekan crkvu spominje 2007. godine povodom izložbe *Dalmatinska zagora - Nepoznata zemlja* kada joj pretpostavlja svetište s tri upisane pravokutne apside te pilone koje odjeljuju brodove.³⁶⁸ (Slika 50.)

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, pod vodstvom Maje Petrinec, vrši posljednja zaštitna i revizijska istraživanja na lokalitetu od 2007. do 2012. godine. Godine 2007. i 2008., povlačenjem jezera, istraživana je kasnosrednjovjekovna nekropola.³⁶⁹ Sljedeće godine se nastojalo ući u trag ostacima ranosrednjovjekovnog naselja što nije ostvareno, ali su tom kampanjom otkriveni ostatci antičkog bedema na istočnoj padini *Bodružića gradine*,³⁷⁰ gdje je već prije pretpostavljena antička *Herona*.³⁷¹ Četvrtom kampanjom, 2010. godine, otkriven je nastavak antičkog bedema te više pokretnih nalaza iz rimskog i kasnoantičkog razdoblja,³⁷² dok je u posljednje dvije kampanje, 2011. i 2012. godine, otkriveno još kasnosrednjovjekovnih grobova.³⁷³ Većina grobova na lokalitetu je bila označena nadgrobničkim spomenicima, no njih su uništili mještani još prije početka istraživanja Petra Stanića.³⁷⁴

³⁶³ Milošević, 1981., 20-21., 67-68., 1997., 25-30., 1998., 95-97., 2005., 98-102., 153-155.

³⁶⁴ Milošević, 1981., 20-21.

³⁶⁵ Miljenko Jurković, „Koljane Gornje, Crkvina“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., 269.

³⁶⁶ Nikola Jakšić - Vedrana Delonga, „Koljane Gornje, Crkvina“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000, 270-271

³⁶⁷ Tonči Burić, „Koljane Gornje, Crkvina“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., 269.

³⁶⁸ Mate Zekan, „Starohrvatska kulturnoumjetnička baština“, u: *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, katalog izložbe, (ur.) Joško Belamarić – Marko Grčić, Zagreb: Ministarstvo kulture RH – Galerija Klovićevi dvori, 2007., 145-146. Tlocrt tada nije objavljen, prenosi ga Ante Jurčević 2009. godine. Vidi: Jurčević, 2009., 57. bilj. 11

³⁶⁹ Maja Petrinec - Ante Jurčević, „Gornji Koljani - Crkvina“, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2008, Zagreb, 2009., 447-448., Maja Petrinec, „Koljani Gornji - Crkvina“, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008, Zagreb, 2009., 537-539.

³⁷⁰ Ante Jurčević, „Gornji Koljani - Crkvina“, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6/2009, Zagreb, 2010., 588.

³⁷¹ Patsch, 1899., 69-124., Stanić, 1892.c, 73-76., Milošević, 1998., 103.

³⁷² Maja Petrinec, „Gornji Koljani - Crkvina“, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 7/2010, Zagreb, 2011., 646-647.

³⁷³ Maja Petrinec, „Gornji Koljani - Crkvina“, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8/2011, Zagreb, 2012., 612-613., „Gornji Koljani - Crkvina“, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 9/2012, Zagreb, 2013., 709.

³⁷⁴ Stanić, 1892.c, 74.

Ante Jurčević 2009. godine uspoređuje crkvu u Gornjim Koljanima s *Crkvinom* u Biskupiji te ukazuje na arhitektonske i skulpturalne sličnosti dvaju zdanja.³⁷⁵ Također, proučavajući prethodne tlocrte crkve u Koljanima, izrađuje tlocrt koji, kao i Zekanov, pokazuje pravokutnu građevinu koja na istoku završava trima pravokutnim apsidama upisanima u ravni začelni zid.³⁷⁶ (Slika 51.) Jurčević na tlocrt ucrtava i tri stube ispred kojih se nalazila oltarna ograda, a širinu brodova određuje prema širini apsida, dok Zekan izostavlja stubište te crkvi pretpostavlja nešto širi središnji brod. Jurčević na temelju proučavanja arhitekture, skulpture te grobnih nalaza na navedenim lokalitetima, položaj datira najkasnije oko 830. godine.³⁷⁷

Ranosrednjovjekovnu crkvu u Gornjim Koljanima obrađuje i Marasović 2011. godine, u 3. svesku svoje sinteze predromaničke arhitekture u Dalmaciji, kada je na osnovu pleternog ukrasa datira široko u 9. stoljeće.³⁷⁸

IZGLED GRAĐEVINA:

Nije nam poznato ništa o izgledu pretpostavljene kasnoantičke crkve iz koje potječu danas izgubljeni kameni nalazi.

Prema pisanju Radića iz 1897. godine, dužina ranosrednjovjekovne crkve je iznosila oko 13 metara, dok je širina iznosila tek 5,7 metara.³⁷⁹ Treba uzeti u obzir da se radi o dužini crkve bez svetišta koje nije sačuvano. Radićev tlocrt prikazuje užu pravokutnu crkvu, podijeljenu na tri broda s tri para pilona. Na zapadnom pročelju su se nalazila dva masivna, usporedna zida za koje pretpostavlja da su ostatci zvonika, dok svetište ne ucrtava budući da ga na terenu nije zatekao.³⁸⁰ Na tlocrtu je naznačeno i stubište ispred svetišta. Uz južnu stranu predvorja, pod ostrim kutom se naslanja zid neidentificirane funkcije.

Ante Milošević u disertaciji iz 2005. godine upozorava da je ispod jednog od zidova otkriven grob koji bi narušavao statiku zvonika, stoga smatra da se u Koljanima nalazila crkva tipološki vrlo slična *Crkvini* u Biskupiji, odnosno mišljenja je da je ovdje riječ o jednostavnoj bazilici podijeljenoj pravokutnim pilonima na tri broda, dok bi svetište završavalo jednom

³⁷⁵ Ante Jurčević, „Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (36), 2009., 55-84.

³⁷⁶ Isto, 58.

³⁷⁷ Isto, 70.

³⁷⁸ Marasović, 2011., 40-48.

³⁷⁹ Radić, 1900., 108.

³⁸⁰ Isto, 107-108.

kvadratnom ili polukružnom apsidom.³⁸¹ Tlocrti nastali na temelju Stanićevog opisa crkve pokazuju drugačije rješenje. Zekan i Jurčević pretpostavljaju pravokutnu trobrodnu baziliku sa svetištem koje čine tri pravokutne apside upisane u ravni zid. Unutrašnjost bi bila podijeljena na tri broda s dva para pilona, a na zapadno pročelje bi se naslanjao masivni zvonik. S obzirom na nepravilnost jugozapadnog ugla građevine i nesklad u odnosu zidova crkve s debelim zidovima zvonika, Jurčević izražava sumnju u istodobnost gradnje zvonika i crkve te crkvi pretpostavlja izgled trobrodne bazilike u Guranu u Istri.³⁸²

KAMENA PLASTIKA:

Ulomci starokršćanske skulpture koji se spominju u literaturi su izgubljeni, dok su dobro sačuvani primjerci ranosrednjovjekovne skulpture najzanimljiviji nalazi s lokaliteta u Gornjim Koljanima. Pronađeni dijelovi oltarne ograde bili su dovoljni za njenu rekonstrukciju. (Slika 52.) Pluteji su velikih dimenzija, a prednja ploha im je ukrašena mrežom šest troprutih medaljona u tri vodoravna niza. Medaljoni su na desnom pluteju rekonstrukcije ispunjeni motivima golubica, rozeta i čvorova, dok je lijevi plutej dodatno umrežen troprutim dijagonalama. Letvu desnog pluteja ispunjava motiv troprutih uzlova, a lijevu kombinacija troprutih uzlova i kružnica.

Ukrasno polje pilastara kakve danas pokazuje rekonstrukcija ukrašeno je kombinacijom troprutih kružnica i traka odnosno motivom troprutog uzlova, a rubovi su dodatno uokvireni tordiranim užetom. Dva pronađena ulomka kapitela su jako oštećena, no vidljivo je da su bili ukrašeni s dva reda stiliziranih palmeta iznad kojih su se nalazile volute (Slika 53. i 54.).

Grede su podijeljene u tri vodoravna polja. Vanjsko, ukrasno polje ispunjavaju kuke, ispod njih se nalazi reljefno rebro, a ispod njega natpis. Rubno polje zabata ispunjeno je kukama ispod kojih se nalazilo istaknuto rebro. U središnjem polju zabata smješten je križ čija je ploha dekorirana troprutom pletenicom, a krajevi krakova volutama. Sa obje strane križa se nalazi ptica koja u kljunu drži grozd. Na luku zabata je sačuvan dio natpisa (...) *T ET CVM OM(nibus.)*³⁸³ (Slika 55.)

Ograda je doživjela preinake vjerojatno već u 9. stoljeću kada su dva pilastra sa stupovima uz prolaz zamijenjena novim pilastrima drugog majstora, a koji su danas sastavni

³⁸¹ Milošević, 2005., 100.

³⁸² Jurčević, 2009., 69.

³⁸³ Delonga, 1996., 113. kat. 77.

dio rekonstrukcije.³⁸⁴ Također, izraz drugog majstora Gunjača uočava na traberaciji budući da su pronađena dva ulomka greda s istim natpisom, ali različitog klesarskog izričaja.³⁸⁵ Naime, na ulomcima se ponavlja dio teksta (*CANCELLOS*) *CONSTRUISSET ET CONFIRMAVI* koji svjedoči da je oltarnu ogradu izgradio i učvrstio vjerojatno donator što je dio natpisa koji se svakako ne bi trebao ponavljati na jednoj gredi.³⁸⁶

Iz navedenog se može potvrditi Gunjačin prijedlog da je izvorna greda oštećena te je zamijenjena novom što je razlog ponavljanja teksta. Jakšić uočava i različit izgled kuka na novom ulomku u odnosu na ostale ulomke greda ove ograde.³⁸⁷ Delonga predlaže da bi razlog dvostrukog nalaza istog natpisa moglo biti odbacivanje ulomka još tijekom izrade ograde, a zbog neuspjele klesarske obrade.³⁸⁸

Na ostalim ulomcima greda sačuvani su sljedeći dijelovi teksta:³⁸⁹

1) (...) *OB(t)INVIT AMI*(...).

2) (...*er*) *VNT ER(g)A P(res)B(ytero)S AL(exandrum)*

3) (...) *MERI*(...)

4) (...) *PEA*(...)

5) (...*a*) *D S(ancto) APO(sto)LO*(...)

6) (...*Ch*) *R(ist)EM*(...)

7) (...*m*) *IR*(...)

Budući da su natpisna polja loše sačuvana, tekst nije moguće rekonstruirati u cijelosti, no jasno je da je natpis bio posvetnog karaktera.

Crkva je na južnom zidu imala i bočni ulaz sačinjen od preklesanih rimskih ulomaka, a od kojeg su sačuvani cijeli nadvratnik i lijevi dovratnik.³⁹⁰ (Slika 56.) Nadvratnik portala je dekoriran nepravilnim troprutim arkadama unutar kojih se nalaze tri križa - jedan u sredini i dva sa svake strane prednje plohe te jedan ljiljan unutar prve arkade.³⁹¹ Prednja strana dovratnika dekorirana je troprutom mrežom na vrhu koje se nalazi križ.³⁹² Jakšić naglašava sličnost ornamenata na oltarnoj ogradi, posebno motiva ljiljana, s onima na okviru vrata te

³⁸⁴ Jakšić-Delonga, 2000., 271.

³⁸⁵ Gunjača, 1958.b, 11-12.

³⁸⁶ Isto, 11.

³⁸⁷ Jakšić, 1984., 249. Jakšić navodi još nekoliko primjera iz crkve koje smatra dijelom naknadne pregradnje. Čini se da je jedan od ulomaka koje autor navodi, a koji je kasnije za potrebe izložbe *Hrvati i Karolinzi* ukomponiran u rekonstrukciju ograde, ipak pripadao izvornoj oltarnoj ogradi. Vidi: Jurčević, 2009., bilj 26.

³⁸⁸ Delonga, 1996., 116. bilj. 76.

³⁸⁹ Natpisi su preuzeti iz Delonga, 1996., 112-119.

³⁹⁰ Radić, 1900., 108-110., Burić, 2000., 269.

³⁹¹ Milošević, 1998., 95., Burić, 2000., 269.

³⁹² Radić, 1900., 108-109., Burić, 2000., 269.

smatra da je i portal djelo *Majstora koljanskog pluteja*.³⁹³ Shodno tome, zaključuje da je radionica liturgijskog namještaja bila i graditelj crkve.³⁹⁴

ZAKLJUČAK:

Lokalitet *Crkvina* u Gornjim Koljanima smješten je podno prapovijesne gradine i u blizini većeg antičkog naselja. Ovaj lokalitet je jedan od značajnijih ranosrednjovjekovnih lokaliteta dalmatinskog zaleđa. Pretpostavka o starijoj, kasnoantičkoj crkvi na položaju utemeljena je na ulomcima kamenog namještaja koji se nisu sačuvali do danas te o crkvi nije moguće detaljnije raspravljati. S obzirom da je uokolo ranosrednjovjekovne crkve pronađeno više rimskih ulomaka te imajući na umu da je Petar Stanić prekopao lokalitet tražeći antičke spolije u zidovima crkve, može se pretpostaviti da je predromanička crkva u Koljanima nastala na ostacima ili u blizini antičkog zdanja.

Prvim istraživanjima te kasnijim krčenjem terena lokalitet je znatno oštećen te revizijska istraživanja nisu donijela novih saznanja o ranosrednjovjekovnoj arhitekturi, tako da nam nije poznat cjelovit izvorni izgled građevine. Iz prvog poznatog tlocrta crkve znamo da je pravokutni korpus građevine pilonima bio podijeljen na tri broda, a na zapadnom pročelju je pretpostavljen zvonik. Nije u potpunosti jasno nastaje li zvonik istodobno s crkvom. Naime, u novijoj literaturi su se pojavila mišljenja da se radi o naknadnoj dogradnji,³⁹⁵ iako je na prvom tlocrtu zvonik prikazan kao sastavni dio korpusa građevine.

Ukoliko uzmemo u obzir da liturgijski namještaj, a vjerojatno i cijelu građevinu, izrađuje radionica *Majstora koljanskog pluteja*, nazvana upravo po izvrsnim primjerima skulpture s ovog lokaliteta, a čije se djelovanje smješta u prvu polovicu 9. stoljeća, time se zvonik u osi crkve na zapadnom pročelju može tumačiti kao element karolinške arhitekture, kako predlaže Jurković. Takvo rješenje u skladu je s političkim okolnostima toga vremena. Na to ukazuju i drugi nalazi karolinške provenijencije s lokaliteta i iz njegove okolice od kojih se ističu primjeri ratničke opreme, posebno mač *tipa K*.

Glavna nepoznanica arhitekture crkve u Gornjim Koljanima je njen istočni završetak, odnosno svetište. Iako postoje tumačenja kojim se svetište prikazuje s tri pravokutne apside upisane u začelni zid građevine, takva nastojanja su za sada samo pretpostavke koje nije

³⁹³ Jakšić, 1984., 250.

³⁹⁴ Isto

³⁹⁵ Milošević, 2005., 100., Jurčević, 2009., 69., Marasović, 2011., 68.

moguće potvrditi budući da su ostatci crkve zauvijek nestali, a nemamo ni nikakvih pisanih informacija o izgledu svetišta.

Uz crkvu su se nalazili grobovi koji se po nalazima datiraju od 9. do 13. stoljeća.³⁹⁶ Dva groba, datirana u 11. i 13. stoljeće, nalazila su se unutar predvorja.³⁹⁷

Prostor Gornjih Koljana, a time i položaj *Crkvina*, djelomično je potopljen izgradnjom akumulacijskog jezera Peruća čime je onemogućeno potencijalno revidiranje lokaliteta.

3.3.3. Otišić - *Krunića ograda*

POLOŽAJ:

Otišić je naselje smješteno južno od grada Vrlike, između planine Svilaje i jezera Peruća. Kontinuitet naseljavanja na području sela može se pratiti od prapovijesti.³⁹⁸ Carl Patsch na prostoru Otišića pretpostavlja veću rimsku aglomeraciju.³⁹⁹ Petar Stanić navodi kako je Otišićem prolazila i rimska komunikacija koja je povezivala *Aequum s Leusabom* (Mrkonjić-grad u BiH), a kod *Krunića kuća* se nalazio „*rimski grad*“.⁴⁰⁰ Lokalitet *Crkvina*, na kojem je pretpostavljena kasnoantička crkva, nalazi se na položaju *Krunića ograda* u sjevernom dijelu sela.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

Vrlički župnik Petar Stanić prvi piše o ostacima kasnoantičke crkve u *Krunića ogradi* u Otišiću, na položaju koji su mještani nazivali *Crkvina*. U *Vjesniku hrvatskog arheološkog društva* 1890. godine piše o nalazima rimskih natpisa te ostacima velike crkve, „*slične onoj u*

³⁹⁶ Jelovina, 1984., 229.

³⁹⁷ Isto

³⁹⁸ Vidi: Ante Milošević, Blagoje Govedarica, „Otišić, Vlaka – praistorijsko nalazište u Vrtači I“, u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 24, Sarajevo: Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1986., 51-72.

³⁹⁹ Patsch, 1899., 101.

⁴⁰⁰ Petar Stanić, „Rimski putevi od Aequuma do Leusabe“, u: *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 4, 1892.a, 97-106. Ostatci kolotečina antičke ceste sačuvani su na položaju *Bajindol*. Vidi: Milošević, 1998., 91.

Podosoju.⁴⁰¹ Sljedeće godine, u istom časopisu, također kratko spominje temeljne ostatke crkve ispod gomile kamenja.⁴⁰²

Godine 1946. Stjepan Gunjača na položaju započinje pokusna istraživanja kojima otkriva dio građevine te piše kako se na obraslom terenu mogao prepoznati oblik i orijentacija crkve.⁴⁰³ Od ostataka skulpture kasnoantičke crkve Gunjača pronalazi ulomak stupića oltarne ograde sa sraslim kapitelom.⁴⁰⁴ Istraživanja u *Krunića ogradi* su uskoro bila obustavljena zbog loših vremenskih prilika, ali i zbog toga što je Gunjača na ovom položaju pretpostavljao ranosrednjovjekovnu, a ne kasnoantičku crkvu kako se pokazalo.⁴⁰⁵

Crkvu na lokalitetu *Crkvina* spominje i Branka Migotti 1990. godine kada obrađuje ranokršćanske crkve na prostoru između Krke i Cetine. Autorica navodi i „*dva stupića jako stiliziranih akantovih listova*“ te im pretpostavlja dataciju u 6. stoljeće.⁴⁰⁶

Nalaze arhitekture i stupića s kapitelom kratko spominje i Jasna Jeličić u pregledu ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine.⁴⁰⁷

Milošević ovaj položaj uvrštava u katalog iz 1998. te disertaciju iz 2005. godine gdje objedinjuje dosadašnja saznanja o lokalitetu.⁴⁰⁸

IZGLED GRAĐEVINE:

Ono što znamo o izgledu arhitekture, prema Gunjačinom izvješću, jest to da je crkva bila orijentirana na jugoistok, na pročelju je imala predvorje, a završavala je polukružnom apsidom.

KAMENA PLASTIKA:

Od ostataka skulpture kasnoantičke crkve pronađen je fragment stupića oltarne ograde sa sraslim kapitelom.

⁴⁰¹ Petar Stanić, „Dopisi - U Vrlici, dne 3. rujna 1890“, u: *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva*, 12 (1), Zagreb, 1890., 137. Stanić je bio uvjeren da je ranije u Podosoju otkrio ranosrednjovjekovnu crkvu, no kasnijim istraživanjima je utvrđeno da se radi o crkvi iz kasnog srednjeg vijeka. Vidi: Gunjača, 1960., 274.

⁴⁰² Stanić, 1891., 12.

⁴⁰³ Gunjača, 1952., 223.

⁴⁰⁴ Isto

⁴⁰⁵ Isto

⁴⁰⁶ Migotti, 1990., 51.

⁴⁰⁷ Jeličić, 1984., 169-170.

⁴⁰⁸ Milošević, 1998., 98., 2005., 108.

ZAKLJUČAK:

S obzirom da Gunjača prekida iskopavanje, opis otkrivene arhitekture koji donosi je poprilično štur, pa se pretpostavka o kasnoantičkoj crkvi uvelike temelji na pronađenom ulomku stupića sa sraslim kapitelom. Na postojanje sakralne građevine u *Krunića ogradi* upućuje i toponim *Crkvina* kako su položaj nazivali mještani. Ukoliko razmatramo područje Otišića po pitanju kontinuiteta naseljavanja, odnosno korištenja određenog prostora, ne iznenađuje pretpostavka o kasnoantičkoj crkvi u *Krunića ogradi*, budući da je u blizini prolazila rimska prometnica te je pretpostavljena veća rimska aglomeracija, a i na samom položaju *Crkvina* je bilo rimskih nalaza. Sredinom 20. stoljeća ostatci su još bili vidljivi na terenu, dok je danas položaj obrastao šumicom, no u potpunosti je sačuvan što ostavlja mogućnost provođenja novih istraživanja.

3.4. OPĆINA HRVACE

3.4.1. Vučipolje - *Liovića greblje*

POLOŽAJ:

Selo Vučipolje nalazi se oko 15 kilometara sjeverozapadno od Sinja, na prostoru općine Hrvace. Omeđeno je planinama Dinarom i Debelim Brdom te Perućkim jezerom. Na prostoru sela uočljiva je duga povijest naseljavanja. Naime, zabilježeni su arheološki nalazi iz svih razdoblja, započevši od prapovijesti.⁴⁰⁹ Položaj *Liovića greblje* nalazi se ispod *Gradine* sjeverozapadno od *Bandića kuća*. (Slika 57. i 58.)

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

Stjepan Gunjača 1949. godine na položaju *Liovića greblje* spominje nekoliko stećaka te ostatke zidova za koje pretpostavlja da su činili starohrvatsku crkvu.⁴¹⁰ Pokusnim istraživanjem na lokalitetu otkriva ostatke zidova od priklesanog kamena vezanog žbukom te zaključuje da se radi ostacima ranokršćanske crkve.⁴¹¹ Prema usmenim tvrdnjama Gunjače

⁴⁰⁹ Vidi: Milošević, 1998., 137-138., 149-150., 152-153., 159.

⁴¹⁰ Gunjača, 1949.a, 284.

⁴¹¹ Stjepan Gunjača, *Kratak pregled prošlosti Sinja i okolice*, Sinj, 1977., 11-12.

koje prenosi Ante Milošević, na lokalitetu je otkopano i nekoliko ulomaka kamenog namještaja ranokršćanske crkve koji se nalaze u *Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu*, no zbog manjka podataka nije bilo moguće utvrditi o kojim se točno spomenicima radi.⁴¹² Lokalitet je kasnije prekrilo kasnosrednjovjekovno groblje.⁴¹³

Jasna Jeličić kratko spominje Vučipolje u pregledu ranokršćanske arhitekture uz rijeku Cetinu te navodi kako se u podnožju gradine, nedaleko sela, mogu uočiti ostatci zidova i stećci.⁴¹⁴

Lokalitet *Liovića groblje* spominje i Branka Migotti u monografiji iz 1990. godine kada navodi da je na položaju utvrđeno postojanje ranokršćanskog zdanja.⁴¹⁵

Ante Milošević položaj uvrštava u katalog arheoloških spomenika uz gornji i srednji tok rijeke Cetine iz 1998. godine kada navodi kako otkriveni zidovi predstavljaju ostatke ranokršćanske crkve te da se na lokalitetu ukapalo u kasnom srednjem vijeku.⁴¹⁶ U disertaciji iz 2005. godine spominje kako su na lokalitetu još vidljivi fragmenti zidova sačinjeni od priklesanog kamena povezanog obilnom žbukom.⁴¹⁷

IZGLED GRAĐEVINE:

O ostacima arhitekture na lokalitetu *Liovića greblje* znamo jako malo te ne možemo govoriti o izgledu sakralne građevine na ovom položaju. Jedini poznati podatak je struktura ziđa koju je činilo priklesano kamenje vezano žbukom.

KAMENA PLASTIKA:

Ulomci kamenog inventara koje Gunjača datira u ranokršćansko doba su izgubljeni te njihove stilske karakteristike nisu poznate.

⁴¹² Milošević, 2005., 123. bilj. 461.

⁴¹³ Šefik Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971., 77.

⁴¹⁴ Jeličić, 1984., 171.

⁴¹⁵ Migotti, 1990., 51.

⁴¹⁶ Milošević, 1998., 149.

⁴¹⁷ Milošević, 2005., 123., bilj. 461.

ZAKLJUČAK:

S obzirom da ne znamo gotovo ništa o ostacima arhitekture otkrivene na položaju *Liovića greblje* te da na tom položaju nisu provedena sustavna istraživanja, pretpostavka o postojanju kasnoantičke crkve na tom lokalitetu utemeljena je na Gunjačinih pokusnim iskopavanjima kojima otkriva ostatke arhitekture i ulomake kamenog namještaja, a koje pripisuje ranokršćanskom razdoblju. Položaj je prekriven kasnosrednjovjekovnim grobovima. (Slika 59.) Budući da se u inventaru *Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika* zbog manjka podataka, do sada, nije uspjelo raspoznati fragmente iz Vučipolja, za sada nam ostaje vjerovati procjeni Stjepana Gunjače.

3.4.2. Potravlje - *Grudine*

POLOŽAJ:

Potravlje je selo smješteno uz samu obalu Perućkog jezera podno planine Svilaje. Nalazi se u sastavu općine Hrvace. Kontinuitet naseljavanja u Potravlju, prema arheološkim izvorima, može se pratiti od prapovijesti, a pretpostavlja se i postojanje rimskog naselja. U novije vrijeme, na položaju *Crkvine* iznad Potravlja pretpostavljen je kasnoantički refugij.⁴¹⁸ Položaj *Grudine* na kojem je pretpostavljena kasnoantička crkva nalazi se uz desnu stranu lokalne ceste koja vodi od Satrića prema Potravlju. (Slika 60.)

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

Franjevac Antun Konstantin Matas prvi upozorava na arheološki značaj Potravlja u *Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva* 1882. godine kada donosi svoja opažanja tijekom šetnje selom.⁴¹⁹ Hodajući livadama pa i položajem *Grudine*, Matas uočava brojne ostatke zidova, klesanog kamena, opeke i staklenog posuđa.⁴²⁰

Mještani Potravlja su htjeli njive krčenjem pretvoriti u poljoprivrednu površinu te su nailazili na rimske i srednjovjekovne novčiće.⁴²¹ Nedaleko položaja *Grudine*, Matas uočava temelje „*kršćanske crkvice*“ te grobove koje će Ante Milošević protumačiti kao kasnoantičke

⁴¹⁸ Kunac, 2016., 26-29.

⁴¹⁹ Antun Konstantin Matas, „Potravlje“, u: *Viestnik Hrvatskoga arheološkog društva*, 4, 1882., 34-38,

⁴²⁰ Isto, 33.

⁴²¹ Isto

presvođene grobnice.⁴²² U grobnicama je bilo nekoliko priloga kao što su svijeće, keramičke i staklene posude te željezni čekić.⁴²³ Matas zaključuje da se na prostoru Potravlja nalazio rimski grad.⁴²⁴

Na prijedlog vrličkog župnika Petra Stanića, Lujo Marun 1892. godine započinje istraživanja terena na *Grudinama* te piše o trobrodnoj, troapsidalnoj crkvi dužine 25 i širine 21 metar koja se nalazila ispod groblja te ju svrstava u rimsko razdoblje.⁴²⁵ Autor navodi i da je vanjska površina zida najveće apside bila rastvorena lezenama te da su se u njoj nalazile klupe i „od mramornih stupića nekakav paviljon.“⁴²⁶ Na terenu pronalazi i „*liepih kapitela i drugih ornamentalnih komada te bijelog mramora.*“⁴²⁷ S obzirom da je zaključeno kako je otkrivena *rimska bazilika*, istraživanje terena je prekinuto.

Stanić iste godine u članku *Rimski putevi od Aequuma do Leusabe* sa sigurnošću govori o Potravlju kao o rimskom gradu, a otkrivene ostatke na položaju *Grudine* tumači kao *rimsku baziliku* te spominje kako su otkrivena samo dva antička nadgrobna natpisa.⁴²⁸

U *Starohrvatskoj prosvjeti* iz 1895. godine Frane Radić donosi fotografije i opisuje „*hrvatsko-bizantinske nadstupine Prvoga muzeja hrvatskih spomenika*“ među kojima se nalaze i tri fragmenta kapitela pronađena u Potravlju.⁴²⁹ Radić ih opisuje kao kopije korintskih kapitela jednostavne izvedbe te u Potravlju pretpostavlja crkvu iz 6. ili 7. stoljeća.⁴³⁰

Sljedeće godine Radić obilazi lokalitet te u otkrivenim ostacima prepoznaje ranokršćansku crkvu sa ciborijem iznad glavnog oltara.⁴³¹

Antun Grgin u *Bulićevom zborniku* piše o trima rimskim stelama slučajno otkrivenima u Potravlju u gomili kamenja 1920. godine.⁴³² Grgin navodi kako su stele bile ponovno upotrijebljene kao pragovi ranokršćanske crkve ili kao dijelovi srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika te spominje da se u kamenim gomilama mogu uočiti i ostatci crkve.⁴³³

Godine 1952. i 1953. stručnjaci *Muzeja hrvatskih starina i Arheološkog muzeja u Splitu* na *Grudinama* vrše posljednja iskapanja prilikom kojih se nije ušlo u trag do tada

⁴²² Matas, 1882., 34., Milošević, 2005., 112.

⁴²³ Matas, 1882., 34-35.

⁴²⁴ Isto, 35.

⁴²⁵ Marun, 1998., 42. Marun položaj u dnevnicima bilježi kao *Rudine*, „Redovito tromjesečno izvješće Kninskog starinarskog društva“, u: *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, 14, Zagreb, 1892., 93.

⁴²⁶ Marun, 1892., 93.

⁴²⁷ Isto

⁴²⁸ Stanić, 1892.a, 98.

⁴²⁹ Frane Radić, „Hrvatsko-bizantinske nadstupine Prvoga muzeja hrvatskih spomenika“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 1, Knin, 1895., 205-211.

⁴³⁰ Isto, 206.

⁴³¹ Frane Radić, 1896.a, 255.

⁴³² Antun Grgin, „Tri nadgrobna spomenika iz Potravlja u Dalmaciji“, u: *Bulićev zbornik*, Zagreb - Split, 1924., 233-235.

⁴³³ Isto, 233.

spominjanim ostacima arhitekture.⁴³⁴ Međutim, ovim istraživanjem je otkrivena manja kasnosrednjovjekovna crkva s kvadratnom apsidom i većim grobljem. Tada je pronađeno i nekoliko rimskih ulomaka, ali i dva kasnoantička - dio perforirane tranzene i dio kapitela čiji je drugi ulomak već ranije pronašao Marun.⁴³⁵ Gunjača u blizini otkrivenih ostataka svakako pretpostavlja ranije spomenutu ranokršćansku crkvu te smatra da bi daljnje istraživanje kasnosrednjovjekovne crkve moglo dokazati crkvu *S. Mathei Apostoli de Potravnicije* koju spominju povijesni dokumenti.⁴³⁶

Jasna Jeličić spominje Potravlje 1980. godine kada na znanstvenom skupu u Sinju govori o ranokršćanskoj arhitekturi uz rijeku Cetinu.⁴³⁷ Tada donosi fotografiju iz *Prvog muzeja hrvatskih spomenika u Kninu*, označenu natpisom „Potravlje“ (Slika 61.), na kojoj uočava dijelove ranokršćanskih pluteja i tranzena za koje pretpostavlja da su otkriveni Marunovim iskapanjem 1892. godine.⁴³⁸

Ante Milošević 1981. godine spominje dva nalaza s položaja *Grudine* - keramičku svjetiljku i uski kapitel te ih datira u 5. stoljeće.⁴³⁹

U sintezi ranokršćanskih lokaliteta između Krke i Cetine, Branka Migotti na temelju skulpture vidljive na objavljenoj fotografiji crkvu datira u 5. stoljeće, a sudeći prema arhitekturi spominje i mogućnost adaptacije ranije antičke građevine.⁴⁴⁰ Isto ponavlja i 1992. godine kada piše o izvangradskim ranokršćanskim crkvama.⁴⁴¹

Milošević položaj *Grudine* uvrštava u katalošku sintezu lokaliteta uz gornji i srednji tok Cetine iz 1998. te u disertaciju iz 2005. godine.⁴⁴² Autor pretpostavlja da je kasnoantička crkva uništena krčenjem oranica prije istraživanja 50-ih godina prošlog stoljeća te drži da se svakako mogla nalaziti u blizini položaja *Grudine*, budući da se na okolnim oranicama moglo uočiti ulomaka tegula, a međe između oranica su sačinjene i od priklesanog kamena.⁴⁴³ Milošević spominje još jedan kasnoantički kapitel, sličan ranije pronađenima, koji se čuva u *Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*, a koji je recentno prepoznat kao ulomak s položaja *Grudine*.⁴⁴⁴ (Slika 62.)

⁴³⁴ Stjepan Gunjača, „Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1953“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (5), Split, 1956., 208-209.

⁴³⁵ Isto, 208.

⁴³⁶ Isto, 209.

⁴³⁷ Jeličić, 1984., 169-180.

⁴³⁸ Isto, 171-174., sl. 3c

⁴³⁹ Milošević, 1981., 61., kat. 113., 63., kat. 121.

⁴⁴⁰ Migotti, 1990., 51.

⁴⁴¹ Migotti, 1992., 111-133.

⁴⁴² Milošević, 1998., 141-142., 2005., 33., 112-114., 228-229.

⁴⁴³ Milošević, 1998., 141., 2005., 113.

⁴⁴⁴ Milošević, 2005., 229.

IZGLED GRAĐEVINE:

Prema Marunovom opisu, kasnoantička crkva je bila trobrodna građevina sa tri apside, široka 21 i duga 25 metara. U svetištu crkve su se nalazile klupe za svećenstvo te ciborij, a vanjski plašt središnje apside je bio rastvoren lezenama.

Kasnosrednjovjekovna crkva koja je otkrivena zaštitnim istraživanjima bila je duga 9, a široka 8,45 m te je imala kvadratnu apsidu dužine 2,60 i širine 3,60 m.

KAMENA PLASTIKA:

Kapiteli (Slika 62.-64.) su kružne osnove koja prema gore prelazi u kubus. Dekorirani su stiliziranim lišćem u plitkom reljefu, a dva kapitela su izrazito izduženog oblika. Na uglovima kapitela listovi prelaze u manje volute.

Pluteji, vidljivi na fotografiji koju prenosi Jeličić, dekorirani su ukrasom *opus pavonaceum*, a prijelazni dio između središnjeg polja i rubne profilacije je popunjen stiliziranim lišćem.⁴⁴⁵ Ulomcima čiju reprodukciju donosi Jeličić danas se ne može ući u trag.

ZAKLJUČAK:

Na položaju *Grudine* 1892. godine Lujo Marun započinje iskopavanje iz čijeg se izvješća, koje spominje trobrodnu, troapsidalnu crkvu sa ciborijem i subselijama, može zaključiti postojanje veće kasnoantičke crkve. To potvrđuju i fragmenti pripadajućeg joj namještaja. Nažalost, Marun istraživanja obustavlja, a nije nam poznata ni nikakva grafička dokumentacija arhitektonskih ostataka. Sredinom 20. stoljeća, zaštitnim istraživanjem otkrivena je manja kasnosrednjovjekovna crkva, dok ostatci kasnoantičke arhitekture nisu pronađeni. Netom prije zaštitnih istraživanja teren je djelomično iskrčen te su ostatci kasnoantičke crkve vjerojatno tada uništeni. Danas je položaj zarastao te nisu vidljivi ni ostatci kasnosrednjovjekovne crkve.

⁴⁴⁵ Jeličić, 1984., 171.

3.4.3. Hrvace

POLOŽAJ

Hrvace je naselje u istoimenoj općini na rubu Hrvatačkog polja u sjeverozapadnom dijelu današnje Cetinske krajine. U srednjovjekovnim izvorima, Hrvace se spominje tek 1480. godine kao *Hrowatza* u povelji kralja Matijaša Korvina,⁴⁴⁶ no kontinuitet naseljavanja u Hrvacama, prema arheološkim nalazima, može se pratiti od prapovijesti. Na nekoliko položaja u naselju su otkriveni dijelovi skulpture ukrašene pleternom dekoracijom.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

U *Starohrvatskoj Prosvjeti* Frano Radić 1896. godine izvještava o *ulomku pluteja sa pleterom hrvatsko bizantinskog sloga* koji se nalazio u dvorištu franjevačkog samostana u Sinju, a koji potječe iz Hrvaca.⁴⁴⁷ Autor ne navodi točno o kojem se položaju u Hrvacama radilo.

Lujo Marun u svom dnevniku u Hrvacama spominje dva pleterna ulomka uzidana u jednu kuću u selu te *jedan starinarski kamen sa nekim emblemima* koji je korišten kao međaš između parcela u polju.⁴⁴⁸ Sljedeće godine, u *Starohrvatskoj prosvjeti*, spominju se tri ulomka iz Hrvaca uzidana u privatne kuće: jedan manji, dekoriran pleterom te dva veća, ukrašena pleterom i pticama „*u slogu hrvatsko-bizantinskom*“.⁴⁴⁹

O nalazima u Hrvacama izvještava i Stjepan Gunjača 1949. godine.⁴⁵⁰ „*Dekorirani ulomak starohrvatske crkvene pregrade*“ Gunjača je uočio na stepenišnoj ogradi jedne privatne kuće u Hrvacama.⁴⁵¹ Na položaju *Paćina* ili *Bošnjakova glavica* navodi mogućnost postojanja crkve budući da je ondje bilo vidljivo više stećaka, ali i ostatci tragova maltera, dok kod župne crkve također spominje stećke te navodi kako su tu pronađeni ulomci koji se nalaze

⁴⁴⁶ Tom poveljom kralj daruje posjede, uključujući i selo *Horwatza*, poljičkim plemićima kojima je oduzet teritorij turskim osvajanjima. Vidi: Vjekoslav Klaić, Prilog za povijest Poljica u XV. stoljeću, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, 16, Zagreb, 1914.b, 40-44.

⁴⁴⁷ Frane Radić, „Izvešće o radu hrvatskog starinarskog društva u Knina u obće, a napose o kršćanskim starinama do sad otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri (nastavak)“, *Starohrvatska prosvjeta*, 2, 1896.a, 255.

⁴⁴⁸ Marun, 1998., 73.

⁴⁴⁹ Frano Radić, „Izveštaj upraviteljstva Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu o društvenom radu i napredku kroz zadnji tromjesec“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (3-4), 1897., 164. Dva veća ulomka dekorirana kombinacijom pletera i ptica su isti ulomci koje Marun spominje u svojim *Dnevnici*ma 2.6.1896.

⁴⁵⁰ Gunjača, 1949.a, 284-285.

⁴⁵¹ Isto, 282.

u franjevačkoj zbirci u Sinju.⁴⁵² Gunjača je i ostatke jednobrodne crkve s polukružnom apsidom na položaju *Krinj* smatrao starohrvatskima.⁴⁵³

Nedoumicu oko točnog mjesta nalaza spomenutih u *Starohrvatskoj prosvjeti*, čini se, riješio je Nikola Gabrić 1974. godine kada u *Kačiću* objavljuje nepoznate starohrvatske spomenike franjevačke zbirke u Sinju.⁴⁵⁴ Autor spominje pet ulomaka oltarne ograde koji su iz Hrvaca preneseni u *zbirku* u Sinju, a kasnije u *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu* te smatra da potječu s mjesnog groblja, odnosno s prostora današnje župne crkve.⁴⁵⁵ Naime, autor navodi kako je ondje do 1871. godine stajala stara crkva čija je apsida presvođena bačvastim svodom vidljiva i danas, a prilikom rušenja zidova crkve otkriveni su „starohrvatski fragmenti.“⁴⁵⁶ Spominje i da ulomak koji je uočio Gunjača na stepenišnoj ogradi privatne kuće, nakon rušenja stepeništa, više nije bilo moguće pronaći.⁴⁵⁷ Osim lokaliteta na starom groblju kao moguće položaje starohrvatske crkve u Hrvacama, Gabrić navodi *Bošnjakovu glavicu* i brežuljak *Krinj* kako je to smatrao i Gunjača.⁴⁵⁸

Ante Milošević u nekoliko navrata spominje moguće položaje ranosrednjovjekovne crkve u Hrvacama. Godine 1985., kada piše o nalazu ranosrednjovjekovnog groba na položaju *Podvornice* blizu mosta na *Panju*, usputno spominje položaj *Banovića gorica* kao još jedno moguće rješenje pitanja lokacije ranosrednjovjekovne crkve u Hrvacama.⁴⁵⁹ Naime, na *Banovića gorici* nalaze se zanimljivi kasnosrednjovjekovni nadgrobni spomenici, a uočeni su i ostatci zidova vezani žbukom.⁴⁶⁰ Autor iznosi pretpostavku o ranosrednjovjekovnoj crkvi na ovom lokalitetu na temelju blizine nalaza ranosrednjovjekovnog groba, ali i položaja *Stare kuće* gdje pretpostavlja ranosrednjovjekovno naselje.⁴⁶¹

Srednjovjekovne položaje s područja Hrvaca, Milošević uvrštava i u monografiju iz 1998. te u doktorsku disertaciju iz 2005. godine. Godine 1998. arhitektonske ostatke na *Banovića gorici*, zbog njenog dominantnog položaja u Hrvatačkom polju, tumači kao ostatke antičke ili kasnoantičke utvrde,⁴⁶² dok na *Bošnjakovoj glavici* na temelju ostataka zidova i

⁴⁵² Isto, 284-285.

⁴⁵³ Isto, 285., S obzirom da je apsida crkve šira nego je to uobičajeno u ranosrednjovjekovno doba te da je građena velikim kvaderima, Milošević smatra da je ova crkva nastala kasnije u srednjem vijeku. Vidi: Milošević, 2005., 94-95. Takvo mišljenje ovdje preuzimam te ne uvrštavam crkvicu na *Krinju* u ovaj rad.

⁴⁵⁴ Gabrić, 1974., 39-51.

⁴⁵⁵ Isto, 39-40.

⁴⁵⁶ Isto, 40.

⁴⁵⁷ Isto, 41.

⁴⁵⁸ Isto

⁴⁵⁹ Ante Milošević, „Ranosrednjovjekovni grob iz Bitelića“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (15), Split, 1985., 233-234.

⁴⁶⁰ Isto

⁴⁶¹ Više o položaju *Stare kuće* vidi: Milošević, 1985., 227-234., 2005., 42-43.

⁴⁶² Milošević, 1998., 132-133.

maltera pretpostavlja nekakvu građevinu.⁴⁶³ Spomenute lokalitete, kao moguće položaje ranosrednjovjekovne crkve u Hrvacama, Milošević ponavlja i 2005. godine, no tada iznosi mišljenje da je vjerojatnije da se crkva nalazila na prostoru mjesnog groblja,⁴⁶⁴ a sačuvane ulomke liturgijskog namještaja datira u kraj 9. stoljeća, odnosno u vrijeme kneza Branimira.⁴⁶⁵ Milošević smatra i da sačuvana apsida stare crkve na mjesnom groblju, koju spominje i Gabrić, morfologijom i tehnikom gradnje ne pripada ranosrednjovjekovnom razdoblju nego da je tu riječ o prezbiteriju župne crkve sa kraja 17. stoljeća.⁴⁶⁶

Tomislav Marasović uvrštava crkvu u Hrvacama 2011. godine u sintezu predromaničke arhitekture na prostoru Dalmacije te na temelju sačuvane skulpture crkvu datira u razdoblje 9.-11. stoljeća.⁴⁶⁷

IZGLED GRAĐEVINE:

Nije moguće pretpostaviti izvorni izgled crkve.

KAMENA PLASTIKA:

Ulomci koji su u literaturi zabilježeni u sklopu privatnih kuća su izgubljeni. Sačuvano je pet ulomaka koje spominje Nikola Gabrić 1974. godine. Riječ je o fragmentarnim ulomcima oltarne ograde - pilastra i pluteja, dekoriranih različitim izvedbama troprute vrpce poput jednostavne pletenice, mreže osmica te prepleta uzlova (Slika 65.-68.). Ulomci su izrađeni u lokalnom kamenu - muljici.

ZAKLJUČAK:

Ne možemo sa sigurnošću govoriti o položaju ranosrednjovjekovne crkve u Hrvacama. U literaturi se spominju položaji *Bošnjakova (Paćina) glavica*, *Banovića gorica* i položaj mjesnog groblja. Ukoliko Gabrićevu informaciju o podrijetlu ranosrednjovjekovnih ulomaka s mjesnog groblja uzmemo kao točnu, za pretpostaviti je da se na tom arealu nalazila

⁴⁶³ Isto, 155. Milošević spominje kako je većina kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika sa položaja *Bošnjakova glavica* uništena i iskorištena za gradnju i obnovu mosta na Panju 1918. i 1941. godine.

⁴⁶⁴ Milošević, 2005., 95-97.

⁴⁶⁵ Isto, 290-291. Autor to čini na temelju usporedbe skulpture iz Hrvaca sa primjercima iz Blizne Gornje, sa *Kapitula* kod Knina te iz Gornjih Koljana. Vidi: Milošević, 2005., 290-291.

⁴⁶⁶ Milošević, 2005., 291-292.

⁴⁶⁷ Marasović, 2011., 69.

i crkva premda nikakva arheološka istraživanja ondje nisu provođena. Danas se ondje nalazi crkva iz druge polovice 19. stoljeća, a od starije crkve iz 17. stoljeća se sačuvala polukružna apsida koja je služila kao grobna kapela. Oko crkve su se raširili grobovi novijeg postanka. Dataciju crkve moguće je pretpostaviti jedino usporednom analizom ulomaka liturgijskog namještaja koji pokazuju sličnosti s primjercima datiranima u 9. stoljeće.

3.5. OPĆINA SINJ

3.5.1. Lučane

POLOŽAJ:

Lučane je naselje koje pripada gradu Sinju. Kontinuitet naseljenosti u Lučanima može se pratiti od prapovijesti do kasnog srednjeg vijeka, a na brdu Šušanj pretpostavljena je i antička *Setovia* u kojoj je ranjen car Oktavijan.⁴⁶⁸ Kroz naselje je prolazila glavna prometnica koja je povezivala rimski *Andetrium* i koloniju *Aequum*.⁴⁶⁹ U zapisima iz srednjeg vijeka, selo se navodi više puta,⁴⁷⁰ a prvi put se spominje kada i grad Sinj, 1341. godine, u darovnici vojvode Tvrdoša Berislavića kada splitskom nadbiskupu poklanja „*vilam ipsius Thoverdosii vocatam Sochacem positam in Cetina... inter castrum Frini et **Lucianum** de confinio Pocesterue usque ad Caminizam...*“⁴⁷¹ Isprava iz 1369. navodi „...*territorium ecclesie sancti **Luce** de Cetina...*“⁴⁷² što je prvi spomen crkve u Lučanima prema kojoj se pretpostavlja i podrijetlo imena naselja.⁴⁷³ Crkva u Lučanima se spominje i 1450. godine, ali ovog puta pod drugim titularom, u buli kojom papa Nikola V. daruje oprost hodočasnici crkve Sv. Katarine u Cetini koju je dao sagraditi ban Petar Talovac („...*quam nobilis vir Petrus de Tallowcz, comes Cetine ac Dalmatie et Croatie banus, in Cetina construi fecit...*“).⁴⁷⁴ Danas na mjesnom groblju u Lučanima stoji crkva posvećena Sv. Katarini.

⁴⁶⁸ Gunjača, 1937.a, 33-38.

⁴⁶⁹ Ante Milošević, „Srednjovjekovna nekropola u “Barama” u Lučanima kod Sinja“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (14), Split, 1984.c, 285.

⁴⁷⁰ Više o srednjovjekovnim izvorima za povijest Lučana vidi: Milošević, 2005., 105-108.

⁴⁷¹ Soldo, 1965., 71.

⁴⁷² CD XIV, br. 151, 211-212.

⁴⁷³ Stjepan Gunjača, „Lučane“, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti 3*, Zagreb, 1964., 345., Jurić, 1982., 36., Milošević, 2005., 106.

⁴⁷⁴ Gregor Čremošnik, „Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije, u: *Radovi ANUBiH, sv. 3, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka*, 2, Sarajevo, 1955., 42-43. (citirano prema: Milošević, 2005., 106.)

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

Lujo Marun prvi objavljuje nalaz ulomka zabata oltarne ograde na temelju kojeg se pretpostavlja da je u Lučanima postojala ranosrednjovjekovna crkva.⁴⁷⁵ Ulomak je bio uzidan u jednu privatnu kuću, a Marun pretpostavlja da bi to moglo biti na glavici u Lučanima budući da se tamo nalazilo više ruševnih kuća.⁴⁷⁶

U *Enciklopediji likovnih umjetnosti* iz 1964. godine Stjepan Gunjača za spomenuti ulomak navodi kako je riječ o dijelu tegurija starohrvatske crkve.⁴⁷⁷

Ante Milošević ulomak iz Lučana uključuje 1998. godine u katalošku obradu nalaza s prostora gornjeg i srednjeg toka Cetine te navodi kako je nemoguće ustanoviti gdje se nalazila spomenuta kuća i pripadajući joj ulomak.⁴⁷⁸ S obzirom da Gunjača spominje trokutasti zabat, Milošević u disertaciji iz 2005. godine iznosi mišljenje kako se ovdje vjerojatno radilo o ulomku iz srednjovjekovnog razdoblja, a ne ranokršćanskog.⁴⁷⁹

Autor upozorava na bulu pape Nikole V. iz sredine 15. stoljeća koja spominje crkvu Sv. Katarine jer i današnja crkva u Lučanima nosi istog titulara, a sagrađena je na ruševinama starije crkve 1732. godine.⁴⁸⁰ Također, navodi kako se uz novu crkvu u Lučanima nalazi nekoliko velikih dekoriranih stećaka koji potječu sa položaja *Lopate* nedaleko crkve gdje se nalazi veće kasnosrednjovjekovno groblje.⁴⁸¹ Na temelju navedenog, Milošević na tom prostoru pretpostavlja i stariju srednjovjekovnu crkvu Sv. Luke iz koje možda potječe i pronađeni ulomak zabata.⁴⁸²

IZGLED GRAĐEVINE:

Na temelju malog broja informacija kojima raspoložemo, nije moguće pretpostaviti izgled ranosrednjovjekovne crkve u Lučanima.

⁴⁷⁵ Milošević, 1998., 189.

⁴⁷⁶ Isto

⁴⁷⁷ Gunjača, 1964., 345.

⁴⁷⁸ Milošević, 1998., 189.

⁴⁷⁹ Milošević, 2005., 290., bilj. 1137.

⁴⁸⁰ Vidi: Milošević, 1998., 106-107.

⁴⁸¹ Milošević, 2005., 105.,107. Ovo nije jedino nalazište srednjovjekovnih grobova u Lučanima, Vidi: Milošević, 2005., 161-163. Više o položaju *Lopate* vidi: Milošević, *Stećci i Vlasi: Stećci i Vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*, Split, 1991., 44., 1998., 191.

⁴⁸² Milošević, 2005., 107.

ZAKLJUČAK:

Ranosrednjovjekovna crkva u Lučanima pretpostavljena je na temelju nalaza reljefnog trokutastog zabata. Datacija crkve nije moguća budući da spomenuti ulomak nije sačuvan, uz to, ni Marun ni Gunjača ne donose njegov opis. Kuća u koju je bio uzidan ulomak je već u Marunovo vrijeme bila u ruševnom stanju te danas nije moguće odrediti njen položaj. Ante Milošević navodi kako se radilo o kući u zaseoku *Čovići*.⁴⁸³ Na navedenim položajima u Lučanima istraživanja nisu provedena te nije moguće sa sigurnošću govoriti o ubikaciji crkve. Danas na mjesnom groblju stoji crkva posvećena Sv. Katarini koja je sagrađena 1732. godine na ostacima starije crkve posvećene istoj svetici,⁴⁸⁴ a koju spominju srednjovjekovni izvori. Svakako, u Lučanima je potrebno provesti arheološka istraživanja, posebno na prostoru oko današnjeg mjesnog groblja i položaja *Lopate* gdje se nalazilo kasnosrednjovjekovno groblje. (Slika 69.)

3.5.2. Sinj - *Općinska lokva*

POLOŽAJ:

U željeznom dobu na brdu *Grad* iznad Sinja, delmatsko pleme *Osinijati* razvija gradinsko naselje, a s dolaskom Rimljana nastaje antički *Osinium* koji vjerojatno nastavlja naseljavati romanizirano domorodačko stanovništvo.⁴⁸⁵ Kasnoantičku utvrdu na *Gradu* spominje kodicil oporuke sačuvane u prijepisu iz 19. stoljeća, a u kojem je naveden *castell Asinio* te podno njega crkva za čije uređenje je ostavljen novac.⁴⁸⁶

Na *Gradu* se nije ušlo u trag kasnoantičkoj crkvi, no podno uzvisine, na položaju *Općinska lokva* na sjecištu putova za *Rudušu* i zaseok *Župići*, provedena su arheološka istraživanja kasnoantičkog kompleksa.

⁴⁸³ Isto, 105-107.

⁴⁸⁴ *Šematizam Franjevačke provincije presvetog Otkupitelja*. Split, 1979., 132.

⁴⁸⁵ Anita Librenjak - Dubravka Čerina, „Preliminarno izvješće o zaštitnim arheološkim istraživanjima na tvrđavi Grad u Sinju 1998. i 1999. godine“, u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98 (1), 2005., 273.

⁴⁸⁶ Vidi bilj. 139.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

Godine 1903. prilikom iskopavanja za temelje privatne kuće na položaju *Općinska lokva* u Sinju pronađeni su temeljni ostatci neke građevine. Istraživanja su provedena u dva navrata iste godine i to tako da je ostatke otkrivene pod kućom nadzirao franjevac M. Ujević, a radove na ostacima koji su se prostirali ispod javne ceste nadgledao je učitelj J. Posavec.⁴⁸⁷ Prve vijesti o arheološkim istraživanjima u Sinju objavljene su u ožujku 1903. u *Obzoru* i *Narodnim novinama*.⁴⁸⁸ O tijeku iskopavanja izvještavan je Frane Bulić koji je položaj i posjetio te 1904. godine objavio rezultate istraživanja.⁴⁸⁹ Bulić na položaju pretpostavlja manju trobrodnu baziliku s apsidom i pomoćnim prostorijama.⁴⁹⁰ S obzirom na otkriveni mozaik te građu zidova, datira je u 5.-6. stoljeće.⁴⁹¹ Autor donosi i skicu ostataka. (Slika 70.) Bulić se zalagao za nastavak istraživanja na lokalitetu, no zbog nesporazuma između vlasnika parcele i lokalnih vlasti te manjka sredstava radovi na lokalitetu su obustavljeni.⁴⁹² Autor spominje i antičke grobnice preko puta te ondje pretpostavlja nekropolu koja se širila oko crkve, a na terenu je bilo i pokretnih nalaza iz antičkog razdoblja.⁴⁹³

Franjevac Stanko Petrov 1928. godine na položaju ispod ceste spominje još ostataka zidova koji nisu bili obuhvaćeni istraživanjem te zaključuje kako je ovdje riječ o kasnoantičkoj građevini.⁴⁹⁴ Također, spominje kako su se uz te zidove nalazili i grobovi od kamenih ploča, a takvi su slučajno otkriveni i u vrtu preko puta ceste 1924. godine.⁴⁹⁵

Budući da je u prostoru apside pronađena temeljna stopa oltara, Nenad Cambi na ovom položaju predlaže kasnoantičku građevinu koja je kasnije dijelom dobila kršćanski karakter u obliku oratorija ili možda *domus ecclesiae*.⁴⁹⁶

Kada obrađuje ranokršćanske objekte od izvora do ušća Cetine, Jasna Jeličić se osvrće i na položaj *Općinska lokva*.⁴⁹⁷ Autorica prenosi i skice građevine dvaju istraživača amatera. M. Ujević, prije Bulićevog posjeta terenu, izrađuje skicu na kojoj upisuje debljinu zidova,

⁴⁸⁷ Milošević, 2005., 19.

⁴⁸⁸ *Obzor* 44/1903, od 18. III. str. 3, *Narodne novine* 69/1903, od 21. III. str. 4. (citirano prema Milošević 2005., 19. bilj 21.)

⁴⁸⁹ Frane Bulić, „Ritrovamenti antichi cristiani a Sinj“, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 1904., 17-21.

⁴⁹⁰ Isto, 19.

⁴⁹¹ Isto

⁴⁹² Isto, 18.

⁴⁹³ Isto

⁴⁹⁴ Stanko Petrov, *Gospa Sinjska. Poviest sinjskoga prošteništa*, Zagreb, 1928., 4-5.

⁴⁹⁵ Isto, 4.

⁴⁹⁶ Cambi, 1976., 253.

⁴⁹⁷ Jeličić, 1984., 171-172.

dužinu jednog zida, a mozaik ucrtava u istočnu, bočnu prostoriju.⁴⁹⁸ (Slika 71.) Također, u središnjoj prostoriji, nasuprot apside, Ujević ucrtava još jednu kamenu ploču kakva se nalazila i u apsidi, a javni put, tada još neotkopan, udaljava od građevine više nego to čine Posavec ili Bulić.⁴⁹⁹

J. Posavec prilikom istraživanja dijela građevine ispod ceste zatrpava već otkopani dio te skicu kompletne građevine izrađuje dva mjeseca nakon zatrpavanja bez ikakvih mjera, dok mozaik ucrtava ispred glavne apside.⁵⁰⁰ (Slika 72.)

Jasna Jeličić se ne slaže s Bulićevom interpretacijom ovog položaja te s obzirom na orijentaciju, širinu zidova, način zidanja i mozaik s meandrom, smatra da se ovdje radi o ostacima antičkog zdanja koje je doživjelo više pregradnji.⁵⁰¹ Kao prilog toj pretpostavci navodi i pronađene ulomke antičke keramike i tegula te nalaz novca Konstantina Velikog, ali i činjenicu da na lokalitetu nisu pronađeni ulomci s karakterističnom ranokršćanskom ornamentikom.⁵⁰² Također, s obzirom na postojanje grobnice i kostiju koje je otkrio Posavec te činjenicu da je građevina sačuvana u temeljima, autorica navodi mogućnost postojanja nekropole pod građevinom.⁵⁰³

Godine 1990. Branka Migotti položaj obrađuje u monografiji o ranokršćanskim lokalitetima na prostoru omeđenom rijekama Krkom i Cetinom.⁵⁰⁴ Autorica zaključuje da je kasnoantičkom sakralnom zdanju prethodio stambeni ili termalni objekt koji je prenamijenjen u 5.-6. stoljeću.⁵⁰⁵ S obzirom da se u srednjem vijeku u blizini lokaliteta razvija suburbij podno tvrđave, autorica ističe topografski kontinuitet iz kasnoantičkog vremena u ranosrednjovjekovno.⁵⁰⁶ Godine 1992. Migotti piše o izvangradskim ranokršćanskim crkvama na prostoru između dviju rijeka te kod otkrivenih ostataka uočava sličnost s *domus ecclesiae*.⁵⁰⁷

Ante Milošević ovaj položaj uvrštava u monografiju arheoloških lokaliteta na prostoru Cetinske krajine gdje pretpostavlja kako su ovdje otkriveni ostatci svjetovnog objekta iz kasnoantičkog perioda čiji je jedan dio prenamijenjen u starokršćanski sakralni objekt - oratorij ili *domus ecclesia* te ostatke datira u 4.-5. stoljeće.⁵⁰⁸

⁴⁹⁸ Isto, 171., 177. Slika 4c.

⁴⁹⁹ Isto, 171., 177.

⁵⁰⁰ Isto, 171., 176., Slika 4b.

⁵⁰¹ Isto, 171-172.

⁵⁰² Isto

⁵⁰³ Isto, 172.

⁵⁰⁴ Migotti, 1990., 50.

⁵⁰⁵ Isto, 50.

⁵⁰⁶ Isto, 50.

⁵⁰⁷ Migotti, 1992., 111-133.

⁵⁰⁸ Milošević, 1998., 194.

Ukoliko se na lokalitetu *Općinska lokva* zaista nalazila građevina svjetovnog karaktera, Milošević 2005. godine navodi da se položaj ranokršćanske crkve zabilježene u kodicilu oporuke može tražiti na predjelu *Kula*.⁵⁰⁹ Taj se položaj nalazi na prostoru današnje vojarnje u blizini zaseoka *Župići*, nedaleko *Općinske lokve*. Ondje je otkriveno nekoliko kasnoantičkih grobova, a u kasnom srednjem vijeku je na tom položaju sagrađena *Chiesa Vecchia*, odnosno crkva i samostan *Sv. Marije pod Vsinjem*.⁵¹⁰

Položaj *Općinska lokva* Maja Zeman uvrštava u doktorsku disertaciju na temu transformacija rimskih „vila“ na području srednje Dalmacije.⁵¹¹

IZGLED GRAĐEVINE:

Prema Bulićevom tlocrtu građevina je gotovo kvadratnog oblika, a sastoji se od središnje prostorije koja na jugu završava polukružnom apsidom te bočnih prostorija s istočne i zapadne strane. Na sjeveru se na korpus građevine naslanjalo predvorje koje je na zapadnom kraju završavalo apsidom u kojoj je pronađena grobnica. U apsidu središnjeg broda sačuvana je ploča za koju Bulić pretpostavlja da je činila bazu oltara. Iz Ujevićevog tlocrta poznata je debljina zida apside i još jednog zida, a iznosila je 40 cm, dok je dužina zida zabilježena samo na jednom mjestu i iznosila je 4,20 m. Ujević mozaik označava u prostoriji istočno od središnje, dok Posavec, a zatim i Bulić to čine u središnjoj.⁵¹²

Komunikacija među prostorijama iz sačuvanih skica nije u potpunosti jasna.

ZAKLJUČAK:

Lokalitet *Općinska lokva* smješten je podno srednjovjekovne tvrđave na brdu *Grad* u Sinju. Naseljavanje te uzvisine može se pratiti od prapovijesti kada nastaje gradinsko naselje *Osinijata*, a potom u antici rimski *Osinium*. U nemirnom kasnoantičkom razdoblju na uzvisini se obnavlja kastrum *Asinio* kojeg spominje kodicil oporuke. Dokument spominje i onodobnu crkvu. Istraživanjem položaja *Općinska lokva* otkrivena je građevina kompleksnog tlocrta čiji istraživači su pretpostavili da se radi upravo o crkvi zabilježenoj u navedenoj ispravi. Novija

⁵⁰⁹ Milošević, 2005., 119.

⁵¹⁰ Vidi: Milošević, 2005., 114-120., 1998., 190.

⁵¹¹ Zeman, 2014., 602.

⁵¹² Čini se da se Bulić pri izradi tlocrta oslanja na skicu J. Posavca nastalu po sjećanju budući da obojica mozaik smještaju u središnju prostoriju. Smatram da je po ovom pitanju, kao što navodi i J. Jeličić, relevantnija skica M. Ujevića koji je taj dio građevine iskopavao i skicu radio na terenu. (Vidi: Jeličić, 1984., 171.-172.)

mišljenja na položaju pretpostavljaju stariju profanu građevinu koja je u kasnoantičko vrijeme prenamjenom dobila sakralni karakter. Također, i sam Bulić se kod tumačenja otkrivene arhitekture dvoumio između svjetovne građevine s termama i bazilike, no ipak se s rezervom odlučuje za posljednje.⁵¹³ Budući da su položaj, prije Bulićevog obilaska, iskapali arheolozi amateri i za sobom ostavili poprilično manjkave skice arhitekture, tlocrt građevine i odnos među prostorijama nije u potpunosti jasan. S obzirom na nalaze antičke provenijencije te mozaik u bočnom brodu, može se pretpostaviti da je kasnoantičkoj pregradnji prethodila antička arhitektura profanog karaktera. O funkciji kasnoantičke prenamjene, samo na temelju pronađene baze oltara, nezahvalno je govoriti te nije jasno je li se ovdje radilo o kasnoantičkom oratoriju ili možda *domus ecclesia* kako se predlaže u novije vrijeme. S obzirom na kompleksan tlocrt i izostanak karakteristične kasnoantičke reljefne plastike te na temelju dostupnih podataka, otvorena je mogućnost da se crkva spomenuta u kodicilu oporuke nalazila na nekom drugom mjestu. No, treba uzeti u obzir da su položaj istraživali arheolozi amateri te da istraživanje nije dovršeno. Također, podrobija istraživanja potrebna su i na bliskom položaju *Kula* gdje su pronađeni kasnoantički nalazi, a gdje će u srednjem vijeku niknuti franjevački samostan.

3.5.3. Brnaze - Mijoljača

POLOŽAJ:

Brnaze su naselje koje administrativno pripada gradu Sinju. Predio *Mijoljača* nalazi se na zapadnom kraju Sinjskog polja. *Mijoljača* je hidronim koji je označavao vrelo ili bunar koji se tu nalazio, a po kojem obližnje brdašce nosi naziv *Bunarska glavica*.⁵¹⁴ Na toj uzvisini provedena su arheološka istraživanja te je utvrđen kontinuitet od prapovijesti do kasnog srednjeg vijeka. *Bunarska glavica* je s tri strane okružena poljem, a četvrtom se veže sa nešto većom *Ivkovića glavicom*. (Slika 73.)

⁵¹³ Jeličić, 1984., 172.

⁵¹⁴ Stjepan Gunjača, „Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (4), Split, 1955.b, 85.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

Prva arheološka iskopavanja na *Bunarkoj glavici* htio je započeti Lujo Marun već 1920. godine, no nije se mogao dogovoriti s vlasnicima na čijim se posjedima nalazi lokalitet, a i radnici su zahtijevali izrazito visoke dnevnice za rad budući da bi zadirali u kultno mjesto, tako da se od iskopavanja odustalo.⁵¹⁵

Početak 20. stoljeća dolazi do sve češće eksploatacije šljunka koji će se iskopati na *Ivkovića glavici*, a u vremenu između dva svjetska rata eksploatacija prelazi i na *Bunarsku glavicu*. Prilikom radova 1947. godine slučajno su otkrivena dva nalaza - nadgrobni spomenik iz rimskog doba i fragment pluteja oltarne ograde kojim je bio natkriven grob.⁵¹⁶ Navedeni nalazi te ubrzano iskopavanje pijeska na tom području potakli su početak prvih arheoloških radova. Istraživanja su vođena od strane Stjepana Gunjače i *Muzeja hrvatskih starina*, a obavljena su u ožujku i travnju 1947. te kolovozu 1948. godine.⁵¹⁷ Godine 1952. u *Starohrvatskoj prosvjeti*, kada govori o arheološkim pothvatima *Muzeja hrvatskih starina* u Splitu, Gunjača prvi put piše o šesterolistu u Brnazama.⁵¹⁸ Informacije koje tada donosi su: točan položaj crkvice, povezanost imena lokaliteta i titulara crkve te otkriće ranosrednjovjekovnih fragmenata uzidanih kao spolije u obližnje kuće odnosno grobove. Gunjača tada prenosi i fotografije ranosrednjovjekovnih nalaza. Autor ukratko opisuje i zatečeno stanje temelja crkve te piše o postojanju mnoštva kasnosrednjovjekovnih grobova uz crkvu i u njejoj neposrednoj blizini.

Rezultate istraživanja objavljuje 1955. godine u istom časopisu pod nazivom „*Starohrvatska crkva i ranosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja*.“⁵¹⁹ Članak donosi detaljan opis tijeka arheoloških radova na lokalitetu, tlocrt otkrivenih ostataka (Slika 74.) te opis oblika crkve i nalaza od prapovijesti do kasnog srednjeg vijeka. Zatim, daje uvid u kasnije dogradnje crkve, u ostatke kasnosrednjovjekovnih grobova i grobnih nalaza uz crkvu, ali i na ostatku lokaliteta.

⁵¹⁵ Gunjača, 1952., 224., 1955.b, 87.

⁵¹⁶ Gunjača, 1955.b, 88. Nadgrobna aru objavljuje Duje Rendić Miočević u: „Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije“, u: *III. prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 52, Split 1948., 33., odnosno u: „Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, 1952., 230-231.

⁵¹⁷ Gunjača, 1955.b, 88.

⁵¹⁸ Gunjača, 1952., 223-225.

⁵¹⁹ Gunjača, 1955.b

I prije Gunjačinih istraživanja je bilo naznaka o postojanju crkve na lokalitetu. Naime, Gunjača bilježi i više usmenih informacija o pronalaženju grobova prilikom obrade zemlje te slučajnih nalaza kamenih ulomaka na tom području.⁵²⁰

Istražen je prostor od oko 1050 m² te je ustanovljen redosljed zidanja pet zidova, odnosno zidnih grupa koje su činile zasebne objekte od kojih su neki prethodili starohrvatskom vremenu pa tako Gunjača zaključuje da određeni zidovi pripadaju antičkom, odnosno starokršćanskom razdoblju.⁵²¹

Gunjača smatra da je šesterolisna crkva Sv. Mihovila nastala u vremenu između 9. i 10. stoljeća, srušena do temelja u 13. stoljeću te da su posljednji vidljivi ostatci su uništeni sredinom 20. stoljeća.⁵²²

Istraživanjem je, između ostalih nalaza, pronađen i ulomak manjeg kamenog raspela s prikazom glave Krista o kojem 1954. godine piše Kruno Prijatelj koji ga smatra najstarijim raspelom u našoj umjetnosti.⁵²³

Tomislav Marasović o crkvi u Brnazama piše u drugom svesku - *Spomenici* svoje disertacije iz 1958. u kojoj obrađuje dalmatinske šesteroliste⁵²⁴ te kasnije u raspravama u kojima crkvu Sv. Mihovila povezuje sa skupinom splitskih šesterolista.⁵²⁵

Nikola Gabrić 1971. godine prilikom analize crkvenog namještaja starohrvatske crkve u Kljacima nedaleko od Drniša pronalazi sličnost s nalazima iz Brnaza, posebice u vrsti motiva i načinu obrade pluteja i pilastara.⁵²⁶

Nenad Cambi u studiji *Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji* iz 1977. godine, s određenom rezervom, navodi fragment pluteja dekoriranog motivom zdjele i pet riba iz Brnaza kao moguć simbolički prikaz Kristova čuda umnažanja riba i kruha te na temelju ovog ulomka pretpostavlja postojanje ranokršćanske crkve u Brnazama.⁵²⁷

⁵²⁰ Isto, 87

⁵²¹ Isto, 95. Za detaljni opis zidnih konstrukcija vidi u: Gunjača, 1955.b, 91-94.

⁵²² Isto, 132.

⁵²³ Kruno Prijatelj, „Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3(3), Split, 1954., 77-78.

⁵²⁴ Tomislav Marasović, *Šesterolisni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji*, doktorska disertacija, sv. 2. *Spomenici*, Filozofski fakultet u Zagrebu, 1958.

⁵²⁵ Marasović, 1978., 37., „Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (14) 1984., 146-147., „Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji“, Split, 1994., „*Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 1: Rasprava*“, Split-Zagreb: Književni krug - Split / Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split / Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2008., 230-231, 284-285, 315-316. i dr.

⁵²⁶ Nikola Gabrić, „Nalaz starohrvatske crkve u Kljacima kod Drniša“, u: *Kačić*, 4, 1971., 59-70.

⁵²⁷ Nenad Cambi, „Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji“, u: *Vjesnik za arheologiju u historiju dalmatinsku*, 70-71, 1977., 95.

Godine 1981. Ante Milošević ulomak raspela datira u 5.-6. stoljeće, ulomke kasnoantičkih pluteja u 6. stoljeće, a ranosrednjovjekovni pilastar i tranzenu u drugu polovicu 9. odnosno prvu polovicu 10. stoljeća.⁵²⁸

Jasna Jeličić o lokalitetu u Brnazama govori 1980. godine kada donosi pregled ranokršćanskih položaja uz rijeku Cetinu.⁵²⁹ Autorica opisuje ikonografiju i način obrade dvaju kasnoantičkih pluteja pronađenih na *Mioljači*.⁵³⁰

U studiji predromaničke arhitekture u Hrvatskoj iz 1987. godine, Vladimir Gvozdanović crkvu Sv. Mihovila datira u 9. odnosno početak 10. stoljeća.⁵³¹

Iste godine Željko Rapanić, u sintezi predromaničkog doba u Dalmaciji, Brnaze spominje usputno kada govori o šesterolistima i skulpturi toga vremena.⁵³²

Nadalje, 1990. godine Željko Ujčić spominje Brnaze kada govori o učestalosti reljefnog prikaza križa s biljnim dodacima unutar arkada, karakterističnog za predromaničko pleterno razdoblje sa prijelaza 8. u 9. stoljeće, a koji se pojavljuje i na fragmentima otkrivenima u Brnazama.⁵³³

Branka Migoti u obradu ranokršćanskih lokaliteta između Krke i Cetine uvrštava i lokalitet u Brnazama.⁵³⁴ Autorica ranokršćanske pluteje, na temelju analize stila i tehnike izrade, datira prije 6. stoljeća te smatra da je crkvi prethodila antička grobna arhitektura.⁵³⁵

Pavuša Vežić šesterolist u Brnazama uključuje u svoju studiju *O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku* iz 1991. godine.⁵³⁶

Veću pažnju crkvi ponovo pridaje Miljenko Jurković 1995. godine kada kroz kratku raspravu o dalmatinskim šesterolistima navodi crkvu Sv. Mihovila kao jednu od tri crkve ovoga tipa kojima je naknadno na zapadnoj strani nadograđena jedna vrsta vestibula.⁵³⁷ Također, skulpturu crkve u Brnazama gotovo sa sigurnošću datira u 9. stoljeće⁵³⁸ te spominje i dvostruki grob za kojeg pretpostavlja da se radi o grobu nekog plemića.⁵³⁹

⁵²⁸ Milošević, 1981., 63., kat.119. *Ulomak ploče oltarne pregrade*, kat. 122. *Ulomak raspela*, 66., kat. 133. *Pilastar oltarne pregrade*, 67., kat. 134. *Prozorska tranzena*

⁵²⁹ Jeličić, 1984., 169-180.

⁵³⁰ Isto, 176-178.

⁵³¹ Gvozdanović, 1987., 47.,50.,107-108.

⁵³² Rapanić, 1987., 86., 108., 158., 173.

⁵³³ Željko Ujčić, „Ranosrednjovjekovni kameni spomenici sa simboličkim "rajskim" prikazom iz južne Istre“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (20), 1990., 282.

⁵³⁴ Migotti, 1990., 48-49., 1992., 111-133.

⁵³⁵ Isto

⁵³⁶ Pavuša Vežić, „O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku“, u: *Diadora*, 13, Zadar, 1991., 338-339.

⁵³⁷ Miljenko Jurković, „Predromanički šesterolisti Dalmacije. Problemi funkcije“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35, Split, 1995.b, 228.

⁵³⁸ Isto, 232.

⁵³⁹ Isto, 238.

Pascale Chevalier 1995. godine spominje Brnaze u sintezi *Salona II-Ecclesiae Dalmatiae* gdje piše o kasnoantičkoj prethodnici predromaničkog šesterolista.⁵⁴⁰ Autorica spominje dva sačuvana pluteja oltarne ograde koje datira u 5. ili 6. stoljeće.⁵⁴¹

Vedrana Delonga uvrštava ulomke iz crkve na *Mijoljači* u analizu latinskih epigrafičkih spomenika ranosrednjovjekovne Hrvatske.⁵⁴²

Ante Milošević 1996. godine crkvu datira u kraj 9. stoljeća, odnosno u vrijeme ninskog biskupa Teodozija, a izvor za uređenje crkava toga vremena na sinjskom prostoru pronalazi u splitsko-trogirskom krugu.⁵⁴³

Tonči Burić u *Starohrvatskoj prosvjeti* 1997. godine navodi primjer crkve Sv. Mihovila u sklopu analize prenamjene predromaničkog kamenog namještaja te zaključuje da se u slučaju Brnaza radi o ugradnjama namještaja u grobnice u 14. te 15.-16. stoljeću.⁵⁴⁴

Milošević lokalitet u Brnazama uvrštava i u katalošku sintezu arheoloških nalazišta uz rijeku Cetinu iz 1998. godine te navodi kako je crkvi ranog srednjeg vijeka prethodila ranokršćanska memorija i antička arhitektura.⁵⁴⁵

Nikola Jakšić 1999. godine ukazuje na srodnost ornamentacije pronađenih ulomaka ranosrednjovjekovne oltarne ograde iz Brnaza i primjera iz Bijaća te spominje plutej s *Korbboden* motivom kojeg povezuje sa trogirskim reljefima, odnosno *Trogirskom klesarskom radionicom*.⁵⁴⁶ Isti autor u katalogu izložbe *Hrvati i Karolinzi* analizira arhitekturu crkve i ulomke traberacije te je s određenim oprezom datira u prvu polovicu 9. stoljeća,⁵⁴⁷ dok Tonči Burić donosi analizu pilastra i dvije prozorske tranzene.⁵⁴⁸

Ivan Mirnik 2004. godine brnaški lokalitet spominje kao jedan od primjera nekropola u sklopu kojih su pronađeni srednjovjekovni numizmatički nalazi.⁵⁴⁹

Ante Milošević o ranosrednjovjekovnoj crkvi u Brnazama i groblju oko nje piše i u disertaciji iz 2005. godine.⁵⁵⁰ Autor tada objašnjava novu dataciju kasnoantičkih pluteja s prikazom riba i fantastičnih životinja pronađenih u Otoku i Brnazama te, navodeći stilski

⁵⁴⁰ Chevalier, 1995.a, 202-203.

⁵⁴¹ Isto

⁵⁴² Delonga, 1996., 82-85.

⁵⁴³ Milošević, 1996.b, 25-26.

⁵⁴⁴ Tonči Burić, „Predromaničke oltarne ograde - vijek uporabe i sekundarna namjena“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (24), Split, 1997., 66., 71.

⁵⁴⁵ Milošević, 1998., 182-184.

⁵⁴⁶ Nikola Jakšić, „Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (26), Split, 1999. (2004), 265-286.

⁵⁴⁷ Nikola Jakšić, „Brnaze kod Sinja, Mijoljača“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., 245-247.

⁵⁴⁸ Tonči Burić, „Brnaze kod Sinja, Mijoljača“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., 247-248.

⁵⁴⁹ Ivan Mirnik, „Novac iz starohrvatskih grobova“, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 37 (1), 2004., 211.

⁵⁵⁰ O crkvi vidi: Milošević, 2005., 81-83., a o groblju vidi: Isto, 127-129.

analogne primjere s Apeninskog poluotoka, zaključuje da im je primjerenija datacija okvirno u 8. stoljeće.⁵⁵¹ Predlaže da bi takva dva pluteja iz Brnaza mogli biti dio crkve koja je prethodila šesterolisnoj.⁵⁵²

Mate Zekan 2010. godine spominje lokalitet u Brnazama u kontekstu kronologije starohrvatskog nakita, točnije, prilikom rasprave o problemu datiranja trojagodnih naušnica koje su pronađene i u Brnazama, u kojoj pobija Karamanovu tezu da je riječ o produktu ranog srednjeg vijeka.⁵⁵³

Tomislav Marasović položaj u Brnazama obrađuje i u sintezi predromaničke arhitekture u srednjoj Dalmaciji te pretpostavlja da je najstarijem sloju na *Mijoljači* pripadala rimska građevina šesterokutnog oblika koju je u 6. stoljeću zamijenila ranokršćanska crkva.⁵⁵⁴ Zatim, smatra da je šesterokonhna crkva sagrađena početkom 9. stoljeća, a u kasnom srednjem vijeku joj je dograđeno predvorje.⁵⁵⁵

Ivan Josipović 2011. godine navodi crkvu Sv. Mihovila, odnosno ulomke crkvenog namještaja kao samo jedan od nekoliko primjera koji su pomogli pri analizi načina obrade kamena *Trogirske klesarske radionice*, osvrćući se posebno na ulomke oltarne ograde.⁵⁵⁶

Najnoviji rad koji spominje ranosrednjovjekovnu crkvu u Brnazama je članak Pavuše Vežića iz 2012. godine, „*Dalmatinski šesterolisti - sličnosti i razlike*“, koji donosi sintezu podataka o formi, konstrukciji, funkciji, dataciji i odlikama stila ove skupine građevina.⁵⁵⁷

IZGLED GRAĐEVINA:

O izgledu građevina koje su se nalazile na položaju *Bunarska glavica* možemo govoriti zahvaljujući Gunjačinom tlocrtu (Vidi: Slika 74.) i opisu pronađenih zidova. Od ostataka kasnoantičke crkve otkrivena su dva zida koji čine sjeverozapadni ugao građevine (na Gunjačinom tlocrtu zid br. II), a bili su sačuvani u dužini od 4, odnosno 1,6 m.⁵⁵⁸ Sjeverni zid građevine širok je 75 cm, dok je zapadni zid širine 125 cm.⁵⁵⁹ Građevina naliježe na

⁵⁵¹ Milošević, 2005., 223-224.

⁵⁵² Isto, 224.

⁵⁵³ Mate Zekan, „Uz jedno kronološko pitanje starohrvatske arheologije (postavljeno od Ljube Karamana)“, u: *Archaeologia Adriatica*, 4 (1), 2010., 167-176.

⁵⁵⁴ Marasović, 2011., 74-79.

⁵⁵⁵ Isto

⁵⁵⁶ Ivan Josipović, „Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici“, u: *Ars Adriatica*, 1, 2011., 97-108.

⁵⁵⁷ Pavuša Vežić, „Dalmatinski šesterolisti - sličnosti i razlike“, u: *Ars Adriatica*, 2, 2012., 41-74.

⁵⁵⁸ Gunjača, 1995.b, 93.

⁵⁵⁹ Isto

ostatke rimskog zida (Zid br. I) i podilazi pod dogradnju naslonjenu na ranosrednovjekovnu crkvu (Zid br. IV).⁵⁶⁰

Ranosrednjovjekovna crkva u Brnazama pripada skupini centralnih građevina koje oko središnjeg prostora imaju postavljeno šest (ili osam) konhi. Promjer crkve u Brnazama, mjereći izvana, iznosio je oko 11 metara, a bila je okrenuta ka istoku.⁵⁶¹ Konhe crkve su nejednakog oblika i dimenzija što je rezultiralo nepravilnošću građevine.⁵⁶² Šest konhi je bilo presvođeno polukalotama, a iznad središnjeg prostora se uzdizala kupola skrivena u tamburu.⁵⁶³

Zidovi crkve su pronađeni u fragmentima, široki su 60 cm te građeni vapnencom spajanim malterom.⁵⁶⁴ S obzirom da crkva nije sačuvana u elevaciji, može se samo pretpostavljati je li vanjski plašt konhi bio rastvoren plitkim nišama kakve su poznate kod šesterolista u priobalju. Pronađeni tragovi žbuke svjedoče da je crkva bila ožbukana izvana i iznutra.

U zapadnoj polovici crkve otkriven je izvorni pločnik sačinjen od lapornih kamenih ploča pravokutnog oblika.⁵⁶⁵ Na pločniku su uočeni tragovi paljenja pa Gunjača navodi mogućnost da je crkva stradala u požaru.⁵⁶⁶ Pločnik u svetištu je sačinjen od miješanog materijala neravnih površina, a s obzirom da naliježe na ostatke zida jedne od konhi Gunjača zaključuje da je nastao nakon rušenja crkve.⁵⁶⁷ Funkciju takvog pločnika Gunjača dovodi u vezu s mogućim održavanjem bogoslužja, grobnih obreda ili hodočašća vjernika koji su pohodili crkvu i nakon njenog rušenja.⁵⁶⁸

Iz Gunjačinog tlocrta se vidi da se pred zapadnom stranom crkve nalazila kvadratna dogradnja koja je s njom komunicirala (Zid br. IV), ali nije bila naslonjena na sredinu konhe nego više na njenu desnu stranu. Na pročelnom zidu dogradnje bio je *in situ* sačuvan donji dio ulaza od dvije ploče čija je površina bila izlizana što govori da je ulazom prošlo mnoštvo vjernika, odnosno da je služio kao ulazna vrata u građevinu.⁵⁶⁹ Nadograđeno zdanje je prislonjeno na crkvu tako da je podređeno osi glavnih vrata crkve iz čega se može zaključiti da je dogradnja bila podređena novim potrebama crkve.⁵⁷⁰ S obzirom da je položaj dogradnje

⁵⁶⁰ Isto

⁵⁶¹ Gunjača, 1955.b, 96.

⁵⁶² Isto, 95.

⁵⁶³ Jakšić, 2000., 245.

⁵⁶⁴ Gunjača, 1955.b, 97.

⁵⁶⁵ Isto

⁵⁶⁶ Isto

⁵⁶⁷ Isto

⁵⁶⁸ Isto

⁵⁶⁹ Isto, 102.

⁵⁷⁰ Isto

u potpunosti podređen korpusu crkve, Gunjača smatra da je ona nastala dok je crkva još uvijek bila u funkciji, a s ciljem proširenja crkvenog prostora.⁵⁷¹ Ostatke crkve i dogradnje prekrili su grobovi istog oblika iz čega proizlazi da su grobovi nastali nakon što je građevina već bila srušena.

Zanimljiv je nalaz dvokatnog groba koji se nalazio u samom svetištu crkve. U oba groba pronađeni su ostatci muške osobe, dok su na donjoj etaži pronađene i ostruge.⁵⁷² Sudeći po ostrugama, pretpostavlja se da je u 13. stoljeću oltar u svetištu uništen i zamijenjen dvokatnim grobom, vjerojatno mjestom pokopa nekog plemića.⁵⁷³

U cjelosti je sačuvana jedna tranzena pronađena kao spolija u kasnosrednjovjekovnom grobu te ulomci drugih triju iz čega se jasno vidi da su tranzene na vrhu završavale lukom, unutarne polje je činila kamena rešetka s rupama romboidnog oblika, a bile su uokvirene jednostavnim okvirom ili okvirom koji je na vanjskoj strani bio dodatno dekoriran troprutom pletenicom.⁵⁷⁴ (Slika 75. i 76.)

Uz crkvu, na sjeveru glavice, otkriven je i temelj zida dužine 17,5 m te širine 0,80-2,5 m (Zid br. V). Gunjača mu, prema ugrađenim spolijama, pretpostavlja kasniji postanak, odnosno njegovu izgradnju nakon rušenja ranosrednjovjekovne crkve i dogradnje pred njom.⁵⁷⁵

KAMENA PLASTIKA:

KASNOANTIČKA CRKVA:

Iz kasnoantičkog razdoblja na lokalitetu u Brnazama pronađena su dva ulomka pluteja. Pluteji su rađeni od lokalnog kamena - muljike te su rustične izrade u plitkom reljefu s uočljivim *horror vacui*. Na ulomcima se može primjetiti i tehnika rupica. Ploha ulomka pluteja kojeg pronalazi Gunjača, a koji je bio reupotrebljen kao pokrov jednog od grobova, ispunjena je simboličkim motivima: *crux coronata*, goluba, ribe, grane s lišćem te repom fantastične životinje koju Jasna Jeličić tumači kao kita i time ovaj ulomak povezuje s biblijskom pričom o Joni.⁵⁷⁶ (Slika 77.) Drugi ulomak, pronađen nakon završetka istraživanja,

⁵⁷¹ Isto

⁵⁷² Gunjača, 1955.b, 106., 129.

⁵⁷³ Jurković, 1995.b, 238.

⁵⁷⁴ Gunjača, 1955.b, 118.-119., Burić, 2000., 247-248.

⁵⁷⁵ Gunjača, 1955.b, 94-95. Iako funkcija ovog zida nije jasna, autor navodi mogućnost da je njime bilo ograđeno groblje ili da je imao obrambenu ulogu na mletačko-osmanskoj granici. Vidi: Gunjača, 1955., 95.

⁵⁷⁶ Jeličić, 1984., 177.

prikazuje pet riba u zdjeli na nozi, dok površinu sa obje strane središnjeg prikaza ispunjava djelomično očuvan motiv ovce. Nenad Cambi ovaj ulomak povezuje s Kristovim čudom umnažanja kruha i vina.⁵⁷⁷ (Slika 78.)

RANOSREDNJOVJEKOVNA CRKVA:

Pretpostavlja se da je oltarna ograda crkve na *Mijoljači* imala tri lučna prolaza koji su povezivali prostor za vjernike sa svetištem. Od traveracije su sačuvana tek dva ulomka oltarnih greda i tri manja ulomka lukova iznad prolaza.⁵⁷⁸ Ploha oba sačuvana ulomka greda je podijeljena u tri horizontalna polja. Donja polja ispunjava tropruti dvoplet, u sredini se nalazi natpisno polje, a gornji dio plohe čine kuke koje su na oba ulomka polegnute u suprotnu stranu. (Slika 79.)

Na jednom natpisnom polju sačuvan je tekst *INDIGNVS PECATOR FIERI R(ogavit)*, dok je na drugoj gredi sačuvano *(t)EMPORE DOM(ini)* što bi, da je natpis sačuvan u većoj mjeri, otkrilo točno vrijeme nastanka građevine, odnosno razdoblje vladavine kneza čije ime nije sačuvano.⁵⁷⁹

Na manjim ulomcima zabata, odnosno njegovog lučnog dijela, sačuvana su dva ulomka natpisa: *(ad) HONOR(em)* i *(princi)PE(m) ANGE(lorum)* te na manje očuvanom ulomku slova *O, T, S*. Na sva tri ulomka se iznad natpisa nalazi dekorativno polje sa kukama. (Slika 79.-81.)

Sačuvao se i gornji krak kamenog raspela malih dimenzija za kojeg Gunjača smatra da se nalazio na vrhu jednog od triju zabata.⁵⁸⁰ U izrazito plošnom reljefu urezana je Kristova glava sa aureolom iznad koje se nalazi pentagram i natpis *IESUS Fi(lius) DEI*. (Slika 82.) Iako nema dovoljno podataka za ikonografsku analizu, Kruno Prijatelj pretpostavlja da se radi o predromaničkom raspelu kakvo se izrađuje od 8. do 9. stoljeća.⁵⁸¹

Od srednjeg dijela oltarne ograde pronađen je jedan manji ulomak kolonade i tri kapitela. Ulomak stupa i jedan kapitel su izgubljeni dok su nalazi bili smješteni u kliškoj

⁵⁷⁷ Cambi, 1977., 95.

⁵⁷⁸ Gunjača, 1955.b, sl. 15., sl. 16

⁵⁷⁹ Isto, 115.

⁵⁸⁰ Isto, 117.

⁵⁸¹ Kruno Prijatelj, 1954., 78.

tvrđavi 1947.godine.⁵⁸² Kapiteli su pri vrhu imali kvadratni, a pri dnu okrugli oblik te su bili dekorirani motivom abakusa u plitkom reljefu.⁵⁸³ (Slika 83. i 84.)

Kao spolija u jednom od grobova pronađen je i jedan pilastar. (Slika 85.) Dekorativno polje pilastra čini tropruta pleterna mreža, ne tako vješte izrade, uokvirena letvama različite širine.⁵⁸⁴ Na desnoj bočnoj strani se nalazi utor za plutej, a na gornjoj strani žlijeb i manja rupa u koju bi se pričvrstila metalna kopča za dodatno učvršćenje pluteja.⁵⁸⁵ Također, na gornjoj strani pilastra uočen je trag kolonade iz čega slijedi da je pilastar i stup bio izrađen od monolita.⁵⁸⁶

Pronađeno je nekoliko manjih ulomaka pluteja iz kojih je zaključeno da su pluteji ranosrednjovjekovne crkve bili dekorirani arkadama izvedenim u troprutom dvopletu ispod kojih se nalazi stilizirana ruža, a vjerojatno i križ s palmetama (Slika 86.) te motivom košarastog dna, odnosno *Korbboden* motivom.⁵⁸⁷ (Slika 87.-89.)

In situ je pronađena baza oltarne ograde. Rimskog je podrijetla, a napravljena je od importiranog mramora.⁵⁸⁸ Više puta je bila prenamijenjena, a prije nego je služila kao baza ranosrednjovjekovnoj ogradi, Gunjača pretpostavlja da je istu namjenu imala i u mogućoj ranokršćanskoj crkvi.⁵⁸⁹

ZAKLJUČAK:

Na uzvisini *Bunarska glavica*, šireg toponima *Mijoljača*, sudeći po nalazima, nalazila se prapovijesna gradina, a zatim i antička arhitektura. Pretpostavka o postojanju kasnoantičke crkve na platou uzvisine temelji se na nalazu dvaju pluteja rustične dekoracije koji se okvirno datiraju u 6. stoljeće, iako se u novije vrijeme pojavilo mišljenje o njihovoj dataciji u 8. stoljeće. Na mjestu kasnoantičke crkve u ranom srednjem vijeku se podiže predromanička centralna crkva koja pripada skupini šesterolista. O tlocrtnoj dispoziciji šesterolista u Brnazama znamo jedino iz izvješća Stjepana Gunjače koji građevinu zatječe u temeljima. Crkva je kružne osnove, no nepravilan raspored i nejednake dimenzije konhi rezultirali su izobličenim, asimetričnim izgledom. Sredinom crkve se protezala oltarna ograda s tri lučna

⁵⁸² Gunjača, 1955.b, 113. Ulomak kolonade je sačuvan na Gunjačinoj skici (Skica 5., str. 113), a kapitel na fotografiji (sl. 14).

⁵⁸³ Isto, 113-114.

⁵⁸⁴ Isto, 111.

⁵⁸⁵ Isto

⁵⁸⁶ Isto

⁵⁸⁷ Jakšić, 1999., 271-276.

⁵⁸⁸ Gunjača, 1955., 99.

⁵⁸⁹ Vidi: Gunjača, 1955., 100.

prolaza, a na temelju stilske analize reljefnih fragmenata koji su joj pripadali građevina se datira u prvu polovicu 9. stoljeća. Oltarna ograda djelo je *Trogirske klesarske radionice*, a posebno je zanimljiva pojava kompleksnog *Korbboden* motiva.

Toponim *Mijoljača* ili kako je danas ustaljeno u govoru lokalnih stanovnika - *Meljača*, upućuje na povezanost prostora s kultom Sv. Mihovila (*Mijovila*), a titulara ranosrednjovjekovne crkve potvrđuje i nalaz fragmenta luka oltarne ograde s natpisom (*princi*)*PE(m) ANGE(lorum)*.

Dalmatinski šesterolisti mahom su imali ulogu privatnih kapela ili pokazuju funerarni karakter te se uglavnom nalaze na ranijem antičkom ili kasnoantičkom sklopu. Kod crkve u Brnazama se također može uočiti kontinuitet kulturnog mjesta budući da nalazi upućuju da joj je prethodila kasnoantička memorija, ali i antički objekt. Funkcija ovog šesterolista nije u potpunosti jasna, no na njegovu memorijalnu funkciju, kako uočava Jurković, može uputiti činjenica da je u 13. stoljeću oltar u svetištu zamijenjen dvokatnim grobom. Uz to, poznato je da šesterolisti nastaju i na prostoru bizantske Dalmacije i hrvatske države, odnosno područjima različitih liturgijskih obreda, stoga otpada mogućnost njihove euharistijsko-liturgijske funkcije tj. uloge središta župa.⁵⁹⁰

Nekada u srednjem vijeku šesterokonznoj crkvi se dograđuje pravokutno predvorje. Budući da su crkvu i predvorje u kasnom srednjem vijeku prekrili grobovi, čini se da do dogradnje dolazi tijekom ranog ili zrelog srednjeg vijeka. U jednom od kasnosrednjovjekovnih grobova, zajedno s novcem kralja Ludovika Anžuvinskog, kao prilog su pronađene i trojagodne naušnice. Ovo otkriće je također značajno budući da je pomoglo pri dataciji toga tipa naušnica, ranije datiranih u ranosrednjovjekovni period.

Budući da su grobovi 14. i 15. stoljeća presjekli zidove u temeljima, a u jednom od grobova 14. stoljeća su otkrivene spolije crkvenog namještaja, crkva je, kako pretpostavlja već Gunjača, uništena vjerojatno najkasnije u 14. stoljeću.

Posljednji ostaci crkve Sv. Mihovila u Brnazama uništeni su iskopom pijeska sredinom 20. stoljeća. Danas se na položaju nalazi igralište.

⁵⁹⁰ Jurković, 1995.b, 238.

3.6. OPĆINA OTOK

3.6.1. Gala - *Kulina*

POLOŽAJ:

Lokalitet *Kulina* smješten je na sjeverozapadnom dijelu nekadašnjeg riječnog otočića Gacko u naselju Gala. (Slika 90. i 91.) Otočić kontinuitet naseljenosti pokazuje od prapovijesti budući da se ovdje nalazilo jedno od sojeničkih naselja na Cetini. U srednjovjekovnim ispravama se spominje toponim *Vlassini othoc de Cetina*⁵⁹¹ koji vjerojatno podrazumijeva upravo ovaj otok na Cetini gdje bi, kako smatra Josip Ante Soldo, *Vlassini* u nazivu označavalo etnonim Vlah ili vlaški.⁵⁹² U ispravi s početka 17. stoljeća u Gali se spominje „*sajam Svetog Gala*“ koji se održavao tri puta godišnje.⁵⁹³ Moguće je da je u nazivu sajma sadržan titular ranosrednjovjekovne crkve, a zatim i današnjeg naselja.⁵⁹⁴ Položaj ranosrednjovjekovne crkve na otočiću nije točno utvrđen, a sam otočić je nasipavanjem pripojen kopnu. Danas se ondje nalaze poljoprivredne površine.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

Otočić Gacko je gotovo u potpunosti uništen melioracijom terena sredinom 20. stoljeća.⁵⁹⁵ Nedugo nakon melioracijskih radova, zaštitnim istraživanjima na položaju *Kulina*, otkriveni su ostatci masivnih zidova te nalazi koji datiraju od prapovijesnog do srednjovjekovnog razdoblja. Tlocrt otkrivenih zidova i nalaze objavljuje Branimir Gabričević u *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku*.⁵⁹⁶ (Slika 92.) Na tlocrtu je ucrtan i jedan grob, a Gabričević navodi da ih je na terenu bilo još.⁵⁹⁷

Vrlo dobro je sačuvan plutej oltarne ograde (Slika 93.) čiju fotografiju Gabričević prvi put objavljuje 1956. godine u časopisu *Mogućnosti*.⁵⁹⁸ Gabričević uočava određene sličnosti, ali i razlike pluteja s dvama plutejima rustične obrade iz crkve Sv. Marte u Bijaćima.⁵⁹⁹ Na pluteju prepoznaje „*elemente autohtone ilirske kulture*“ te ga smatra proizvodom

⁵⁹¹ Cod. dipl. X, br. 437, 619-620.

⁵⁹² Soldo, 1965., 71.

⁵⁹³ Spaho, 1985., 49., 88.

⁵⁹⁴ Milošević, 1995., 169-175., 2005., 54.

⁵⁹⁵ Milošević, 2005., 53.

⁵⁹⁶ Gabričević, 1953.a, 181-197.

⁵⁹⁷ Isto, 184.

⁵⁹⁸ Gabričević, „Detalj autohtone komponente u našoj antici“, u: *Mogućnosti*, 3, Split, 1956., 297.

⁵⁹⁹ Gabričević, 1953.a, 189.

provincijalne radionice 5. ili 6. stoljeća,⁶⁰⁰ a otkrivene zidove tumači kao ostatke fortifikacije iz vremena mletačko-turskih previranja.⁶⁰¹

U pregledu važnijih nalazišta uz gornji i srednji tok rijeke Cetine iz 1981. godine, Milošević plutej iz Gale datira u 6.-7. stoljeće te upozorava na stilske sličnosti ovog pluteja, kao i pilastra iz Trilja, sa skulpturom iz Bijaća, a oštećenje pluteja iz Gale tumači sekundarnom upotrebom ulomka.⁶⁰²

Kada piše o ranokršćanskim ostacima uz rijeku Cetinu 1984. godine, Jasna Jeličić iznosi mišljenje da plutej iz Gale prethodi pleternoj skulpturi,⁶⁰³ dok ga Željko Rapanić u sintezi predromaničkog doba u Dalmaciji svrstava na početak 7. stoljeća, zajedno s plutejima iz Bijaća.⁶⁰⁴

Miljenko Jurković 1989. godine, kada raspravlja o Prelogovoj tezi o „*pasivnoj negaciji antike*“, oltarnu ploču iz Gale, zajedno s primjerom iz Bijaća, naziva „*rustičnom skulpturom*“ te ju datira u 7.-8. stoljeće.⁶⁰⁵

Branka Migotti u monografiji *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine* otkrivene zidove i skulpturu iz Gale tumači kao ostatke ranokršćanske crkve kojoj je prostorija sa sjeverozapadne strane imala grobnu namjenu, a za ulomak pluteja smatra da se „*približava stilu predromaničkog pletera*“ te ga datira u kraj 6. stoljeća.⁶⁰⁶

Godine 1992., kada piše o izvangradskim ranokršćanskim građevinama na istom prostoru, kod primjera u Gali uočava sličnost tlocrta sa arhitekturom *domus ecclesiae*.⁶⁰⁷

Nikola Jakšić u katalogu izložbe „*1000 godina hrvatske skulpture*“ iz 1991. godine plutej iz Gale datira u 8. stoljeće.⁶⁰⁸

Tonči Burić 1992. godine plutej navodi kao djelo „*posljednjih salonitanskih klesara*“, prije prijenosa crkvene stolice u Split, odnosno datira ga u prvu polovicu 7. stoljeća.⁶⁰⁹

Pascale Chevalier otkrivenu arhitekturu tumači kao ostatke grobišne crkve koju datira u prvu polovicu 7. stoljeća te navodi kako je građevina neutvrđenog tlocrta s minimalno tri aneksa naslonjena na sjeveroistoku.⁶¹⁰

⁶⁰⁰ Isto, 189-190., 1956., 291-298.

⁶⁰¹ Gabričević, 1953.a, 181.

⁶⁰² Milošević, 1981., 19., 63. kat. 123.

⁶⁰³ Jeličić, 1984., 174.

⁶⁰⁴ Rapanić, 1987., 126-128.

⁶⁰⁵ Miljenko Jurković, „Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana“, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12-13, 1988., 41- 42.

⁶⁰⁶ Migotti, 1990., 49.

⁶⁰⁷ Migotti, 1992., 111-133.

⁶⁰⁸ Nikola Jakšić, *Predromaničko kiparstvo*, u: *1000 godina hrvatske skulpture*, katalog, (ur.) Igor Fisković, Zagreb, 1991., 22.

⁶⁰⁹ Tonči Burić, „Posljednji salonitanski klesari“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 85, Split, 1992., 177., 197., T. VI, 2

Ante Milošević i kasnije u nekoliko navrata piše o skulpturi crkve u Gali te, čini se, mijenja ranije mišljenje o njejoj dataciji. U vodiču *Sinj i Cetina u starohrvatsko doba* iz 1996. godine smatra da je plutej iz Gale „rijedak trag skulpture 7. ili 8. stoljeća,“⁶¹¹ dok u *Arheološkoj topografiji Cetine*, dvije godine kasnije, ulomak datira u 7. stoljeće.⁶¹² S obzirom da mu do danas nije pronađena stilska analogija u ranokršćanskom razdoblju, a pokazuje stilske sličnosti sa skulpturom crkve Sv. Marte u Bijaćima i crkve Sv. Andrije na Čiovu, Milošević 1999. godine navodi niz analognih primjera iz Istre i sa Apeninskog poluotoka te zaključuje kako navedena skulptura, a time i plutej iz Gale potječe okvirno iz druge polovice 8. stoljeća.⁶¹³ Takvo stajalište potvrđuje i u članku *Scultura ornamentale del VII e VIII secolo nei Balcani occidentali* iz 2003. te u doktorskoj disertaciji iz 2005. godine.⁶¹⁴ Na temelju otkrivenih masivnih zidova te položaja lokaliteta na kasnoantičkom „limesu“, Milošević na Gackom pretpostavlja i moguću fortifikaciju koja je čuvala prijelaz preko Cetine.⁶¹⁵ Također, na položaju je pronađeno više primjeraka antičke i kasnoantičke keramike, stoga autor ovdje pretpostavlja i značajnije naselje toga vremena.⁶¹⁶

Tomislav Marasović lokalitet *Kulina* uvrštava u sintezu predromaničke arhitekture na prostoru Dalmacije te zaključuje da je na ovom položaju postojala ranokršćanska crkva koja je u drugoj polovici 7. ili u prvoj polovici 8. stoljeća opremljena predromaničkim namještajem.⁶¹⁷

Položaj *Kulina* Maja Zeman uvrštava u sintezu rimskih „vila“ na prostoru Dalmacije.⁶¹⁸

IZGLED GRAĐEVINE:

Prema Gabričevićevom tlocrtu i opisu temeljnih ostataka zidova iz 1953. godine, sačuvan je sjeverozapadni dio građevine koji čine dvije prostorije oblika izduženog pravokutnika. Južna prostorija je šira od sjeverne, a prostorije komuniciraju jednim vratima. Na vanjsku stranu sjeverozapadnog zida okomito se naslanja manje sačuvani zid u blizini

⁶¹⁰ Chevalier, 1995.a, 200-201.

⁶¹¹ Milošević, 1996.b, 14-17.

⁶¹² Milošević, 1998., 214.

⁶¹³ Ante Milošević, „Prva ranosrednjovjekovna skulptura u crkvi Sv. Marte u Bijaćima kod Trogira“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (26), Split, 1999. (2004.), 237-263.

⁶¹⁴ Ante Milošević, „Scultura ornamentale del VII e VIII secolo nei Balcani occidentali“, u: *Hortus artium medievalium*, 9, Zagreb-Motovun, 2003., 357-382., 2005., 91., 225-228.

⁶¹⁵ Isto, 54., 91-92

⁶¹⁶ Isto, 54.

⁶¹⁷ Marasović, 2011., 72-73.

⁶¹⁸ Zeman, 2014., 600-601.

kojega je ucrtan grob. Građevina je sačuvana u dimenzijama oko 15 x 13 m, a zidovi, vezani malterom, su bili široki oko 1 m. Građevina je bila orijentirana SI-JZ.

Ostatci građevine se ne mogu uočiti na terenu te nije moguće utvrditi izgled crkve iz koje potječe pronađeni plutej.

KAMENA PLASTIKA:

Ulomak pluteja pronađen je slučajnim nalazom 1956. godine na položaju *Kuštrine livade* u blizini otočića Gacko.⁶¹⁹ Dekoriran je u plitkom reljefu tako da je u središtu postavljen veliki četveropruti križ ispod čijih krakova su smještene po dvije koncentrične kružnice s manjim križem u središtu. Ispod križa se nalazi niz od još tri takve kružnice koje se dodiruju. Prostor u dnu plohe i s desne strane križa je dodatno popunjen vertikalnim prutovima. Ploha je na desnoj strani uokvirena s dva istaknuta rebra. Ulomak je oštećen na gornjoj i lijevoj strani.

ZAKLJUČAK:

Budući da nisu otkriveni tragovi svetišta te s obzirom na neuobičajenu debljinu zidova, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da otkriveni ostatci arhitekture predstavljaju sakralno zdanje. Također, na temelju podataka s kojima raspolažemo nezahvalno je govoriti o njihovoj funkciji ili dataciji. Međutim, na temelju pronađenog ulomka rustične skulpture, svakako možemo promišljati o sakralnoj građevini na arealu riječnog otočića Gacko. Radi li se ovdje o ranosrednjovjekovnoj crkvi ili o kasnoantičkoj koja je doživjela preuređenje u smislu novog kamenog namještaja u ranom srednjem vijeku, također nije jasno. Ionako oštećeni ostatci na lokalitetu su izglubljeni 1994. ponovnom melioracijom terena te danas nisu vidljivi.

3.6.2. Otok - *Mirine*

POLOŽAJ:

Lokalitet *Mirine* smješten je na obali s lijeve strane Cetine u općini Otok koja se prostire središnjim dijelom nekadašnje ranosrednjovjekovne županije *Cetine*. Položaj se

⁶¹⁹ Milošević, 1998., 214.

nalazi u blizini riječnog otoka Dugiš koji je bio naseljen od prapovijesti do antičkog razdoblja⁶²⁰ te ponovo u srednjem vijeku.⁶²¹ (Slika 94.)

ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

Kada Branimir Gabričević u *Vjesniku* 1953. godine piše o arheološkim nalazima na položaju *Kulina* u Gali, donosi i fotografiju ulomaka kasnoantičke skulpture koja je slučajno pronađena u Otoku prije Drugog svjetskog rata.⁶²² (Slika 95.) Autor tada upozorava na pojavu motiva sitnih koncentričnih kružnica, sličnih onima u Gali, na dvama otkrivenim ulomcima te ih datira u 5. odnosno početak 6. stoljeća.⁶²³ Također, spominje i predavanja Mihovila Abramića koji iznosi ideju o istočnogotskom podrijetlu kasnoantičkih ulomaka izrađenih od muljike.⁶²⁴ Abramić ulomke iz Otoka uzima kao tipičan primjer spomenika Istočnih Gota u Dalmaciji.⁶²⁵ Pronađeni ulomci su potakli interes struke pa *Arheološki muzej u Splitu*, pod Gabričevićevim vodstvom, 1955. godine započinje iskapanje o kojem je objavljujen tek članak u *Slobodnoj Dalmaciji*.⁶²⁶ Otkriveni su arhitektonski ostatci kasnoantičke crkve s aneksima od kojih je jedan služio kao krstionica.⁶²⁷ Godine 1965. Gabričević donosi opis i skicu križne piscine koja se nalazila u krstionici s južne strane glavnog broda.⁶²⁸ (Slika 96.) S obzirom na to da se u apsidi crkve nalazila katedra i klupe za svećenstvo te da je crkva imala krstionicu, Gabričević zaključuje da je upravo na *Mirinama* bilo sjedište biskupije *Ludrum* osnovane salonitanskim saborom 533. godine.⁶²⁹

Takvo mišljenje iznosi i Cambi na 9. kongresu arheologa Jugoslavije u Zadru 1972. godine,⁶³⁰ dok na Međunarodnom kongresu za starokršćansku arheologiju u Rimu 1975. godine crkvu u Otoku spominje kada govori o *bosanskom tipu bazilike*.⁶³¹

⁶²⁰ Ivan Marović, „Sojeničko naselje na Dugišu kod Otoka (Sinj)“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 94, Split, 2002., 217-295.

⁶²¹ Vidi: Milošević, 2005., 109. bilj. 404.

⁶²² Branimir Gabričević, „Arheološki nalazi iz Gale“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55, Split, 1953.a, 188.

⁶²³ Isto, 190-191.

⁶²⁴ Prema: Gabričević, 1953.a, 190.

⁶²⁵ Isto

⁶²⁶ Branimir Gabričević - Ivan Marović, „Arheološka istraživanja u Otoku kraj Sinja“, *Slobodna Dalmacija*, br. 3324., 22. X. 1955.

⁶²⁷ Isto, Gabričević, 1984., 102.

⁶²⁸ Branimir Gabričević, „Piscine battesimali cruciformi scoperte recentemente in Dalmazia“, u: *Akten des VII Internationalen Kongresses für christliche Archäologie*, Trier, 1965., 539-541.

⁶²⁹ Gabričević, 1965., 540., 1984., 102.

⁶³⁰ Nenad Cambi, „Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali“, u: *Materijali SADJ*, 12, Zadar, 1976., 240, 250, 263.

⁶³¹ Nenad Cambi, „Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Yugoslavia“, u: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, 2, Rim, 1978., 141-156.

Godine 1978. nastavnik J. Katić na lokalitetu pronalazi nekoliko kamenih i brončanih nalaza koji su pohranjeni u *Muzeju Cetinske krajine*.⁶³²

Ante Milošević u svojim obradama arheoloških lokaliteta na prostoru uz Cetinu više puta spominje nalazište na *Mirinama*. Godine 1981. donosi opis brončanog zvona i vrča pronađenih 1978. godine u grobu lijevo od egzonarteksa te ih datira u razdoblje od 5. do 6. stoljeća.⁶³³

Kada 1995. godine piše o teritorijalnom i kulturnom kontinuitetu od kasne antike do ranog srednjeg vijeka na prostoru uz srednji tok rijeke Cetine, Milošević crkvu u Otoku spominje u kontekstu razmatranja ubikacije sjedišta biskupije *Ludrum*.⁶³⁴ On se ne slaže s Gabričevićevom pretpostavkom o sjedištu na *Mirinama* jer smatra da je lokalitet u Otoku, kao i cijeli prostor uz srednji tok Cetine, podjelom posjeda 533. godine ostao u sklopu Salonitanske nadbiskupije.⁶³⁵ U tom članku, kao i u kasnijim radovima, predlaže kasniju dataciju crkve u Otoku - u drugu polovicu 7. ili možda početak 8. stoljeća.⁶³⁶

U *Arheološkoj topografiji Cetine* iz 1998. donosi sažet opis otkrivenih ostataka crkve te navodi da u blizini postoji još zidova i dijelova arhitekture na temelju čega pretpostavlja postojanje ranokršćanskog samostana.⁶³⁷

Na znanstvenom skupu u Sinju 1980. godine Jasna Jeličić donosi kratak opis građevine i otkrivene plastike te spominje i nešto kasnije otkriveni fragment ploče koji unutar dvije kružnice simbolički prikazuje euharistiju.⁶³⁸

Jeličić uvrštava crkvu iz Otoka i u svoju analizu morfologije i funkcije narteksa ranokršćanskih crkava na istočnoj obali Jadrana budući da se pred brodom crkve nalazio izduženi pravokutni narteks.⁶³⁹ Autorica smatra da je crkva nastala tako da je na pravokutni brod nadograđena apsida i ostale prostorije, uključujući i narteks.⁶⁴⁰ S obzirom da su u sjevernom dijelu narteksa pronađene dvije zidane grobnice, a iznad jedne od njih jedna

⁶³² Ivana Ožanić Roguljić, Otok – Mirine, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 27, 2011., 268.

⁶³³ Milošević, 1981., 62., kat. br. 115 i 116.

⁶³⁴ Milošević, 1995., 170.

⁶³⁵ Isto, Autor smatra da se sjedište nalazilo na prostoru Biskupije kako predlaže i Klaić. Vidi: Klaić, 1912., 314-315.

⁶³⁶ Milošević, 1995., 170., 1996.b, 12-17., 2005., 110., „Gramatika prostora uz rijeku Cetinu“, u: *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, katalog izložbe, (ur.) Joško Belamarić, Marko Grčić, Zagreb: Ministarstvo kulture RH - Galerija Klovićevi dvori, 2007., 109.

⁶³⁷ Milošević, 1998., 42., 215-216. Autor spominje i da su 1985. godine na lokalitetu provedena georezistentna mjerenja, no nisu donijela nikakva nova saznanja.

⁶³⁸ Jeličić, 1984., 173-174., sl. 5

⁶³⁹ Jasna Jeličić, „Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 23 (1), 1983., 5-39.

⁶⁴⁰ Isto, 25-26.

kamena ploča koja je mogla služiti kao baza menze, Jeličić narteksu na *Mirinama* pretpostavlja sepulkralno-memorijalnu funkciju.⁶⁴¹

Branka Migotti u svojim obradama ranokršćanske arhitekture na prostoru Dalmacije nekoliko puta spominje lokalitet u Otoku. Godine 1990. navodi da je crkva bila posvećena Sv. Luki, odnosno pretpostavlja da je posveta današnje crkve prenesena sa stare crkve na novu.⁶⁴²

Godine 1992. autorica nastoji preciznije datirati izvangradske ranokršćanske crkve na prostoru omeđenom rijekama Krkom i Cetinom te crkvu u Otoku, na temelju oblika građevine i stilske analize sačuvane kamene plastike, datira u vrijeme prije sredine 6. stoljeća.⁶⁴³ Posebno izdvaja pojavu primitivno stiliziranog ljudskog lika i pletenice te likovni izraz primjera s lokaliteta u Otoku, kao i u Brnazama, smatra bližim pretkršćanskoj ilirskoj umjetnosti nego kasnijem 6. stoljeću.⁶⁴⁴

Budući da crkva ima niz bočnih prostorija i krstionicu, autorica je svrstava u tzv. *složeni tip* ranokršćanske crkve te joj pretpostavlja kongregacijsko-župnu funkciju.⁶⁴⁵

Pod titularom Sv. Luke crkvu navodi i Pascale Chevalier 1995. godine kada zaključuje da je crkva građena u dvije faze te ju datira u 6. stoljeće.⁶⁴⁶ Prema Chevalier, prvu fazu građevine čini jednobrodna crkva s polukružnom apsidom, predvorjem i krstionicom, dok se u drugoj fazi nadograđuju dva aneksa na sjeveroistočnoj strani te egzonarteks. Chevalier donosi i prvi poznati tlocrt građevine.⁶⁴⁷ (Slika 97.)

Nenad Cambi u *Antici* spominje Otok u kontekstu promatranja kasnoantičke crkvene plastike dalmatinskog zaleđa gdje se na kamenom namještaju pojavljuju biblijski motivi.⁶⁴⁸

Godine 2003. u članku *Scultura ornamentale del VII e VIII secolo nei Balcani occidentali* Ante Milošević navodi Otok u skupini spomenika koja obuhvaća lokalitete dalmatinskog zaleđa i zapadne Bosne, a koji su datirani u kasnoantičko razdoblje te nastoji objasniti njihovu moguću dataciju u ranosrednjovjekovni period, točnije, u 8. stoljeće.⁶⁴⁹ Godine 2005. Milošević u pregledu arheološke topografije područja uz rijeku Cetinu donosi tlocrt konzerviranih arhitektonskih ostataka na *Mirinama*.⁶⁵⁰ (Slika 98.) Tada navodi i da je

⁶⁴¹ Isto, 26., 37.

⁶⁴² Migotti, 1990., 49.

⁶⁴³ Branka Migotti, „Zusatz zur Datierung der außerstädtischen frühchristlichen Architektur des breiteren salontanischen Bereiches“, u: *Arheološki vestnik*, 43, 1992., 124-126.

⁶⁴⁴ Isto, 124., 126.

⁶⁴⁵ Branka Migotti, „Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji“, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 34, Zadar, 1994., 117., 125.

⁶⁴⁶ Chevalier, 1995.a, 198-200.

⁶⁴⁷ Chevalier, 1995.b, pl.XXXIII

⁶⁴⁸ Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2002.a, 280.

⁶⁴⁹ Milošević, 2003., 357-382.

⁶⁵⁰ Milošević, 2005., T.11

crkva vjerojatno bila sastavni dio većeg naselja koje je obuhvaćalo i riječni otok *Dugiš* na kojem je ustanovljen kontinuitet od brončanog doba do 18. stoljeća.⁶⁵¹

U časopisu *Cetinska vrila* 2007. godine Ivana Ožanić-Roguljić objavljuje članak *Mirine u Otoku - Sjedište biskupije Ludrum?* u kojem donosi pregled dosadašnjih saznanja o crkvi.⁶⁵²

Iste godine Ante Škegro *Mirine* spominje u radu *The Diocese of Ludrum (Ecclesia Ludroensis)* kada donosi pregled pretpostavljenih posjeda biskupije Ludrum.⁶⁵³

Ožanić-Roguljić ponovo piše o lokalitetu u radu *Otok - Mirine* u kojem objavljuje i nalaze pronađene na lokalitetu 1978. godine, a koji su pohranjeni u Muzeju Cetinske krajine: brončani vrč i zvono, ulomak kapitela, kamene ploče i sarkofaga.⁶⁵⁴

IZGLED GRAĐEVINE:

Crkva je jednobrodna s polukružnom apsidom na istoku, narteksom i egzonnarteksom na zapadu te nekoliko prostorija uz bočne zidove glavnog broda. (Slika 99.) Standardne je orijentacije, duga je 22,5 m, a široka 19 m. U apsidi su otkrivene klupe za svećenstvo i katedra. Sa sjeverne strane glavnog broda se nalaze dvije manje prostorije, a na dužinu cijelog broda i narteksa s južne strane se naslanja krstionica.

Krstionica ima oblik izduženog pravokutnika u čijem se južnom dijelu nalazi piscina oblika nepravilnog grčkog križa. Ispred ravnog začeljnog zida prostorije nalazi se upisana polukružna apsida. U jugozapadnom dijelu prostorije se nalazi sarkofag. (Slika 100.)

Narteks crkve je zatvorenog tipa te ima oblik izduženog pravokutnika koji zauzima cijelu širinu broda. Pretpostavlja se da je imao vrata koja su pratila os ulaza u samu crkvu i u svetište što je izmijenjeno nakon nadogradnje egzonnarteksa.⁶⁵⁵ U narteksu su pronađene dvije zidane grobnice (Slika 101.) te iznad jedne od njih ploča nepravilnog oblika koja je mogla biti baza menze.⁶⁵⁶ Ispred narteksa se nalazi pravokutni egzonnarteks iste širine koji je s dva manja ulaza komunicirao s narteksom, odnosno prostorom gdje su se nalazili grobovi. Vrata na nadograđenom egzonnarteksu na tlocrtu koji izrađuje Pascale Chevalier su bila gotovo u osi sa

⁶⁵¹ Isto, 109.

⁶⁵² Ivana Ožanić Roguljić, *Mirine u Otoku - Sjedište biskupije Ludrum?*, u: *Cetinska vrila*, 30, 2007., 19-21., 2011., 267-275.

⁶⁵³ Škegro, 2007., 10.

⁶⁵⁴ Ožanić Roguljić, 2011., 267-275.

⁶⁵⁵ Jeličić, 1983., 26., 33.

⁶⁵⁶ Isto, 26.

svetištem i ulazom u brod crkve, dok su na Miloševićevom tlocrtu i u stvarnosti ona pomaknuta više u desnu stranu.

KAMENA PLASTIKA:

Osim ostataka zidova crkve, na lokalitetu je pronađeno i više ulomaka zanimljive kamene plastike, posebno pluteja ukrašenih figuralnim i geometrijskim motivima od kojih se ističu bordura sačinjena od dvostrukog pletera s reljefnim ispupčenjem, odnosno polukuglicom u sredini (Slika 102. i 103.), zatim prikazi ljudskog lika, fantastičnih životinja i riba te motivi euharistije. (Slika 104.-106.) Od crkvenog namještaja pronađenog na lokalitetu veći broj ulomaka se nalazi u *Arheološkome muzeju u Splitu*. Kameni nalazi pronađeni 1978. godine su pohranjeni u *Muzeju Cetinske krajine*, a radi se o kamenoj ploči, kapitelu i ulomku sarkofaga.⁶⁵⁷ Na ulomku kamene ploče se nalaze dva motiva euharistije obrubljena s po dva tanka kruga. U jednom krugu prikazan je kalež te dvije vodoravne crte između kojih je smješten grafit, dok je u drugom, lošije očuvanom krugu vidljiva glava ribe. (Vidi: Slika 106.) Ulomak kapitela ukrašen je vegetabilnim motivom (Slika 107.), a pronađen je uz vrata crkve.

U krstionici je pronađen reljefni ulomak prednje strane sarkofaga s motivom križa unutar obruča. (Slika 108.) Ostatak sarkofaga kojemu je vjerojatno pripadao pronađeni ulomak može se vidjeti i danas u jugozapadnom dijelu krstionice. (Vidi: Slika 100.) Sarkofag, prema Igoru Fiskoviću, pripada *salonitanskom tipu* i datira ga okvirno u 5. i 6. stoljeće,⁶⁵⁸ dok Nenad Cambi ovakve sarkofage naziva *sarkofazima sa križem u sredini pročelja* te ih smatra produktom 6. stoljeća.⁶⁵⁹ Prema Cambiju, sarkofag iz Otoka bi pripadao trećem od šest tipova sarkofaga s križem te ga smatra lokalnom imitacijom proizvoda iz Salone.⁶⁶⁰

Na lokalitetu su pronađeni i drugi brojni fragmenti, poput stupova sa sraslim kapitelima, dijelova tranzena te ulomaka nedefinirane namjene.

⁶⁵⁷ Prema informacijama iz muzeja, revizijom muzejske građe ustanovljeno je da se ulomak sarkofaga više ne nalazi u fundusu muzeja.

⁶⁵⁸ Igor Fisković, „Salonitanski tip ranokršćanskih sarkofaga“, u: *Arheološki radovi i rasprave*, 12, Zagreb, 1996., 117-140.

⁶⁵⁹ Cambi, 2002.a, 270.

⁶⁶⁰ Nenad Cambi, „Sarcophagi con la croce nel centro della cassa“, u: *Akten des Symposiums „Früchristliche Sarcophage“*, Mainz na Rajni, 2002.b, 50., 52., sl. 1.

ZAKLJUČAK:

Crkva u Otoku je jedina do sada istražena kasnoantička crkva na prostoru Cetine. Kompleksnog je tlocrta što je uobičajeno kod kasnoantičkih crkava na prostoru agera.⁶⁶¹ Ono što je zanimljivo jest da je ovo do sad jedina otkrivena crkva s krstionicom na promatranom području te se otvara pitanje njene funkcije. Čini se da Gabričevićovo tumačenje crkve kao sjedišta biskupije *Ludrum* nije moguće. Naime, kako uočava Milošević, saborom 533. godine određena je južna granica biskupije omeđena antičkim naseljima *Magnum*, *Aequum* i *Salviae*, dok ostale granice nisu navedene iz čega bi slijedilo da su one ostale nepromijenjene.⁶⁶² Time bi lokalitet na *Mirinama* ostao u sklopu Salonitanske nadbiskupije. Također, na položaju je otkrivena samo crkva.

S obzirom na nalaze neobične plastike, pogotovo pletera s polukuglom u središtu te činjenicu da je crkva u Otoku velikih dimenzija, uz koju se ni u prošlosti niti kasnije nije vršilo ukapanje, Milošević je prvotno smatrao da je crkva mogla nastati krajem 6. odnosno početkom 7. stoljeća te da ju je izgradio narod koji je bježao pred avaro-slavenskim naletom.⁶⁶³ Milošević kasnije skulpturu iz Otoka datira okvirno u 8. stoljeće.⁶⁶⁴ Prva pretpostavka je bila utemeljena analizom tek nekoliko nalaza čiju fotografiju donosi Gabričević, a budući da je lokalitet kasnije iznjedrio veći broj nalaza kamene plastike koju se dalo detaljnije proučiti, Milošević navodi niz analognih primjera skulpture u sjevernoj Italiji i Istri, a koji se datiraju u rani srednji vijek.⁶⁶⁵ No, u literaturi je još uvijek uvriježena starija datacija crkava opremljenih ovakvim kamenim namještajem.

S obzirom da crkva ima krstionicu, a one se uglavnom datiraju u 6. stoljeće,⁶⁶⁶ crkva u Otoku bi mogla biti dokaz o završetku pokrštavanja u cetinskom kraju.⁶⁶⁷ Zaključkom da se ovdje ne radi o sjedištu biskupije, otvara se mogućnost postojanja još župnih, krstioničkih

⁶⁶¹ Migotti, 1990., 62.

⁶⁶² Milošević, 2005., 215., O granici: Šišić, 1914., 156-157., 157-164., Bulić-Bervaldi, 1912-1913., 51-56., Mandić, 1963., 19-23.

⁶⁶³ Tu ideju potkrijepljuje nalazom sarkofaga sirmijske opatice u Saloni te stavom Konstantina VII. Porfirogeneta koji je smatrao da je osvajane Salone bila osveta avaro-slavenskih plemena Romanima za pljačku prostora s lijeve strane Cetine. Vidi: Milošević, 1996.b, 16.

⁶⁶⁴ Milošević, 2003., 357-382.

⁶⁶⁵ Milošević, 2005., 217-224.

⁶⁶⁶ Cambi, 1976., 269., Igor Fisković, „O ranokršćanskim spomenicima Naronitanskog područja“, u: *Dolina rijeke Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka: znanstveni skup Metković 4-7. X 1977*, (ur.) Željko Rapanić, Split: Hrvatsko arheološko društvo, 1980., 250., Vežić, 2005., 80.

⁶⁶⁷ Migotti, 1990., 60.

crkava na nedovoljno istraženom prostoru uz Cetinu⁶⁶⁸ koje bi mogle svjedočiti o organiziranoj, crkvenoj kristijanizaciji *pagusa*.

Iako fragmentarno sačuvana, otkrivena skulptura u Otoku pokazuje osebujan stilski izričaj, međutim, činjenica da rezultati istraživanja nisu objavljeni svakako otežava tumačenje otkrivene građevine i razumijevanje njene funkcije. Zanimljivo je i da je ovo jedina crkva u cetinskom kraju posvećena Sv. Luki, odnosno, kako predlaže Branka Migotti, posveta s crkve na *Mirinama* je prenesena na današnju župnu crkvu u Otoku.

Iako je još tijekom prvih istraživanja lokaliteta postojao interes lokalne vlasti za očuvanjem lokaliteta, do danas nije učinjeno ništa u smislu njegove bolje prezentacije. Položaj je zarastao te nema nikakvih informativnih oznaka.

3.7. OPĆINA TRILJ

3.7.1. Grab

POLOŽAJ:

Grab je selo smješteno na istočnom rubu Sinjskog polja, sjeverno od grada Trilja. Selom protječe istoimena rječica. Na nekoliko položaja na području Graba su otkriveni nalazi iz prapovijesnog doba,⁶⁶⁹ a na tri položaja je pronađeno nekoliko primjeraka kasnoantičke i ranosrednjovjekovne skulpture.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

Nikola Gabrić prvi pažnju skreće na nalaze u Grabu kada 1974. godine objavljuje do tada nepoznate starohrvatske nalaze iz *Arheološke zbirke franjevačkog samostana u Sinju*.⁶⁷⁰

Autor navodi kako je 1962. godine slučajnim nalazom otkriven „*starohrvatski ulomak*“ koji je izgubljen, no kasnije je u rječici Grab, nedaleko groblja, pronađen jedan ulomak koji je sačuvan, a radi se o fragmentu pluteja.⁶⁷¹ Budući da je na groblju do 80-ih godina 19. stoljeća stajala crkva dimenzija 8,5 x 8,5 m s kvadratnom apsidom i visokim zvonikom, koje uspoređuje sa zvonnicima drugih seoskih starohrvatskih crkava u Dalmaciji,

⁶⁶⁸ Isto

⁶⁶⁹ Vidi: Milošević, 1998., 237-238. *Kat. 387. Bugarinova i Bošnjakova gomila*, 243. *Kat. 401. Dakina gomila*, 251. *Kat. 420. Gradina iznad Graba*

⁶⁷⁰ Gabrić, 1974., 39-51.

⁶⁷¹ Isto, 42. sl. 7.

Gabrić na tom položaju pretpostavlja starohrvatsku crkvu.⁶⁷² Sljedeći nalazi o kojima autor govori su pronađeni 1968. godine, a riječ je o jednom ulomku pilastra ukrašenom pleterom i cjelovitom pilastru iste dekoracije.⁶⁷³ Ulomci su otkriveni na položaju *Grebčine* u zaseoku *Delići*, kao spolije u grobu koji je navodno bio prekriven dekoriranom pločom koja je ostavljena na terenu gdje je, prema svjedočenju mještana, bilo još sličnih grobova.⁶⁷⁴ Gabrić spominje i da pilastar s dvije strane ima utore za plutej.⁶⁷⁵ Treći položaj u Grabu o kojem Gabrić piše se nalazi uz jugoistočnu stranu škole gdje su prilikom uređenja prostora otkriveni ostatci arhitekture koja je na istočnoj strani završavala *polukružnim zidom*, a na sjevernoj strani su zidovi podilazili pod školu.⁶⁷⁶ U blizini su pronađeni ostatci grobova i jedan jednostavno obrađeni kapitel prema kojemu autor pretpostavlja dataciju arhitekture u ranokršćansko vrijeme.⁶⁷⁷ Dakle, autor smatra da se u Grabu radilo o dvije odvojene crkve, ranokršćanskoj koja se nalazila kod škole te starohrvatskoj na današnjem seoskom groblju.⁶⁷⁸

Jasna Jeličić 1980. godine u pregledu ranokršćanske arhitekture uz rijeku Cetinu, komentirajući nalaze otkrivene kod škole, na položaju pretpostavlja ranokršćanski objekt.⁶⁷⁹

Ante Milošević spominje nalaze iz Graba u nekoliko navrata u svojim obradama arheološke topografije područja uz rijeku Cetinu. Godine 1981. u *Zborniku Cetinske krajine*, nabrajajući nalaze koji upućuju na ranokršćanske spomenike, navodi ulomak stupića s kapitelom iz Graba.⁶⁸⁰

Branka Migotti spominje dva ulomka pilastra s položaja *Grebčine* ukrašena troprutom pletenicom, kako autorica smatra, u antičkoj tradiciji te spominje arhitekturu i četverolisni kapitel s položaja kod škole. Skulpturu datira na kraj 6. stoljeća.⁶⁸¹

Godine 1996. Milošević na temelju nalaza ulomka pilastra u Grabu pretpostavlja postojanje ranokršćanske crkve koja je u ranom srednjem vijeku opremljena novim namještajem.⁶⁸²

U *Arheološkoj topografiji Cetine* obrađuje sva tri spomenuta položaja u Grabu.⁶⁸³ Navodi mogućnost da je ulomak pluteja koji je pronađen u rječici u blizini groblja upravo

⁶⁷² Isto, 42-45. Na ovom položaju je Gunjača ranije izvijestio o nalazu nekoliko stećaka. Vidi: Gunjača, 1949.a, 267.

⁶⁷³ Gabrić, 1974., 45.

⁶⁷⁴ Isto

⁶⁷⁵ Isto

⁶⁷⁶ Isto

⁶⁷⁷ Isto

⁶⁷⁸ Isto, 42-46.

⁶⁷⁹ Jeličić, 1984., 176.

⁶⁸⁰ Milošević, 1981., 17.

⁶⁸¹ Migotti, 1990., 48.

⁶⁸² Milošević, 1996.b, 17.

onaj prvi ulomak kojeg spominje Gabrić, a kojem se izgubio trag.⁶⁸⁴ Što se tiče nalaza pilastra s utorima s *Grebčina*, Milošević pretpostavlja da je pripadao ranokršćanskoj oltarnoj ogradi, što je već spomenuo i Gabrić, no s obzirom na stilsku obradu ulomka koja pokazuje odlike ranog srednjeg vijeka, ponavlja da je ranokršćanska crkva u Grabu vjerojatno u ranom srednjem vijeku dobila novi namještaj.⁶⁸⁵

Tonči Burić donosi opis ulomka pilastra u katalogu izložbe *Hrvati i Karolinzi* iz 2000. godine te ga datira u 8. stoljeće.⁶⁸⁶

Milošević nalaze iz Graba uvrštava i u svoju studiju iz 2005. godine te ih datira u rani srednji vijek, odnosno u drugu polovicu 8. stoljeća.⁶⁸⁷ Tada navodi i mogućnost da i dva ulomka - pilastra i pluteja, koji su pronađeni uzidani kao spolije na starom seoskom groblju i u jednoj privatnoj kući u susjednim Udovčićima, potječu iz ranosrednjovjekovne crkve u Grabu.⁶⁸⁸ Ulomak uzidan u privatnu kuću, dekoriran motivom križa s palmetama i rozetom pod arkadom, navodi kao jedan od mogućih najranijih primjeraka skulpture *Trogirske klesarske radionice*.⁶⁸⁹

Tomislav Marasović crkvu u Grabu uvrštava u sintezu predromaničke arhitekture u Dalmaciji. Analizom skulpture autor crkvu datira u 9. stoljeće te joj pretpostavlja naslovnika na temelju činjenice da je titular porušene crkve na seoskom groblju bilo Sv. Ivan.⁶⁹⁰ Marasović ulomke iz Udovičića obrađuje kao dio zasebne crkve za koju smatra da se nalazila na starom groblju u Udovčićima te ih datira u 9. odnosno 10. stoljeće.⁶⁹¹

IZGLED GRAĐEVINE:

O izvornom izgledu crkve u Grabu, prema svjedočenju mještana koje donosi Nikola Gabrić, znamo samo da je bila jednoapsidalna, a bila je opremljena kamenim namještajem lošije izvedbe.

⁶⁸³ Milošević, 1998., 272., 250, 253-254.

⁶⁸⁴ Isto, 250.

⁶⁸⁵ Isto, 253-254.

⁶⁸⁶ Tonči Burić, „Grab kraj Sinja“, u. *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., 259-260.

⁶⁸⁷ Milošević, 2005., 92-94., 225., 234., 289., 292-293., T.20

⁶⁸⁸ Isto, 121.

⁶⁸⁹ Isto, 292-293.

⁶⁹⁰ Marasović, 2011., 80.

⁶⁹¹ Isto, 81-82.

KAMENA PLASTIKA:

Kapitel pronađen kod škole je jednostavne dekoracije sa stiliziranim listovima koji na uglovima čine volute. (Slika 109.) Ulomci pilastra su ukrašeni jednostavnom, nevješto izrađenom troprutom pletenicom s izduženim *oculusom* u središtu, a cjeloviti pilastar je na prednjoj i bočnoj strani imao utore za plutej. (Slika 110. i 111.)

Ulomak pluteja koji je otkriven u rječici nedaleko seoskog groblja je dekoriran troprutim kružnicama umreženim dijagonalnim troprutim trakama (Slika 112.), a isti takav motiv pokazuje i ulomak koji danas stoji uzidan u grobnu kapelu na groblju u Udovičićima, doduše, na sredini plohe ovog ulomka naknadno je uklesan križ. (Slika 113.)

Na ulomku koji je uzidan u privatnu kuću u Udovičićima, unutar višeprute arkade se vidi motiv križa ispunjenog pletrom te palmeta i rozeta. (Slika 114.) Usporednom analizom uočava se sličnost ovog pluteja sa plutejima *Trogirske klesarske radionice*. Razlika između primjera *Trogirske klesarske radionice* i pluteja iz Udovičića jest u izvedbi arkade budući da karakterističnu troprutu pletenicu u Udovičićima zamjenjuje višeptura traka.

ZAKLJUČAK:

Školsko dvorište u Grabu krije temeljne ostatke sakralne građevine o kojoj je poznato samo da je na istoku završavala jednom apsidom. S obzirom da je u Grabu pronađena skulptura kasnoantičkih i predromaničkih odlika, suprotno pretpostavci Nikole Gabrića o dvije crkve u Grabu, vjerojatnije je da je u ranom srednjem vijeku kasnoantička crkva doživjela intervencije u smislu promjene kamenog namještaja, kako predlaže i Ante Milošević. Na položaju kod seoskog groblja danas se vidi nekoliko nadgrobnih spomenika iz kasnog srednjeg vijeka. Iskopavanjem za nove grobove na starom groblju u Udovičićima nisu otkriveni drugi nalazi ili ostatci građevine koji bi ukazali na postojanje ranosrednjovjekovne crkve, stoga nije u potpunosti jasno odakle potječu dva pronađena ulomka pluteja koji se i danas nalaze u Udovičićima. Istraživanja na lokalitetima nisu provedena.

3.7.2. Grad Trilj- Okolište

POLOŽAJ:

Velika količina arheoloških nalaza na području grada Trilja, a posebno predmeti izvađeni iz korita Cetine, svjedoče o Trilju kao značajnoj prometnoj točki u Dalmaciji. Već u antici, na čvorištu putova na Cetini (ant. *Hippus*) nastaje *Pons tiluri* - most smješten ispod strateški pozicioniranog vojnog logora 7. rimske legije - *Tiluriuma*, odnosno današnjeg Garduna koji je i u predrimsko vrijeme imao važnu stratešku ulogu.⁶⁹² Spomen ovog prijelaza preko Cetine sačuvan je na nekoliko natpisa te u itinerarima iz antičkog razdoblja, a od njega potječe i ime današnjeg grada Trilja.⁶⁹³ Anonim Ravenjanin ga u djelu *Cosmographia* spominje kao *Ponteluri*, most u podnožju *Tiluriona*, dok je u Antoninovom itineraru *Pons Tiluri* zabilježen kao naselje udaljeno 16 milja od središta provincije - Salone.⁶⁹⁴ U kasnoantičkom razdoblju, *Pontem Cilruri* se spominje u darovnici istočnorimskog cara Justinijana I. kada ga, uz druge posjede u Dalmaciji, daruje samostanu u Monte Cassinu.⁶⁹⁵ Prema ranije spomenutom kodicilu oporuke sačuvanom u prijepisu s početka 19. stoljeća, u blizini mosta, podno kasnoantičke utvrde, nalazila se kasnoantička crkva,⁶⁹⁶ a o značaju mosta i kasnije u srednjem vijeku svjedoče isprave u kojima se spominje kao *Tril'ski Brod*⁶⁹⁷ ili *Brodarich*⁶⁹⁸ na Cetini uzvodno od Trilja. Tim imenom se most na Cetini navodi i u turskim defterima iz 16. i 17. stoljeća.⁶⁹⁹

Položaj *Okolište* se nalazi na manjoj uzvisini na kojoj je sagrađena tvornica za preradu plastičnih masa - Cetinka. (Slika 115.)

⁶⁹² Gabričević, 1984., 93-94.

⁶⁹³ Milošević, 2005., 76.

⁶⁹⁴ Gunjača, 1937.a, 39-46.

⁶⁹⁵ Jurić, 1982., 14.

⁶⁹⁶ Vidi bilj. 139.

⁶⁹⁷ Ferdo Šišić, „Iz arhiva u Kormendu“, u: *Vjesnik Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske arhiva*, 7, Zagreb, 1905., 209-228. (citirano prema: Milošević, 2005., 77.)

⁶⁹⁸ Ivan Pivčević, „Nekoliko poljičkih isprava iz XV. st.“, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 31, Split, 1908., 21-26.

⁶⁹⁹ Spaho, 1985., 54.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI:

Na položaju *Okolište* 1958. godine, *Muzej arheoloških spomenika u Splitu*, na čelu sa Stjepanom Gunjačom, provodi zaštitna istraživanja, a obuhvatila su manje groblje koje nije donijelo značajnije rezultate.⁷⁰⁰

Godine 1966. slučajnim nalazom na tom položaju je otkriven ulomak pilastra koji je bio ugrađen kao spolija u jednom kasnosrednjovjekovnom grobu.⁷⁰¹ Na položaju je ranije otkriven i manji fragment rimske are.⁷⁰² Godine 1977. slučajno je otkriveno nekoliko grobova sačinjenih od kamenih ploča poslije čega Nikola Jakšić provodi zaštitna istraživanja kojima je utvrđeno desetak recentnih grobova.⁷⁰³

Pilastar objavljuje Ante Milošević 1981. godine u kronološkom pregledu arheoloških spomenika otkrivenih uz gornji i srednji tok rijeke Cetine te ga tada datira u 7.-8. stoljeće.⁷⁰⁴

Triljski pilastar spominje i Jasna Jeličić kada obrađuje ranokršćanske lokalitete uz rijeku Cetinu te navodi kako se kod ovog primjera još uvijek radi o antičkom izrazu, ali koji netom prethodi ranosrednjovjekovnoj plastici.⁷⁰⁵

Godine 1987. Željko Rapanić, kada raspravlja o predromaničkoj umjetnosti na prostoru Dalmacije, ulomak iz Trilja datira u početak 7. stoljeća.⁷⁰⁶

Branka Migotti u monografiji o ranokršćanskim lokalitetima na prostoru između Krke i Cetine navodi kako se triljski ulomak „*približava horizontu pletera*“ te ga svrstava u skulptorski krug zajedno s nalazima iz Bijaća, Trogira, Gale i Omiša,⁷⁰⁷ dok u članku iz 1991. godine, u kojem analizira kameni namještaj jaderskog i salonitanskog područja, tu istu skupinu nalaza definira kao „*horizont ranokršćanske skulpture na samoj granici srednjovjekovnog razdoblja*.“⁷⁰⁸

Ulomak pilastra spominje i Tonči Burić 1992. godine kada razmatra djelovanje „*posljednjih salonitanskih klesara*“ čiji rad datira u prvu polovicu 7. stoljeća.⁷⁰⁹

Godine 1996. Milošević ponavlja ranije iznesenu dataciju pronađenog ulomka u 7.-8. stoljeće.⁷¹⁰ U katalogu arheoloških nalazišta na prostoru uz rijeku Cetinu iz 1998. godine,

⁷⁰⁰ Dasen Vrsalović, „Četverogodišnji rad Instituta za nacionalnu arheologiju i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (1958, 1959, 1960. i 1961. godine)“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (8-9), Split, 1963., 275.

⁷⁰¹ Milošević, 1998., 270-271.

⁷⁰² Frane Bulić, „Pons Tiluri“, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 26, 1903., 136.

⁷⁰³ Milošević, 1998., 270-271.

⁷⁰⁴ Milošević, 1981., 64., kat. 124.

⁷⁰⁵ Jeličić, 1984., 174.

⁷⁰⁶ Rapanić, 1987., 126-127.

⁷⁰⁷ Migotti, 1990, 48.

⁷⁰⁸ Isto, 300-301.

⁷⁰⁹ Burić, 1992., 17-197., Tab.VI/1

Milošević spominje da se od radnika koji su radili na izgradnji tvornice Cetinka saznalo kako su na tom položaju otkriveni zidovi koji su zatim uništeni kako potencijalna arheološka istraživanja ne bi prekinula radove na izgradnji tvornice.⁷¹¹

Nikola Jakšić, u raspravi o predromaničkoj skulpturi na prostoru Hrvatske iz 1997. godine, triljski plutej datira okvirno u drugu polovicu 8. stoljeća.⁷¹²

Kada analizira prvu ranosrednjovjekovnu skulpturu crkve Sv. Marte u Bijaćima te kasnije u doktorskoj disertaciji, Milošević triljski pilastar, kao i druge primjere *rustične skulpture*, na temelju usporedbe skulpture sa primjerima iz Istre i s Apeninskog poluotoka, preciznije datira u drugu polovicu 8. stoljeća.⁷¹³

Na temelju pronađene are, Tomislav Marasović na položaju pretpostavlja kulturnu građevinu iz antičkog razdoblja, a na temelju stilskih karakteristika pronađenog pilastra zaključuje da je ranosrednjovjekovna crkva nastala oko druge polovice 7. ili početkom 8. stoljeća.⁷¹⁴

IZGLED GRAĐEVINE:

Nema poznatih podataka o izgledu sakralne građevine na položaju *Okolište*.

KAMENA PLASTIKA:

Pronađen je samo donji dio pilastra koji je služio kao obložnica kasnosrednjovjekovnog groba. (Slika 116. i 117.) Prednja ploha pilastra je ukrašena četveroprutom trakom koja se spiralno savijala u obliku slova S te na krajevima, u središtu spirala, završavala križem. Ostatak plohe je ispunjen užlijebljenima oblikovanim oko središnje četveroprute trake. Na bočnoj strani ulomka nalazi se utor u koji se umetao plutej, dok je žlijeb na prednjoj plohi ulomka dodan naknadno, moguće za vrijeme reupotrebe pilastra.⁷¹⁵

⁷¹⁰ Milošević, 1996.b, 17., 22-23.

⁷¹¹ Milošević 1998., 271.

⁷¹² Nikola Jakšić, „Predromaničko kiparstvo“, u: *Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, (ur.) Igor Fisković, Zagreb, 1997., 17.

⁷¹³ Milošević, 1999. (2004.), 237-263., 2005., 226-228.

⁷¹⁴ Marasović, 2011., 83-84.

⁷¹⁵ Milošević, 1981., 64.

ZAKLJUČAK:

O kasnoantičkoj crkvi u Trilju znamo iz spomenutog prijepisa kodicila oporuke koji ju smješta u blizinu mosta podno utvrde, dok se ranosrednjovjekovna crkva na položaju *Okolište*, osim na temelju usmenih informacija radnika na izgradnji tvornice Cetinka o postojanju tragova arhitekture, pretpostavlja na temelju pronađenog pilastra. U historiografiji je bila uvriježena datacija triljskog pilastra u kasnoantički period, odnosno razdoblje između kasnoantičkog vremena i početka ranog srednjeg vijeka, no sudeći po dekoraciji i njenim analognim primjerima, čini se da ovaj primjerak ipak treba tumačiti kao produkt ranog srednjeg vijeka.

Na mogućnost kulturnog zdanja na položaju *Okolište* već u antičko doba upućuje nalaz rimske are. Osim pilastra, na prostoru Trilja je otkriveno više zanimljivih nalaza datiranih u vremenski period koji primarni je interes ovog rada. Na današnjem triljskom groblju 1921. godine pronađen je ranosrednjovjekovni grob te u njemu više primjeraka luksuznog nakita datiranog u kraj 8. stoljeća.⁷¹⁶

Također, korito rijeke Cetine se pokazalo kao značajno arheološko nalazište koje je iznjedrilo, između ostalog, više predmeta koji potječu iz kasnoantičkog i srednjovjekovnog razdoblja, a zanimljivi su primjerci kasnoantičkog i ranokarolinškog oružja.⁷¹⁷

⁷¹⁶ Vidi: Karaman, 1921., 3-20.

⁷¹⁷ Vidi: Milošević, 2005., Trilj, *Korito Cetine*, 198-202.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Osnovni cilj rada je bio donijeti kataloški pregled sakralnih spomenika kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog perioda na prostoru nekadašnje Cetinske županije te, kroz analizu istih i osvrt na povijesnu situaciju navedenih razdoblja, prikazati promjene koje su se događale u kulturno-povijesnom pejzažu promatranog područja.

Prostor uz gornji i srednji tok nepresušne rijeke Cetine nalazi se u srcu Dalmacije te je, zbog prirodnih resursa koje pruža sama rijeka i plodna polja kojima je okružena, oduvijek imalo velik gospodarski značaj za stanovnike ovog kraja. Također, od iznimne važnosti za razvitak ovog područja je bio i njegov strateški položaj, odnosno antičke prometnice koje su ga ispresijecale čime je prostor dobio ulogu svojevrsne spona u komunikaciji između obale i unutrašnjosti.

U uvodnom dijelu rada donesen je pregled značajnijih arheoloških istraživanja na prostoru Cetinske županije uopće, dok kataloška obrada spomenika upućuje na dosadašnja istraživanja i značajne izvore o pojedinačnim lokalitetima što, između ostalog, omogućuje uvid u kvalitetu arheološke obrade nalazišta. Naime, poznato je da su na nekim lokalitetima djelovali arheolozi amateri koji često nisu ostavili adekvatne bilješke, a u nekim slučajevima ne postoje ni nikakvi zapisi, kako o ostacima arhitekture tako ni o pojedinačnim nalazima i/ili okolnostima nalaska. To je rezultiralo gubitkom bitnih informacija koje bi mogle nadopuniti nepoznate elemente kulturno-povijesne slike samog lokaliteta, a potencijalo i šireg prostora. Sigurno je da bi informacije poput opisa danas izgubljenih fragmenata liturgijskog namještaja i mjesta njihovih nalaza u velikoj mjeri olakšale daljnja arheološka istraživanja, a time i shvaćanja kulturno-povijesnog konteksta promatranog prostora uopće. Također, neki lokaliteti su izgubljeni pretvaranjem u poljoprivredne površine (*Kulina* u Gali, *Grudine* u Potravlju), iskopom pijeska (Brnaze), novom izgradnjom (položaj kod škole u Grabu, *Okolište* na mjestu današnje tvornice Cetinka u Trilju, groblje na gradini Sv. Mihovila u Kijevu), ali i potapanjem pri izgradnji akumulacijskog jezera Peruća (Gornje Koljane).

Jasno je da je područje obuhvaćeno ovim radom izrazito bogato kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim spomenicima (Karta 4. i 5.), ali i materijalnom baštinom drugih povijesnih razdoblja. U kasnoj antici i u ranom srednjem vijeku dolazi do povijesnih događanja koja će utjecati na promjene i razvoj ovoga prostora, a posljedično i arheološko-umjetničke slike istog. Prvenstveno je to Crkveni sabor u Saloni 533. godine kojim će dio prostora pripasti novoosnovanoj biskupiji *Ludrum*, a potom i slavenski naleti te doseljenje

Hrvata, odnosno formiranje prve hrvatske državotvorne zajednice u sklopu koje će biti i Cetinska županija.

Nije moguće komentirati kulturno-povijesni pejzaž kasne antike bez osvrta na razdoblja koja joj prethode. Prva etnička zajednica koja nastanjuje ovaj prostor su Delmati - ilirsko pleme koje život organizira oko gradinskih naselja na visoravnima te sojenica na rijeci Cetini. Djelovanje ove zajednice će uvelike odrediti razvoj prostorne organizacije budućih urbanih sredina, no ovdje je bitno spomenuti i jedinstvenu *cetinsku kulturu* čiji su nositelji koristili navedene oblike naseobina i u vremenu koje prethodi Ilirima. Svakako, u blizini mnogobrojnih prapovijesnih gradina, dolaskom rimske vlasti, organiziraju se naselja i nove prometne komunikacije koje su vjerojatno slijedile starije cestovne pravce. Po završetku sukoba s Delmatima, Rimljani na delmatskom *Tiluriumu*, strateški položenom iznad rijeke, grade vojni logor 7. legije te *Pons Tiluri* - most u podnožju koji će biti značajno prometno čvorište. Osim u blizini prapovijesnih naselja (kao što je slučaj u Sinju, Gornjim Koljanima, Otišiću, Kijevu i dr.) poznato je da se sredinom 1. stoljeća gradi i *ex nihilo*, a takav je rimski *Aequum* (*Colonia Claudia Aequum*), današnji Čitluk, koji je bio jedino urbano središte u unutrašnjosti provincije sa statusom kolonije. Uz urbanizaciju, dolazi do promjena i u gospodarskim procesima te dolazi do intenzivnije obrade zemljišta i izgradnje gospodarsko-rezidencijalnih sklopova (npr. *Krstače*, *Kotluša*, *Stražine*, *Grudina* u Maljkovu i dr.) Spomenuto je da je prostor Cetinske regije općenito nedovoljno istražen, posebno se to odnosi na nalazišta rimske ostavštine od kojih se sustavno istražuje jedino *Tilurium*, no brojni rimski nalazi svjedoče o intenzitetu života u dolini Cetine za vrijeme rimske vlasti.

Na područje uz rijeku Cetinu kršćanstvo dolazi postepeno, iz središta provincije, tijekom 4. stoljeća i kasnije.⁷¹⁸ U 5. stoljeću prostor je dijelom Salonitanske nadbiskupije dok u 6. stoljeću gornji tok rijeke Cetine pripada novoosnovanoj biskupiji *Ludrum*. Polazište u proučavanju kasnoantičkog perioda uz gornji i srednji tok Cetine su svakako lokaliteti s ostacima sakralne arhitekture. O tipologiji kasnoantičkih crkava uz Cetinu je nezahvalno govoriti budući da je jedina na terenu sačuvana crkva u Otoku („složeni tip“ s aneksima). U tlocrtima istraživača sačuvana je građevina na položaju *Općinska lokva* u Sinju (bliska „složenom tipu“ - ukoliko prihvatimo pretpostavku da je riječ o crkvi), a o crkvi u Potravlju (trobrodna, troapsidalna) i Otišiću (predvorje, polukružna apsida) znamo samo iz sačuvanih bilješki. Postojanje ostalih kasnoantičkih crkava utemeljeno je prvenstveno na pronađenim

⁷¹⁸ Cambi, 2007., 89.

ulomcima pripadajuće im skulpture.⁷¹⁹ Posebno je zanimljiva crkva sa katedrom i krstionicom na položaju *Mirine* u Otoku kod koje se otvara pitanje funkcije budući da je jedina crkva sa krstionicom u zaleđu Salone. Čini se da pretpostavke o ubikaciji središta biskupije *Ludrum* u Otoku nisu točne, stoga preostaje pretpostavka da se ovdje radi o župnoj, krstioničkoj crkvi kakve bi trebalo tražiti i na ostatku prostora.⁷²⁰

Osim kontinuiteta iz prapovijesti u antičko razdoblje, uočljiva je i spona između antičkog (rimskog) i kasnoantičkog perioda. Naime, rimski izvangradski pejzaž u kasnoj antici doživljava promjene koje su najuočljivije u izgradnji odnosno adaptaciji zdanja u prve kršćanske objekte. Kontinuitet između antičkog i kasnoantičkog sloja na promatranim lokalitetima utvrđen je na položaju u Brnazama gdje je kasnoantička crkva nastala na antičkom zdanju, dok su ostale (većinom samo pretpostavljene) crkve u Trilju, Sinju, Kijevu, Otišiću i Koljanima nastale u blizini rimskih aglomeracija ili su položene uz rimske prometnice. Milošević uočava da su crkve položene sukladno rasporedu kasnoantičkih utvrđenja,⁷²¹ no ne postoji primjer izravne vezanosti kasnoantičke crkve i utvrde.

Nije jasno kada se kasnoantičke crkve u dolini rijeke Cetine prestaju koristiti, odnosno kako funkcioniraju naspram novih crkava ranog srednjeg vijeka. Pitanje kontinuiteta između kasne antike i razdoblja ranog srednjeg vijeka još uvijek nije u potpunosti riješeno. Iako materijalni dokazi na određenim lokalitetima Cetinske županije na to upućuju (Karta 7.), s obzirom na štire pisane izvore kojima se samo mjestimice može kontekstualizirati priča o nastanku pojedinog sakralnog zdanja, nužna su podrobnija istraživanja koja bi rasvijetlila kulturno-povijesna sliku cetinske regije na prijelazu dvaju razdoblja, odnosno na početku novog.

Očita je ponovna graditeljska aktivnost s dolaskom 9. ili kako novija literatura predlaže već u drugoj polovici 8. stoljeća (Gala, Grab, Trilj) kada dolazi do novogradnje, ali i obnove starijih zdanja (Grab). Na promatranom prostoru nalaze se izvrsni primjerci spomeničke baštine koji pomažu u proučavanju predromaničke arhitekture i skulpture u Hrvatskoj (šesterolist u Brnazama, *Crkvina* u Gornjim Koljanima, Sv. Spas u Cetini), a od posebnog je značaja crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine kao najbolje sačuvani primjer toga doba pomoću kojeg se došlo do zaključaka o odrazu karolinške arhitekture na razvoj kulturno-povijesnog pejzaža Hrvatske. Ostale crkve tog perioda, kao i kod kasnoantičkih primjera, pretpostavljaju se na temelju otkrivene skulpture, često fragmentarne. Crkve su opremljene

⁷¹⁹ U novije vrijeme se pojavilo mišljenje da određene crkve, do tada tumačene kao starokršćanske, pripadaju ranosrednjovjekovnom periodu (Otok, Brnaze, Grab) Vidi: Milošević, 2003., 357-382., 2005., 217-225.

⁷²⁰ Migotti, 1990., 60.

⁷²¹ Milošević, 2005., 230-231.

namještajem karakterističnim za predromaničko razdoblje, a može se uočiti djelovanje *Trogirske klesarske radionice* (Sv. Mihovil u Brnazama), radionice *Majstora koljanskog pluteja* (Crkvina u Gornjim Koljanima) te *Dvorske klesarske radionice iz doba kneza Branimira* (Sv. Spas). Na istraženim lokalitetima (Brnaze, Gornje Koljane) je ustanovljeno postojanje kasnoantičke prethodnice predromaničkoj crkvi, što potiče na razmišljanje o mogućem kontinuitetu kulturnih zdanja i na drugim, neistraženim lokalitetima.⁷²²

Iako je na promatranom prostoru bilo značajnih arheoloških pothvata i otkrića, područje cetinskog kraja, ali i šireg dalmatinskog zaleđa još uvijek je u velikoj mjeri zanemareno na arheološkoj karti Hrvatske. Jedini istraženi kasnoantički lokaliteti se nalaze u Brnazama i Otoku, dok je položaj u Potravlju samo djelomično istražen. Od nalazišta s ostatcima sakralne arhitekture iz predromaničkog razdoblja, istražen je lokalitet na izvoru Cetine, šesterolist u Brnazama te djelomično položaj *Crkvina* u Gornjim Koljanima. Kod većine nalazišta obrađenih u ovom radu, doneseni zaključci su samo pretpostavke utemeljene na dosadašnjim, često manjkavim, spoznajama o promatranom lokalitetu, no mogu poslužiti kao smjernice za potencijalna buduća istraživanja. Tako ostaje otvorena mogućnost za više arheoloških istraživanja koja možda mogu otkriti sakralna zdanja, a posebno se to odnosi na položaje u Sinju, Lučanima, Hrvacama, Vučipolju, Vrlici i Otišiću koji se navode u ovom radu.

Ukoliko se pristupi novim istraživanjima nužno je pri tome koristiti suvremene metode, nošene digitalizacijom i novim tehnologijama (kakve su npr. planirane *Projektom Cetina*) bez kojih rad u dobu u kojem se danas nalazimo nema smisla. Svakako da ne treba odustati od „standardnih“ vrsta arheoloških istraživanja, no ukoliko je moguće, potrebno je radu pristupiti prvenstveno nedestruktivnim metodama, posebno u prvim fazama istraživanja. Takav jedan pokušaj korištenja modernim tehnologijama, odnosno digitalizacija sakralne topografije prostora Cetinske županije, u razdoblju od kasne antike do ranog srednjeg vijeka, izvršen je i u ovom radu putem *QGIS softwarea* koji omogućuje prezentaciju geopodataka, odnosno u ovom slučaju mapiranje umjetničke baštine jednoga prostora u određenom vremenu. Time je učinjen prvi korak u realizaciji rekonstrukcije transformacija povijesnog pejzaža uz gornji i srednji tok rijeke Cetine u kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom periodu. Također, kroz kataloški dio rada pružen je pregled dosadašnjih istraživanja i izvora o lokalitetima te analiza spomeničke baštine na istima s ciljem olakšanja budućih istraživanja

⁷²² Takva situacija se pretpostavlja i u Grabu.

koja bi mogla rasvijetliti povijesno-umjetničku situaciju promatranih razdoblja u Cetinskom kraju koji se pokazao kao iznimno arheološki bogato područje.

5. LITERATURA

1. Josip Alačević, „Escursione a S. Salvatore a Verlica“, u: *Bulletino di architettura e storia dalmata*, 5, Split, 1882., str. 129-133.
2. Ivan Basić, „Ecclesia Scardonitana - stanje i problemi istraživanja skardonske ranokršćanske crkve / Ecclesia Scardonitana. Stato della ricerca e problemi aperti della chiesa paleocristiana di Scardona“, u: *Studia Varvarina I*, (ur.) Bruna Kuntić-Makvić, Zagreb-Motovun: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, University of Zagreb, 2009., str. 43.-89.
3. Ivan Basić, Miljenko Jurković, „Prilog opusu Splitske klesarske radionice kasnog VIII. stoljeća“ u: *Starohrvatska prosvjeta*, III (38), 2011., str. 149-185.
4. Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, „Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta“, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, 2002., str. 113-130.
5. Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, „Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila“, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20, 2003., str. 95-112.
6. Šefik Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971.
7. Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.
8. Neven Budak, *Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku: Hrvatska povijest od 550. do 1100*, Zagreb: Leykam International, 2019.
9. Frane Bulić, „Ausgrabungen in Čitluk, Dalmatien“, u: *Mittheilungen der Zentralkommission Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler*, 11, Beč, 1885.
10. Frane Bulić, „Scavi a Čitluk di Sinj (Colonia Claudia Aequum o Aequitas)“, u: *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, 8, 1885., str. 7-13.
11. Frane Bulić, „Pons Tiluri“, u: *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 26, 1903.
12. Frane Bulić, „Ritrovamenti antichi cristiani di Sinj“, u: *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, 27, Split, 1904., str. 17-20.
13. Frano Bulić, Josip Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.)*, Zagreb, 1912.-1913., str. 52-56.
14. Tonči Burić, „Posljednji salonitanski klesari“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 85, Split, 1992., str. 177-197.
15. Tonči Burić, „Predromanička skulptura iz crkve Sv. Spasa u Cetini“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995., str. 91-116.

16. Tonči Burić, „Predromaničke oltarne ograde - vijek uporabe i sekundarna namjena“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (24), Split, 1997., str. 57-76.
17. Tonči Burić, „Grab kraj Sinja“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., str. 259-260.
18. Tonči Burić, „Brnaze kod Sinja, Mijoljača“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., str. 247-248.
19. Tonči Burić, „Koljane Gornje, Crkvina“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split 2000., str. 269.
20. Nenad Cambi, „Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali“, u: *Materijali SADJ*, 12, Zadar, 1976.
21. Nenad Cambi, „Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji“, u: *Vjesnik za arheologiju u historiju dalmatinsku*, 1977., str. 57-106.
22. Nenad Cambi, „Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Yugoslavia“, u: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, 2, Rim, 1978., str. 141-156.
23. Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2002.a
24. Nenad Cambi, „Sarcophagi con la croce nel centro della cassa“, u: *Akten des Symposiums „Früchristliche Sarcophage“*, Mainz, 2002.b, str. 47-56.
25. Nenad Cambi, „Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost“, u: *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, katalog izložbe, (ur.) Joško Belamarić -Marko Grčić, Zagreb: Ministarstvo kulture RH, Galerija Klovićevi dvori, 2007., str. 77-94.
26. Pascale Chevalier, *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae: L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.)*, Tome I - catalogue, Rim, Split: École Française de Rome, Musée archéologique de Split, 1995.a
27. Pascale Chevalier, *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae: L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.)*, Tome 2 - Illustrations et conclusions, Rim, Split: École Française de Rome, Musée archéologique de Split, 1995.b
28. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae, Diplomatički sbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom*, sv. II (od godine 1102-1200.), izdaje Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb: Štamparija Dragutina Albrechta, 1875.
29. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae, Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 10, listine godina 1332.-1342., (ur.) Tadija Smičiklas, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1912.

30. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae: volumen XIV. diplomata annorum 1367.-1373.*, Index (nastavak i svršetak) Diplomatičkoga zbornika kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. XIV : od strane 609. do 728. strane, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1916.
31. Gregor Čremošnik, „Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije“, u: *Radovi ANUBiH, knj. 3, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 2*, Sarajevo, 1955.
32. Vedrana Delonga, „Donatorski natpis župana Gostihe iz crkve Sv. Spasa u Cetini (Vrh Rici)“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995., str. 117-140.
33. Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996.
34. Ejnar Dyggve, „Das Anastasius Mausoleum und der altkroatische Kirchenbau“ , u: *Forschungen in Salona III*, Beč, 1939.
35. Ejnar Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva* ,priredio Nenad Cambi, Split: Književni krug, 1996.
36. Veljko Đurić Mišina, *Sveti Spas u Cetini*, Beograd-Knin, 1994., str. 52-56.
37. Igor Fisković, „ O ranokršćanskim spomenicima Naronitanskog područja“, u: *Dolina rijeke Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka : znanstveni skup Metković 4-7. X.1977.*, (ur.) Željko Rapanić, Split: Hrvatsko arheološko društvo, 1980., str. 213-256.
38. Igor Fisković, „Salonitanski tip ranokršćanskih sarkofaga“, u: *Arheološki radovi i rasprave*, 12, Zagreb, 1996., str. 117-140.
39. Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, priredio J. Bratulić, Zagreb: Globus, 1984.
40. Nikola Gabrić, „Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju“, u: *Sinjska spomenica*, Sinj, 1965., str. 241-254.
41. Nikola Gabrić, „Nalaz starohrvatske crkve u Kljacima kod Drniša“, u: *Kačić: zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, 4, 1971., str. 59-70.
42. Nikola Gabrić, „Neobjavljeni starohrvatski spomenici u arheološkoj zbirci franjevačkog samostana u Sinju“, u: *Kačić: zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, 6, Split, 1974. str. 39-51.
43. Branimir Gabričević, „Arheološki nalazi iz Gale“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55, Split, 1953.a, str. 181-197.
44. Branimir Gabričević, „Dvije ilirske općine s područja Vrlike“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55, Split, 1953.b, str. 103-119.
45. Branimir Gabričević „Detalj autohtone komponente u našoj antici“, u: *Mogućnosti*, 3, Split, 1956., str. 291-298.

46. Branimir Gabričević, „Piscine battesimali cruciformi scoperte recentemente in Dalmazia“, u: *Akten des VII Internationalen Kongresses für christliche Archäologie*, Trier, 1965., str. 539-541.
47. Branimir Gabričević, „Iz antičkog perioda Cetinske krajine“, u: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984.
48. Branimir Gabričević, Ivan Marović, „Arheološka istraživanja u Otoku kraj Sinja“, *Slobodna Dalmacija*, br. 3324, od 22. X. 1955.
49. Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.
50. Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb: Novi Liber: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1995.
51. Ivo Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, FF Press, Zagreb, 2003.
52. Ivo Goldstein, „Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555.“, u: *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 37, 2005., str. 23-34.
53. Hrvoje Gračanin, „The history of the eastern Adriatic region from the Vth to the VIIth centuries AD: historical processes and historiographic problems“, u: *AdriaAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C. Actes du colloque international de Rome (4-6 novembre 2013)*, (ur.) Yolande Marion - Francis Tassaux, Bordeaux: Ausonius, 2015., str. 67-97.
54. Antun Grgin, „Tri nadgrobna spomenika iz Potravlja u Dalmaciji“, u: *Buličev zbornik*, Zagreb - Split, 1924., str. 233-235.
55. Stjepan Gunjača, *Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma*, Split: Bihać-Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti, 1937.a
56. Stjepan Gunjača, „Starohrvatska Župa Vrlika i njeno značenje“, u: *Novo doba*, Split, 1937.b
57. Stjepan Gunjača, „Rezultati arheološkog istraživanja u Staroj Vrlici“, u: *Slobodna Dalmacija*, Split 1. 1. 1948., br. 911., str. 11.
58. Stjepan Gunjača, „Kratak osvrt na prilike i rad Muzeja u Kninu“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (1), Split, 1949.a, str. 279-294.
59. Stjepan Gunjača, „Radovi na crkvi i groblju Sv. Spasa na vrelu Cetine“, u: *Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb, 1949.b, str. 87-91.
60. Stjepan Gunjača, „Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas“, *Starohrvatska*

- prosvjeta*, 3 (2), Split, 1952., str. 221-232.
61. Stjepan Gunjača, „Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (4), Split, 1955.a, str. 221-234.
 62. Stjepan Gunjača, „Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (4), Split, 195.5b, str. 85-134.
 63. Stjepan Gunjača, Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1953, *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (5), Split, 1956., str. 201-216.
 64. Stjepan Gunjača, „Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1954“, u: *SHP*, 3 (6), Split, 1958.a, str. 227-232.
 65. Stjepan Gunjača, *Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1958.b
 66. Stjepan Gunjača, „Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (1955., 1956. i 1957. godine)“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3(7), Split, 1960., str. 267-281.
 67. Stjepan Gunjača, „Lučane“, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti 3*, Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1964., str. 345.
 68. Stjepan Gunjača, „Tri preživjela predhrvatska toponima (Tauris, Tilurium i Osinium)“, u: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, sv. 2, Zagreb, 1973., str. 1-32.
 69. Stjepan Gunjača, *Kratak pregled prošlosti Sinja i okolice*, Sinj: Kulturno društvo "Cetinjanin“, 1977.
 70. Stjepan Gunjača, „Historijsko-arheološka šetnja dolinom gornje Cetine“, u: *Zbornik Cetinske krajine*, 2, Sinj, 1981., str. 137-164.
 71. Stjepan Gunjača, „Radovi na crkvi i groblju Svetog Spasa na vreli Cetine“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995., str. 29-36.
 72. Zlatko Gunjača, „O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, 1984., str. 253-264.
 73. Katarina Gugo, „Kijevo: Sustavna arheološka istraživanja kasnoantičkoga zdanja“, u: *Obavijesti*, 1 (32), Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2000., str. 70-72.
 74. Katarina Gugo Rumštajn, „Kijevo-Grudina: nastavak arheoloških istraživanja na kasnoantičkom lokalitetu u godini 2002.“, u: *Obavijesti*, 3 (35), Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2003., str. 101-104.
 75. Katarina Gugo Rumštajn, *Rezultati istraživanja i konzervacije na kasnoantičkoj vili rustici u Kijevu*, Knin: Kninski muzej; Kijevo: Općina, 2009.

76. Vladimir Gvozdanović, „Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike“, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split, 1978., str. 131-148.
77. Vladimir Gvozdanović, *Early Croatian architecture: a study of the Pre-Romanesque*, London: Duckworth, 1987.
78. Ante Jadrijević, „Novi rimski natpis s grada Sinja“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 51, 1940., str. 157-159.
79. Ante Jadrijević, „Ubikacija Stoca u Cetini“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 63-64, Split, 1961-1962., str. 193-196.
80. Nikola Jakšić, „Constantine Porphyrogenitus as the Source for Destruction of Salona“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, Split, 1984.a, str. 314-326.
81. Nikola Jakšić, „Majstor koljanskog pluteja“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984.b, str. 243-252.
82. Nikola Jakšić, „Predromaničko kiparstvo“, u: *1000 godina hrvatske skulpture*, katalog, Zagreb, 1991., str. 13-26.
83. Nikola Jakšić, „Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995., str. 141-150.
84. Nikola Jakšić, „Predromaničko kiparstvo“, u: *Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, (ur.) Igor Fisković, Zagreb, 1997., str. 13-39.
85. Nikola Jakšić, „Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici - Analiza“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3, Split, 1996., str. 139-172.
86. Nikola Jakšić, „Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (26), Split, 1999. (2004.), str. 265-286.
87. Nikola Jakšić „Brnaze kod Sinja, Mijoljača“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., str. 245-247.
88. Nikola Jakšić, Vedrana Delonga, „Koljane Gornje, Crkvina“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., str. 270-271.
89. Jasna Jeličić, „Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 23 (1), 1983., str. 5-39.
90. Jasna Jeličić, „Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća Cetine“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984., str. 169-180.
91. Dušan Jelovina, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Split, 1976.

92. Dušan Jelovina, „Ranosrednjovjekovni položaj Crkvina u Gornjim Koljanima kod (Vrlike)“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984., str. 227-242.
93. Dušan Jelovina, *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 1986.
94. Dušan Jelovina „Ranosrednjovjekovno groblje na lokalitetu «Brig» kod izvora Zduša nedaleko Vrlike“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (16), Split, 1986., str. 105-115.
95. Ivan Josipović, „Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici“, u: *Ars Adriatica*, 1, 2011., str. 97-108.
96. Ante Jurčević, „Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (36), 2009., str. 55-84.
97. Ante Jurčević, „Gornji Koljani - Crkvina“, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6/2009, Zagreb, 2010., str. 588-590.
98. Šime Jurić, „Građa za bibliografiju Sinja i Cetinske krajine. Povijesni spomenici prvoga reda, I. dio“, u: *Zbornik Cetinske krajine*, 3, Sinj, 1982., str. 152-167.
99. Miljenko Jurković, „Crkve s westwerkom na istočnoj obali Jadrana“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26 (1), 1986., str. 61-86.
100. Miljenko Jurković, „Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana“, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12-13, 1988., str. 41-48.
101. Miljenko Jurković, *Od Nina do Knina. Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća*, Zagreb: Muzej Mimara; Gliptoteka HAZU, 1992.
102. Miljenko Jurković, „Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995.a, str. 55-80.
103. Miljenko Jurković, „Predromanički šesterolisti Dalmacije. Problemi funkcije“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35, Split, 1995.b, str. 225-240.
104. Miljenko Jurković, „Cetina kod Vrlike“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., str. 248-250.
105. Miljenko Jurković, „Koljane Gornje, Crkvina“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., str. 269.
106. Ćiro Kalebić, „Povijesni prilozi topografiji gradova i tvrđava u župi Cetini“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 29, Split, 1928-1929., str. 296-306.
107. Ljubo Karaman, „Zlatni nalaz u Trilju nedaleko od Sinja“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 44, Split, 1921., str. 3-20.

108. Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb: Matica hrvatska, 1930.
109. Ljubo Karaman, *Živa starina*, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1943.
110. Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1975.
111. Nada Klaić, „Društvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj s posebnim obzirom na njegov razvitak u Cetinskoj krajini“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984., str. 265-271.
112. Vjekoslav Klaić, „Episcopatus Ludrensis u Dalmaciji (532)“, u: *Viestnik Hrvarskega arheologičkoga društva*, 12, 1912., str. 314-315.
113. Vjekoslav Klaić „O položaju “Episcopatus Ludrensis” u rimskoj Dalmaciji (g. 532)“, u: *Bulletino di architettura e storia dalmata*, 37, 1914.a, str. 114-117.
114. Vjekoslav Klaić, „Prilog za povijest Poljica u XV. stoljeću“, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, 16, Zagreb, 1914.b, str. 40-44.
115. Slavko Kovačić, „Vijesti iz crkvenih arhiva o Cetinskoj krajini pod Turcima“, *Zbornik Cetinske krajine*, 4, Sinj, 1989., str. 145-166.
116. Ivana Kunac, *Potravlje u kasnoj antici*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2016.
117. Vesna Kusin, Joško Belamarić, Joško Grčić, (ur.), *Dalmatinska Zagora nepoznata zemlja*, Zagreb: Ministarstvo kulture RH, Galerija Klovićevi dvori, 2007.
118. Valentino Lago, *Memoria sulla Dalmazia*, II, Venecija, 1870.
119. Anita Librenjak, Dubravka Čerina, „Preliminarno izvješće o zaštitnim arheološkim istraživanjima na tvrđavi Grad u Sinju 1998. i 1999. godine“, u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98 (1), 2005., str. 271-282.
120. Ivan Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*, priredio M. Kombol, Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1948.
121. Dominik Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim: Hrvatski povijesni institut, 1963.
122. Tomislav Marasović, *Šesterolisni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji*, doktorska disertacija, sv. 2., *Spomenici*, Filozofski fakultet u Zagrebu, 1958.
123. Tomislav Marasović, „Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji“, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split: JAZU, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1978., str. 5-129.
124. Tomislav Marasović, „Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (14) 1984., str. 135-158.

125. Tomislav Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split: Književni krug 1994.
126. Tomislav Marasović, „Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine. Prilog tipološkoj analizi“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995.a, str. 37-54.
127. Tomislav Marasović, „Le “corp occidental” carolingien sur les églisespréromanes paléocroates en Dalmatie“, u: *Orbis Romanus Christianusque*, Pariz: De Boccard, 1995.b, str. 227-295.
128. Tomislav Marasović, „*Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 1: Rasprava*“, Split-Zagreb: Književni krug - Split / Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split / Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2008.
129. Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*, Split-Zagreb: Književni krug - Split / Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split / Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.
130. Emilio Marin, *Starokršćanska Salona. Studije o genezi, profilu i transformaciji grada*, Zagreb: Latina et graeca VPA, 1988.
131. Ivan Marović, „Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine u god. 1953, 1954, 1958, 1966. i 1968.“ u: *Materijali XII., IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972.*, Zadar, 1976., str. 55-75.
132. Ivan Marović, „Sojeničko naselje na Dugišu kod Otoka (Sinj)“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 94, Split, 2002., str. 217-295.
133. Ivan Marović, Borivoj Čović, „Cetinska kultura“, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, 4, Sarajevo, 1983., str. 191-231.
134. Lujo Marun, „Redovito tromjesečno izvješće Kninskog starinarskog društva“, u: *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, 14, Zagreb, 1892.
135. Lujo Marun, „Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 1(3), Knin, 1895.a, str. 183-187.
136. Lujo Marun, „Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 1(4), Knin, 1895.b, str. 224-230.
137. Lujo Marun, „Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 2 (1), Knin, 1896., str. 25-29.
138. Lujo Marun, *Starinarski dnevници*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1998.

139. Antun Konstantin Matas, „Čitluk kod Sinja u Dalmaciji“, u: *Viestnik Hrvatskog arkeološkog društva*, 2, Zagreb, 1880., str. 12-16.
140. Antun Konstantin Matas, „Potravlje“, u: *Viestnik Hrvatskoga arkeološkog društva*, 4, Zagreb, 1882., str. 3-38.
141. Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, *Povijest hrvatskih zemalja u antici*, 2, Zagreb: Leykam international, 2012.
142. Robert Matijašić, *Povijest Hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam International, 2009.
143. Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1990.
144. Branka Migotti, „Zusatz zur Datierung der außerstädtischen frühchristlichen Architektur des breiteren salonitanischen Bereiches“, u: *Arheološki vestnik*, 43, 1992., str. 111-133.
145. Branka Migotti, „Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji“, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 34, Zadar, 1994., str. 113-144.
146. Šimun Milinović, *Cetinski knez Domaldo*, Zadar: Narodni list, 1886.
147. Ante Milošević, „Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini“, u: *Obavijesti*, Split: Hrvatsko arheološko društvo, 1980., str. 19-21.
148. Ante Milošević, „Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine“, u: *Zbornik Cetinske krajine*, 2, Sinj, 1981., str. 1-132.
149. Ante Milošević, „Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984.a, str. 9-26.
150. Ante Milošević, „Novi ranosrednjovjekovni grobni nalazi iz Cetinske krajine“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 1984.b, str. 181-220.
151. Ante Milošević, „Srednjovjekovna nekropola u “Barama” u Lučanima kod Sinja“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (14), Split, 1984.c, str. 285-304.
152. Ante Milošević, „Ranosrednjovjekovni grob iz Bitelića“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3(15), Split, 1985., str. 227-236.
153. Ante Milošević, „Čitluk. Najnovija arheološka istraživanja Aequma“, u: *Arheološki pregled*, 27, Ljubljana, 1986.a, str. 85-87.
154. Ante Milošević, „Dvije ostave željeznog oruđa s područja Delmata“, u: *Arheološki vestnik*, 37, Ljubljana, 1986.b, str. 97-127.

155. Ante Milošević, Blagoje Govedarica, „Otišić, Vlake - praistorijsko nalazište u Vrtači I“, u: *Godišnjak Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 24, Sarajevo: Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1986., str. 51-72.
156. Ante Milošević, *Stećci i Vlasi: Stećci i Vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*, Split, 1991.
157. Ante Milošević, „Die spätantike territoriale und kulturelle Kontinuität in der frühmittelalterlichen Cetinagegend“, u: *Hortus artium medievalium*, 1, Zagreb - Motovun, 1995., str. 169-175.
158. Ante Milošević, „Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 36, Split, 1996.a, str. 417-425.
159. Ante Milošević, *Sinj i Cetina u starohrvatsko doba*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.b
160. Ante Milošević, „O kontinuitetu kasnoantičkih proizvoda u materijalnoj kulturi ranoga srednjeg vijeka na prostoru Dalmacije“, u: *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992., (ur.) M. Jurković, T. Lukšić, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, 1996.c
161. Ante Milošević, *Vrlika, starohrvatska župa Vrh Rika*. Split, 1997.
162. Ante Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1998.
163. Ante Milošević, „Prva ranosrednjovjekovna skulptura u crkvi Sv. Marte u Bijaćima kod Trogira“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (26), Split, 1999. (2004.), str. 237-263.
164. Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000.
165. Ante Milošević, „Cetina kod Vrlike, Runjavica“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split 2000., str. 251-253.
166. Ante Milošević, Tonči Burić, „Cetina kod Vrlike“, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, Split, 2000., str. 250-251.
167. Ante Milošević, „Scultura ornamentale del VII e VIII secolo nei Balcani occidentali“, u: *Hortus artium medievalium*, 9, Zagreb-Motovun, 2003., 357-382.
168. Ante Milošević, *Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine*, doktorska disertacija, Zadar: Filozofski fakultet sveučilišta u Zadru, 2005.
169. Ante Milošević, „Gramatika prostora uz rijeku Cetinu“, u: *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, katalog izložbe, (ur.) Joško Belamarić, Marko Grčić, Zagreb: Ministarstvo kulture RH – Galerija Klovićevi dvori, 2007., str. 95-113.

170. Ante Milošević, Željko Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini, La chiesa preromanica di San Salvatore a Cetina*, Dubrovnik: Omega engineering d.o.o. Dubrovnik, Centar studia Mediterranea Split, 2009.
171. Ante Milošević, „Tragovi iz prošlosti u projektu za budućnost, osvrt na izložbu Tragovi prošlosti / Traces of the Past u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika Split, 26. siječnja - 29. veljače 2016. godine“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (43), 2016., str. 319-322.
172. Ante Milošević, *Arheologija Sinjskog polja*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2017.
173. Ivan Mirnik, „Novac iz starohrvatskih grobova“, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 37 (1), 2004., str. 205-250.
174. Ivanka Nikolajević, „Beleške o nekim problemima ranohrišćanske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, u: *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 10, Beograd, 1967., str. 95-117.
175. Ivana Ožanić Roguljić, „Mirine u Otoku - Sjedište biskupije Ludrum?“ u: *Cetinska vrila*, 30, 2007., str. 19-21.
176. Ivana Ožanić Roguljić, „Otok - Mirine“, u: izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 27, 2011., str. 267-275.
177. Carl Patsch, „Arheološko-epigrafska istraživanja. Dolina gornje Cetine u rimsko doba“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 11, Sarajevo, 1899., str. 69-124.
178. Mladen Pejaković, *Omjeri i znakovi: ogledi iz starije hrvatske umjetnosti*, Dubrovnik: Matica hrvatska, 1996.
179. Ivo Petricioli, „Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka“, u: *Gunjačin zbornik*, (ur.) Ivan Erceg (et al.), Zagreb, 1980., str. 113-120.
180. Ivo Petricioli „Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima“, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 1984., str. 221-226.
181. Ivo Petricioli, „Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995., str. 19-28.
182. Maja Petrinc, „Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa II Vrh Rici - Katalog“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (23), 1996., str. 7-138.
183. Maja Petrinc, „Koljani Gornji - Crkvina“, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008, Zagreb, 2009., str. 537-539.

184. Maja Petrinec, „Gornji Koljani - Crkvina“, u: *Hrvastki arheološki godišnjak*, 7/2010, Zagreb, 2011, str. 646-647.
185. Maja Petrinec „Gornji Koljani - Crkvina“, u: *Hrvastki arheološki godišnjak*, 8/2011, Zagreb, 2012, str. 612-613.
186. Maja Petrinec „Gornji Koljani - Crkvina“, u: *Hrvastki arheološki godišnjak*, 9/2012, Zagreb, 2013., str. 709-710.
187. Maja Petrinec, Ante Jurčević, „Gornji Koljani - Crkvina“, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2008, Zagreb, 2009., str. 447-448.
188. Stanko Petrov, *Gospa Sinjska. Poviest sinjskoga prošteništa*, Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronima, 1928.
189. Ivan Pivčević, „Nekoliko poljičkih isprava iz XV. st“, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 31, Split, 1908., str. 21-26.
190. Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, priredio Nikola Tomašić (et al.), Zagreb: Dom i svijet, 2003.
191. Kruno Prijatelj, „Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (3), Split, 1954., str. 65-91.
192. Frane Radić, „Hrvatsko-bizantinske nadstupine Prvoga muzeja hrvatskih spomenika“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 1, Knin, 1895.a, str. 205-211.
193. Frane Radić, „Izvješće o radu hrvatskog starinarskog društva u Knina u obće, a napose o kršćanskim starinama do sad otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 2 (3), 1896.b, str. 179-181.
194. Frane Radić, „Izvješće o radu hrvatskog starinarskog društva u Knina u obće, a napose o kršćanskim starinama do sad otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri (nastavak)“, u *Starohrvatska prosvjeta*, 2(4), 1896.a, str. 244-258.
195. Frane Radić, „Mrtvački prilozi nađeni u starohrvatskim grobovima u Koljanima kod Vrlike“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (3-4), Knin, 1897., str. 99-109.
196. Frano Radić, „Izvještaj upraviteljstva Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu o društvenom radu i napredku kroz zadnji tromjesec“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (3-4), 1897., str. 163-164.
197. Frane Radić, „Izvještaj Upraviteljstva Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 4 (2), Knin, 1898., str. 104.

198. Frane Radić, „Ostanci starinske crkve i groblja u Gornjim Koljanima kod Vrlike“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 5 (3-4), Knin, 1900., str. 107-122.
199. Frane Radić, „Ostanci starinske crkve i groblja u Gornjim Koljanima kod Vrlike (Sa slikama)“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 6 (1-2), Knin, 1901., str. 3-11.
200. Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split: Logos, 1987.
201. Željko Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split: Književni krug, 2007.
202. Emil Reisch, „Colonia Claudia Aequum, Die Grabungen des Österreichischen archäologischen Instituts Während der Jahre 1912 und 1913“, u: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes*, 16, 1913., str. 135-144.
203. Duje Rendić Miočević, „Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije“ u: *III. prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 52, Split 1948.
204. Duje Rendić – Miočević, „Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53, Split, 1952., str. 211-232.
205. Vladimir Rismondo, „Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima iz druge polovine XIV. i početka XV. stoljeća“, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 14-15, Zadar, 1976., str. 487-496.
206. Josip Ante Soldo, „Cetina - srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića“, u: *Sinjska spomenica 1715-1965*,(ur.) Josip Soldo, Jeronim Šetka, Sinj: Franjevački provincijalat, 1965., str. 63-101.
207. Josip Ante Soldo, *Sveti Spas u Vrhrici: povijesno-kritička rasprava o hrvatskoj sakralnoj u kulturnoj baštini u današnjem selu Cetini kraj Vrlike*, Split: Zbornik „Kačić“, 1990.
208. Fehim Spaho, „Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine“, u: *Acta historicoeconomica Iugoslaviae*, 12, Zagreb, 1985., str. 21-120.
209. Petar Stanić, „Dopisi - U Vrlici, dne 3. rujna 1890.“, u: *Viestnik hrvatskoga arkeološkoga društva*, 12 (1), Zagreb, 1890., str. 137.
210. Petar Stanić, „Sredovječni spomenici u Vrličkoj okolici (I. Crkve i grobišta, II. Tvrđave)“, u: *Viestnik Hrvatskog arkeološkoga društva*, 13, Zagreb, 1891., str. 9-13.
211. Petar Stanić, „Rimski putevi od Aequuma do Leusabe“, u: *Viestnik Hrvatskoga arkeološkoga društva*, 14 (1), 1892.a, str. 97-106.
212. Petar Stanić, „Pretpovijesni spomenici vrličke okolice u Dalmaciji“ u: *Viestnik Hrvatskoga arkeološkoga društva*, 14 (1), Zagreb, 1892.b, str. 43-50., str. 68-71.

213. Petar Stanić, „Izvješće o iskopinama na starohrvatskoj crkvi u Gornjim Koljanima kod Vrlike“, u: *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, 14 (1), Zagreb, 1892.c, str. 73-76.
214. Josef Strzygowski, *O razvitku starohrvatske umjetnosti*, Zagreb: Matica hrvatska, 1927.
215. *Franjevačka provincija presvetog Otkupitelja:šematizam*, Split, 1979.
216. Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing, 2003.
217. Tomislav Šeparović, „Katalog kamenih spomenika iz crkve Sv. Spasa na vrelu Cetine“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (22), 1995., str. 81-90.
218. Ferdo Šišić, „Iz arhiva u Körmenu“, U: *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, 7, Zagreb, 1905., str. 209-276.
219. Ferdo Šišić, „Crkveni sabori u Saloni (530. i 533.)“, u: *Priručnik izvora hrvatske historije I*, Zagreb, 1914., str. 157-164.
220. Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb: Školska knjiga, 1925.,
221. Ante Škegro, „The Diocese of Ludrum (Ecclesia Ludroensis)“, u: *Povijesni prilozi* 26, 2007., str. 9-23.
222. Domagoj Tončinić, „Nepoznato arheološko nalazište Velić kod Trilja“, u: *I. skup hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA). Zbornik radova*, (ur.) M. Sanader, D. Tončinić, I. Kaić, V. Matijević, Zagreb: FF Press, 2020., str. 368-381.
223. Miroslava Topić (ur.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju: pax et bonum FF - AM*, Sinj: Franjevački samostan Čudotvorne Gospe Sinjske, Ogranak Matice hrvatske Sinj, 2008.
224. Željko Ujčić, „Ranosrednjovjekovni kameni spomenici sa simboličkim "rajskim" prikazom iz južne Istre“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (20), 1990., str. 273-287.
225. Miloje Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX. do početka XV. veka*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1922.
226. Pavaša Vežić, „O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku“, u: *Diadora*, 13, Zadar, 1991., str. 323-375.
227. Pavaša Vežić, „Dalmatinski šesterolisti - sličnosti i razlike“, u: *Ars Adriatica*, 2, 2012., str. 41-74.
228. Chris Wickham, *Framing The Early Middle Ages*, New York: Oxford University Press, 2005.

229. Dasen Vrsalović, „Četverogodišnji rad Instituta za nacionalnu arheologiju i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (1958, 1959, 1960. i 1961. godine)“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (8-9), Split, 1963., str. 261-279.
230. Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik: Ogranak Matice hrvatske, 2007.
231. Mate Zekan, „Starohrvatska kulturnoumjetnička baština“, u: *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, katalog izložbe, (ur.) Joško Belamarić, Marko Grčić, Zagreb: Ministarstvo kulture RH - Galerija Klovićevi dvori, 2007., str. 137-147.
232. Mate Zekan, „Uz jedno kronološko pitanje starohrvatske arheologije (postavljeno od Ljube Karamana)“, u: *Archaeologia Adriatica*, 4 (1), 2010., str. 167-176.
233. Stjepan Zlatović, „Stara crkva i grobište u Vrelu Cetine“, u: *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, 5 (1), Zagreb, 1883., str. 102-107.

6. PRILOZI

6.1. POPIS KARATA

1. Promatrano područje s rijekom Cetinom. Izradila: Jelena Milošević, prema Gunjača, 1937., str. 9., podloga: *Google Satellite*
2. Rimske ceste na prostoru srednje Dalmacije. Izvor: Milošević, 2017., str. 67.
3. „Dvostruki kasnoantički *limes*“ uz srednji tok rijeke Cetine. Izvor: Milošević, 2017., str.102
4. Podjela Salonitanske nadbiskupije 533. godine. Izvor: Milošević, 2017., str. 116.
5. Kasnoantički lokaliteti na prostoru nekadašnje Cetinske županije. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *OpenStreetMap*
6. Ranosrednjovjekovni lokaliteti na prostoru nekadašnje Cetinske županije. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *OpenStreetMap*
7. Kasnoantički i ranosrednjovjekovni lokaliteti na prostoru Cetinske županije. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *OpenStreetMap*

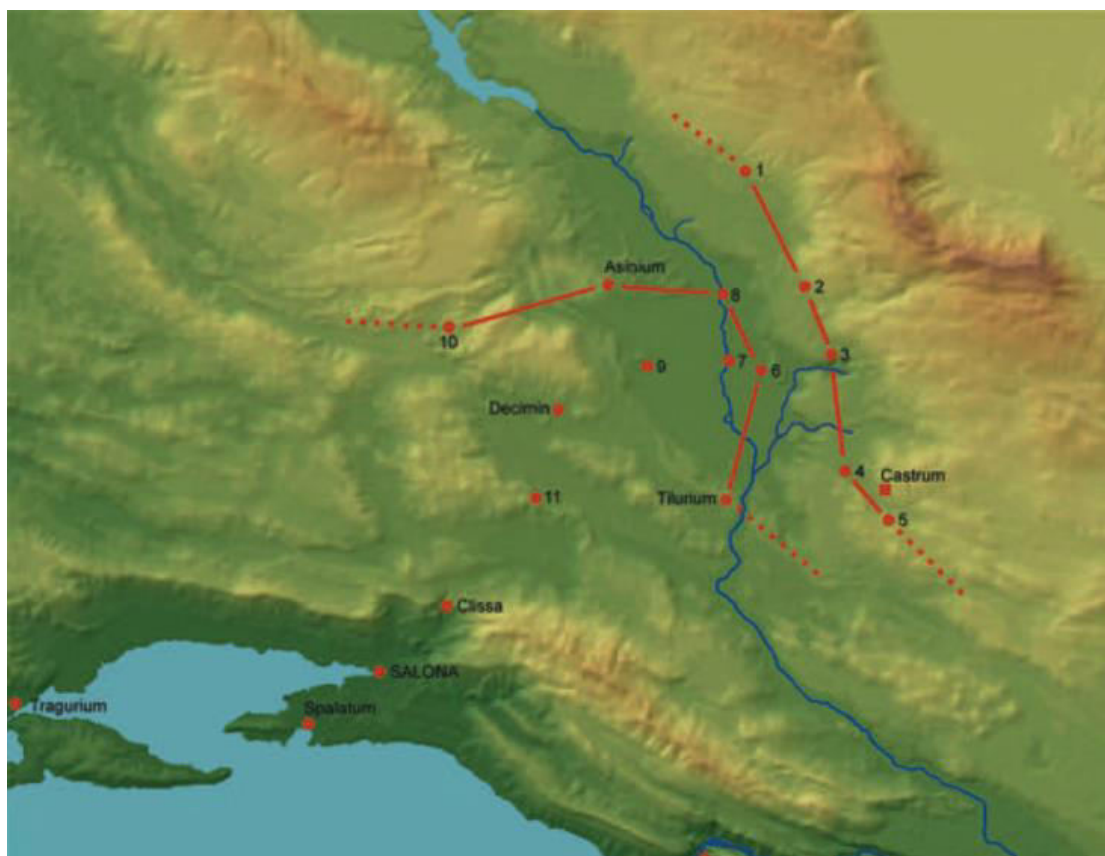
6.2. KARTE

Karta 1. Promatrano područje sa rijekom Cetinom. Izradila: Jelena Milošević, prema Gunjača, 1937., str. 9., podloga: *Google Satellite*

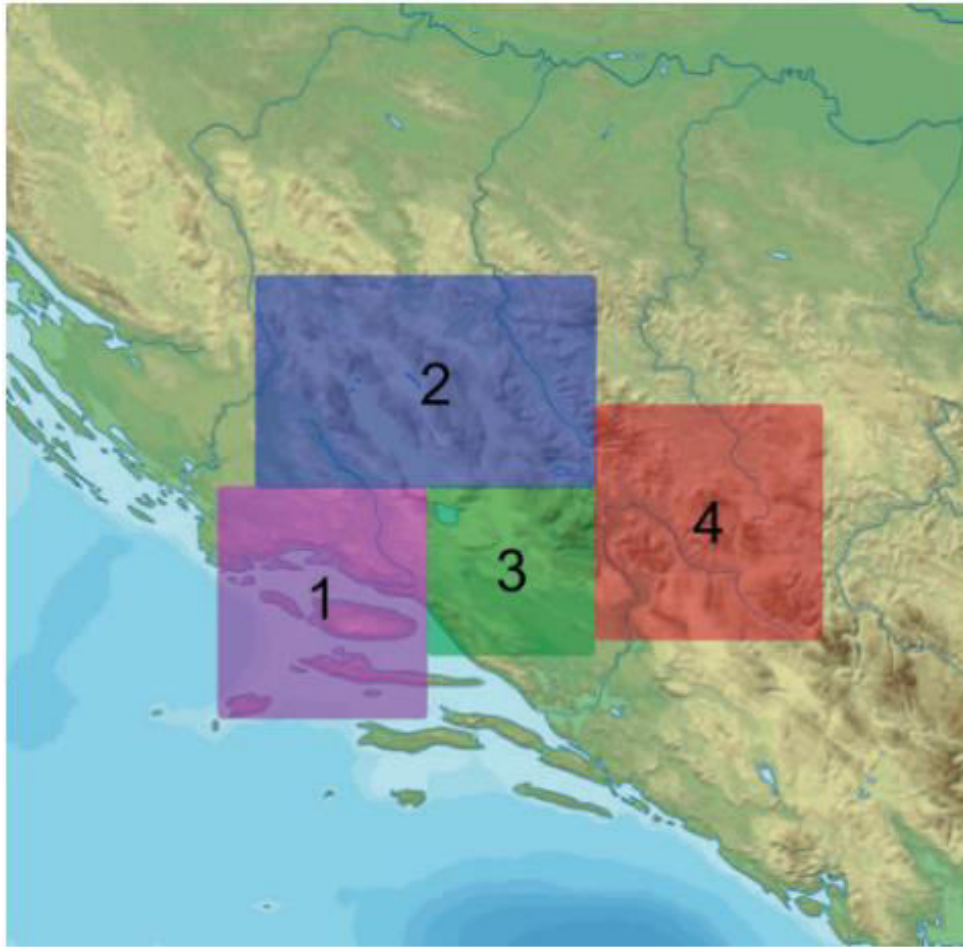

Karta 2. Rimske ceste na prostoru srednje Dalmacije. Izvor: Milošević, 2017., str. 67.

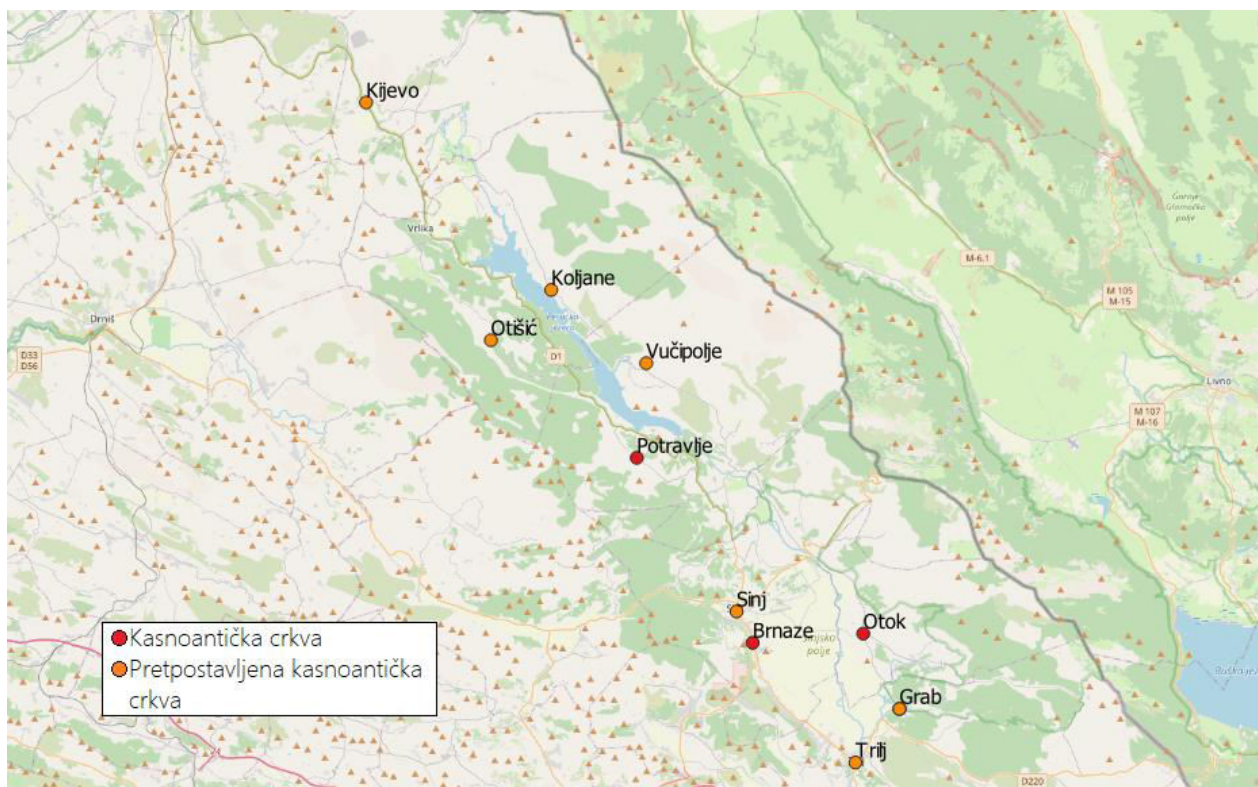

Karta 3. „Dvostruki kasnoantički *limes*“ uz srednji tok rijeke Cetine: 1. Gljev, 2. Otok, 3. Ruda, 4. Korita, 5. Čačvina, 6. Udovičići, 7. Otok, 8. Gala, 9. Brnaze, 10. Lučane, 11. Dicmo.

Izvor: Milošević, 2017., str. 102.

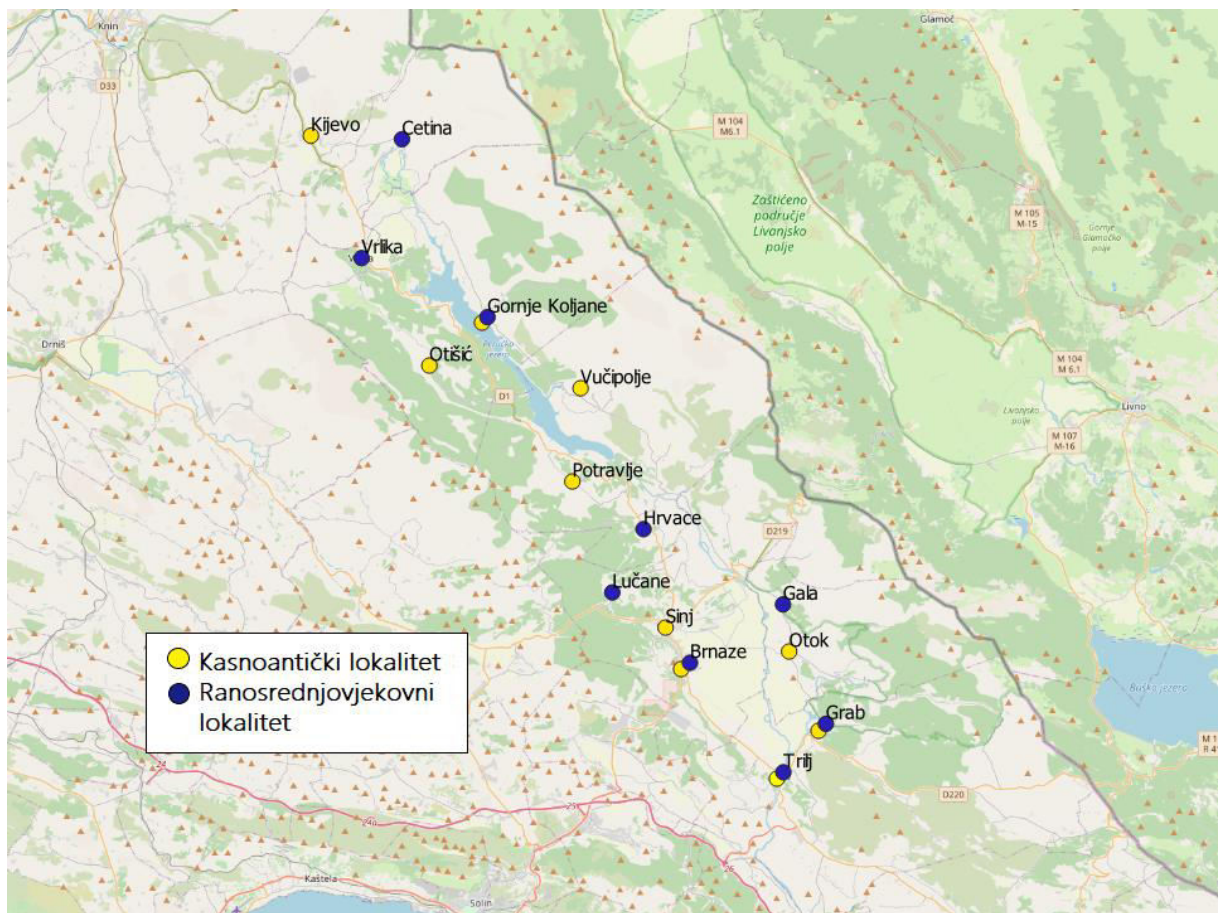
Karta 4. Podjela Salonitanske nadbiskupije 533. godine. (1. Salonitanska biskupija, 2. Biskupija *Ludrum*, 3. Biskupija *Mucrum*, 4. Biskupija *Sarsenterum*.) Izvor: Milošević, 2017., str. 116.

Karta 5. Kasnoantički lokaliteti na prostoru nekadašnje Cetinske županije. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *OpenStreetMap*

Karta 6. Ranosrednjovjekovni lokaliteti na prostoru nekadašnje Cetinske županije. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *OpenStreetMap*

Karta 7. Kasnoantički i ranosrednjovjekovni lokaliteti na prostoru Cetinske županije. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *OpenStreetMap*

6.3. POPIS SLIKA

Slika 1. Rimska „villa“ na položaju *Krstače* u Kijevu. Foto: Jelena Milošević

Slika 2. Pogled na položaj *Krstače* i gradinu Sv. Mihovila u Kijevu. Foto: Jelena Milošević

Slika 3. Pogled na gradinu Sv. Mihovila u Kijevu. Foto: Jelena Milošević

Slika 4. Kasnoantički stupić sa sraslim kapitelom s gradine Sv. Mihovila u Kijevu (AZFS).
Foto: Jelena Milošević

Slika 5. Kasnoantički plutej s gradine Sv. Mihovila u Kijevu. Izvor: *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju: pax et bonum FF - AM*, (ur.) Miroslava Topić, Sinj: Franjevački samostan Čudotvorne Gospe Sinjske, Ogranak Matice hrvatske Sinj, 2008., str. 313.

Slika 6. Prva fotografija crkve Sv. Spasa. Izvor: Marun, 1895.a, str. 185.

Slika 7. Tlocrt crkve Sv. Spasa i groblja oko nje. Prema: Stjepan Gunjača, Izvor: Gunjača, 1995., str. 30

Slika 8. Pogled na crkvu Sv. Spasa na izvoru Cetine. Foto: Jelena Milošević

Slika 9. Pogled na crkvu Sv. Spasa na izvoru Cetine. Foto: Jelena Milošević

Slika 10. Pogled na crkvu Sv. Spasa na izvoru Cetine. Foto: Jelena Milošević

Slika 11. Rupe od drvene skele, detalj na južnom zidu crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 12. Obli kontrafori na sjevernom zidu crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 13. Gljivasti otvor iznad sjevernih vrata crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 14. Prozorski otvori na južnom zidu crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 15. Raščlanjenost unutarnjeg plašta crkve Sv. Spasa, detalj južnog zida. Foto: Jelena Milošević

Slika 16. Prijedlog rekonstrukcije izvornog izgleda crkve Sv. Spasa, pogled sa zapada i sjevera. Prema: Ante Milošević, Željko Peković, Izvor: Milošević, Peković, 2009., str. 258.

Slika 17. Prijedlog rekonstrukcije izvornog izgleda crkve Sv. Spasa, pogled sa juga i istoka. Prema: Ante Milošević, Željko Peković, Izvor: Milošević, Peković, 2009., str. 259.

Slika 18. Niša u južnom zidu na katu zvonika crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 19. Raščlamba prostora i ostatci svodova u prizemlju *westwerka* crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 20. Lučni otvori na katu *westwerka* crkve Sv. Spasa Foto: Jelena Milošević

Slika 21. Pogled na *westwerk* iz unutrašnjosti crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 22. Pretpostavljeni izgled arkosolija u sjevernom dijelu prizemlja *westwerka*. Prema: Ante Milošević, Željko Peković, Izvor: Milošević, Peković, 2009., str. 233.

Slika 23. Rekonstruirana oltarna ograda crkve Sv. Spasa. Izvor: Milošević, Peković, 2009., str. 219.

Slika 24. Ulomak pilastra oltarne ograde crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 25. Ulomak pilastra oltarne ograde crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 26. Ulomak pluteja iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 27. Ulomak pluteja iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 28. Ulomak pluteja iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 29. Ulomak pluteja iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 30. Gornja letva pluteja iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 31. Kapitel iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 32. Grede s posvetnim natpisom iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 33. Ulomak zabata oltarne ograde crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 34. Stipes oltara iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 35. Rekonstruirana oltarna menza iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 36. Pretpostavljeni izgled oltara crkve Sv. Spasa. Prema: Ante Milošević, Željko Peković, Izvor: Milošević, Peković, 2009., str. 217.

Slika 37. Ulomci nadvratnika zapadnog portala crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 38. Ulomak sjevernog dovratnika zapadnog portala crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 39. Rekonstrukcija izgleda okvira zapadnog portala. Prema: Ante Milošević, Željko Peković, Izvor: Milošević, Peković, 2009., str. 206.

Slika 40. Ranosrednjovjekovni prag zapadnog ulaza crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 41. Ranosrednjovjekovni prag sjevernog ulaza crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 42. Ulomak ploče sarkofaga (?) iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 43. Ulomak nepoznate namjene iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 44. Ulomak menze s rupom za relikvije iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 45. Pogled na gradinu Kozjak i kasnosrednjovjekovnu utvrdu *Prozor* iznad Vrlike. Foto: Jelena Milošević

Slika 46. Ulomak grede s natpisom „S]VSCIPEVOTA QVE PROT[VO“ iz Vrlike. Izvor: Marun, 1896., str. 29.

Slika 47. Ulomak pilastra iz Vrlike. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 48. Tlocrt otkrivene arhitekture na položaju *Crkvina* u Gornjim Koljanima. Prema: Frane Radić, Izvor: Radić, 1900., str. 107.

Slika 49. Tlocrt posljednjih ostataka arhitekture i grobova na položaju *Crkvina* u Gornjim Koljanima. Prema: Ante Milošević, Izvor: Milošević, 1998., str. 97.

Slika 50. Pretpostavljeni izgled crkve na položaju *Crkvina* u Gornjim Koljanima. Prema: Mate Zekan, Izvor: Jurčević, 2009., str. 57.

Slika 51. Pretpostavljeni izgled crkve na položaju *Crkvina* u Gornjim Koljanima. Prema: Ante Jurčević, Izvor: Jurčević, 2009., str. 58.

Slika 52. Rekonstrukcija oltarne ograde ranosrednjovjekovne crkve u Gornjim Koljanima
Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 53.-54. Kapiteli sa položaja *Crkvina* u Gornjim Koljanima. Izvor: Marasović, 2011., str. 66.

Slika 55. Restaurirani zabat iz ranosrednjovjekovne crkve u Gornjim Koljanima. Izvor: Marasović, 2011., str. 63.

Slika 56. Nadvratnik i dovratnik ranosrednjovjekovne crkve u Gornjim Koljanima. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 57. Položaj *Liovića greblje* podno *Gradine* u Vučipolju. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *Google Satellite*

Slika 58. Položaj *Liovića greblje* podno *Gradine* u Vučipolju. Foto: Jelena Milošević

Slika 59. Kasnosrednjovjekovno groblje na položaju *Liovića greblje* u Vučipolju. Foto: Jelena Milošević

Slika 60. Položaj *Grudine* u Potravlju. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *Google Satellite*

Slika 61. Fotografija ulomaka iz Potravlja iz *Prvog muzeja hrvatskih spomenika* u Kninu, Izvor: Jeličić, 1984., str. 174.

Slika 62. Kasnoantički kapitel s položaja *Grudine* u Potravlju. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 63. Kasnoantički kapitel sa položaja *Grudine* u Potravlju. Izvor: Jeličić, 1984., str. 173.

Slika 64. Kasnoantički kapitel s položaja *Grudine* u Potravlju. Izvor: *Arheološka zbirka*, 2008., str. 309.

Slika 65. Ulomak pilastra iz ranosrednjovjekovne crkve u Hrvacama. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 66. Ulomak pilastra ili pluteja iz ranosrednjovjekovne crkve u Hrvacama. Izvor: *Arheološka zbirka*, 2008., str. 325.

Slika 67. Ulomak pilastra ili pluteja iz ranosrednjovjekovne crkve u Hrvacama. Izvor: *Arheološka zbirka*, 2008., str. 324.

Slika 68. Pilastar iz ranosrednjovjekovne crkve u Hrvacama. Izvor: *Arheološka zbirka*, 2008., str. 324.

Slika 69. Položaj crkve Sv. Katarine, lokaliteta *Lopate* i pretpostavljene antičke *Setovije* na brdu Šušanj u Lučanima. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *Google Satellite*

Slika 70. Tlocrt otkrivene arhitekture na položaju *Općinska lokva*. Prema: Frane Bulić, Izvor: Jeličić, 1984., str. 176.

Slika 71. Tlocrt otkrivene arhitekture na položaju *Općinska lokva*. Prema: M. Ujević, Izvor: Jeličić, 1984., str. 177.

Slika 72. Tlocrt otkrivene arhitekture na položaju *Općinska lokva*. Prema: J. Posavec, Izvor: Jeličić, 1984., str. 176.

Slika 73. Položaj nekadašnje *Bunarske glavice* uz veću *Ivkovića glavicu* u Brnazama. Foto: Jelena Milošević

Slika 74. Tlocrt otkrivenih ostataka na položaju *Mijoljača* u Brnazama. Prema: Stjepan Gunjača, Izvor: Gunjača 1955b., str. 92.

Slika 75 - 76. Rekonstruirane tranzene iz crkve Sv. Mihovila u Brnazama. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 77. Ulomak pluteja s motivom: *crux coronata*, ribe, ptice i fantastične životinje iz Brnaza. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 78. Ulomak pluteja sa motivima zdjele i riba sa položaja *Mijoljača* u Brnazama (AZFS). Foto: Jelena Milošević

Slika 79. Ulomci greda s natpisom „INDIGNVS PECATOR FIERI R(ogavit)“ i „(t)EMPORE DOM(ini)“ te dijela zabata s natpisom „(princi)PE(m) ANGE(lorum)“ iz Brnaza. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 80. Ulomak zabata oltarne ograde iz Brnaza s natpisom „HONOR.“ Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 81. Ulomak zabata oltarne ograde iz Brnaza s natpisom „OTS.“ Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 82. Ulomak gornjeg kraka raspela s prikazom Krista iz Brnaza. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 83 - 84. Ulomci kapitela s položaja *Mijoljača* u Brnazama. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 85. Pilastar ranosrednjovjekovne oltarne ograde s položaja *Mijoljača* u Brnazama. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 86. Rekonstrukcija pluteja ranosrednjovjekovne oltarne ograde s položaja *Mijoljača* u Brnazama. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 87. - 89. Ulomci pluteja s *Korbboden* motivom s položaja *Mijoljača* u Brnazama. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 90. Nekadašnji otočić Gacko s položajem *Kulina* na rijeci Cetini. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *Google Satellite*

Slika 91. Pogled na nekadašnji otočić Gacko na rijeci Cetini. Foto: Jelena Milošević

Slika 92. Tlocrt ostataka na položaju *Kulina* u Gali. Prema: Branimir Gabričević, Izvor: Gabričević, 1953.a, str. 184.

Slika 93. Plutej s položaja *Kuštrine livade* u blizini otočića Gacko. Izvor: Muzej Cetinske krajine

Slika 94. Pogled na lokalitet *Mirine*, rijeku Cetinu i Sinjsko polje. Foto: Jelena Milošević

Slika 95. Fotografija ulomaka skulpture sa lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Gabričević, 1953., str. 78.

Slika 96. Skica izgleda križne piscine s lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Gabričević, 1965. str. 540.

Slika 97. Tlocrt ostataka na lokalitetu *Mirine* u Otoku. Prema Pascale Chevalier, Izvor: Chevalier, 1995.b, pl.XXXIII, Fig. 2

Slika 98. Tlocrt konzerviranih ostataka na lokalitetu *Mirine* u Otoku. Prema: Ante Milošević, Izvor: Milošević, T 11.

Slika 99. Kasnoantička crkva na lokalitetu *Mirine* u Otoku kod Sinja. Foto: Jelena Milošević

Slika 100. Ostatak sarkofaga u krstionici kasnoantičke ckrve u Otoku. Foto: Jelena Milošević

Slika 101. Grobnice u narteksu kasnoantičke crkve u Otoku. Foto: Jelena Milošević

Slika 102.-103. Ulomci bordure pluteja s lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Arheološki muzej u Splitu

Slika 104. Ulomak s prikazom fantastične životinje s lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Arheološki muzej u Splitu

Slika 105. Ulomak s prikazom riba s lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Arheološki muzej u Splitu

Slika 106. Ulomak s motivom euharistije s lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Muzej Cetinske krajine

Slika 107. Rekonstrukcija ulomka kapitela s lokaliteta *Mirine* u Otoku
Izvor: Muzej Cetinske krajine

Slika 108. Ulomak ploče sarkofaga s motivom križa unutar obruča s lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Milošević, 2005., T. 12

Slika 109. Kasnoantički kapitel s položaja kod škole u Grabu. Izvor: *Arheološka zbirka*, 2008., str. 310.

Slika 110. Pilastar s položaja *Grebčine* u Grabu. Izvor: Milošević, 1998., str. 253.

Slika 111. Ulomak pilastra s položaja *Grebčine* u Grabu. Izvor: Milošević, 1998., str. 253.

Slika 112. Ulomak pluteja iz rječice Grab. Izvor: Milošević, 1998., str. 250.

Slika 113. Ulomak pluteja uzidanog u grobnu kapelicu na starom groblju u Udovčićima. Foto: Jelena Milošević

Slika 114. Ulomak pilastra uzidanog u kuću u zaseoku *Omrčeni* u Udovčićima. Foto: Jelena Milošević

Slika 115. Položaj *Tiluriuma*, *Pons Tilurija* na rijeci Cetini te uzvisine *Okolište*. Izradila: Jelena Milošević

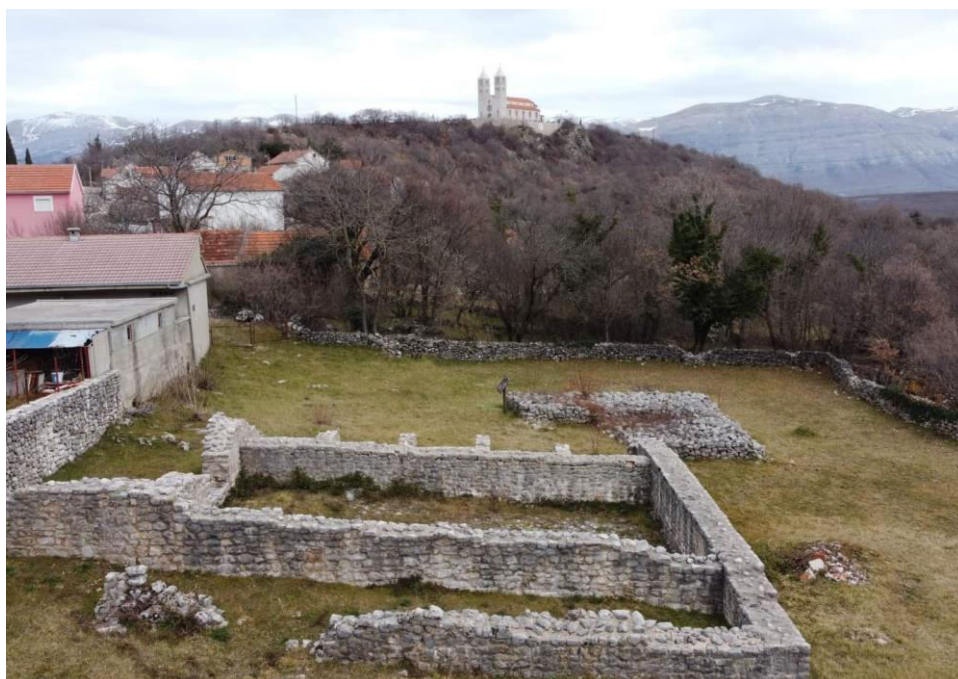
Slika 116. Donji dio pilastra s položaja *Okolište* u Trilju. Izvor: Muzej Cetinske krajine

Slika 117. Rekonstrukcija izgleda pilastra s položaja *Okolište* u Trilju. Izvor: Milošević, 1998., str. 270.

6.4. SLIKE

Slika 1. Rimska „villa“ na položaju *Krstače* u Kijevu. Foto: Jelena Milošević

Slika 2. Pogled na rimsku „villu“ podno gradine Sv. Mihovila u Kijevu. Foto: Jelena Milošević

Slika 3. Pogled na gradinu Sv. Mihovila u Kijevu. Foto: Jelena Milošević

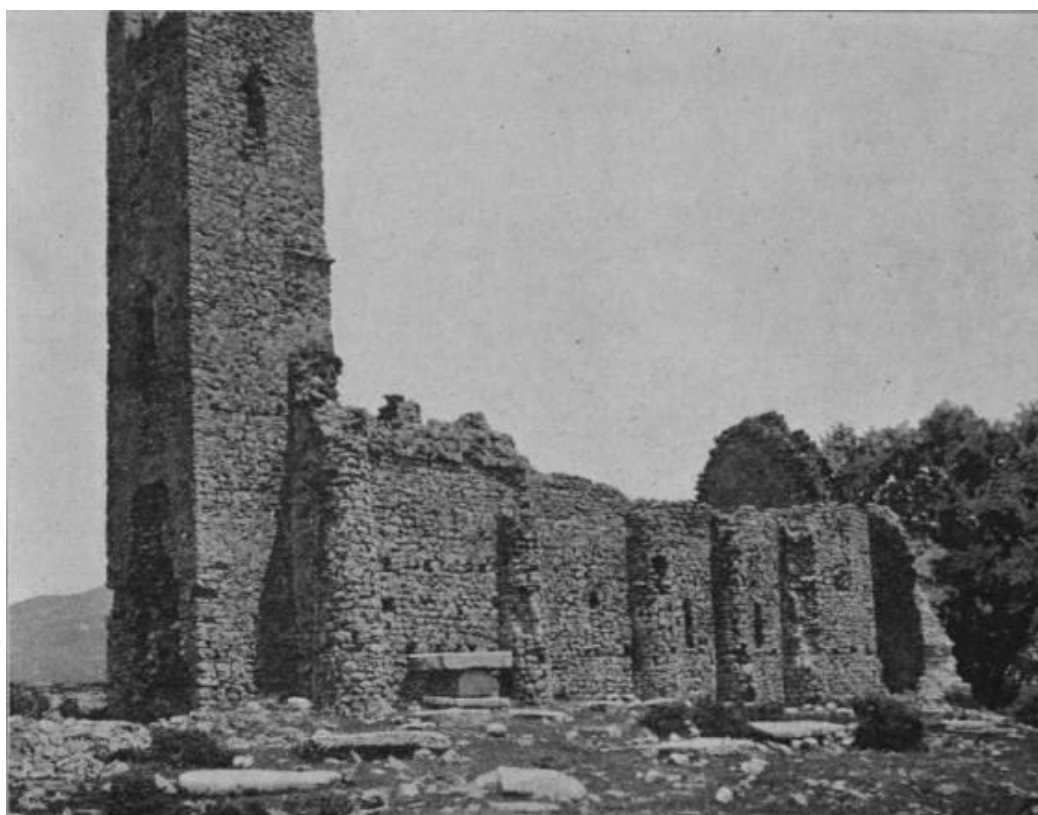
Slika 4. Kasnoantički stupić sa sraslim kapitelom s gradine Sv. Mihovila u Kijevu (AZFS).

Foto: Jelena Milošević

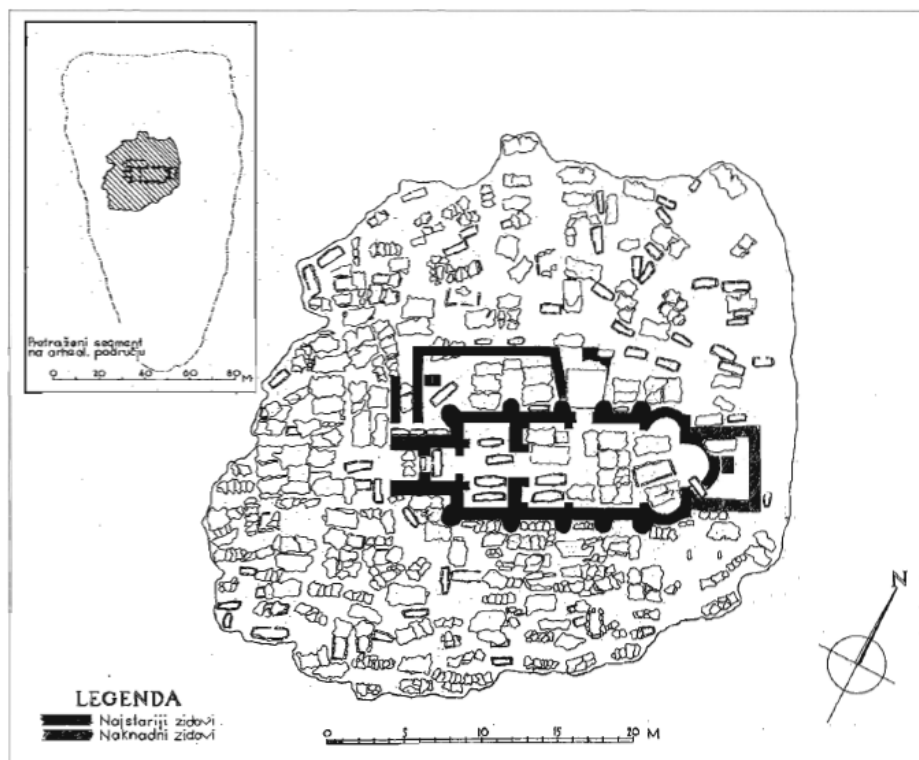

Slika 5. Kasnoantički plutej s gradine Sv. Mihovila u Kijevu.

Izvor: *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju: pax et bonum FF - AM*, (ur.) Miroslava Topić, Sinj: Franjevački samostan Čudotvorne Gospe Sinjske, Ogranak Matice hrvatske Sinj, 2008., str. 313.

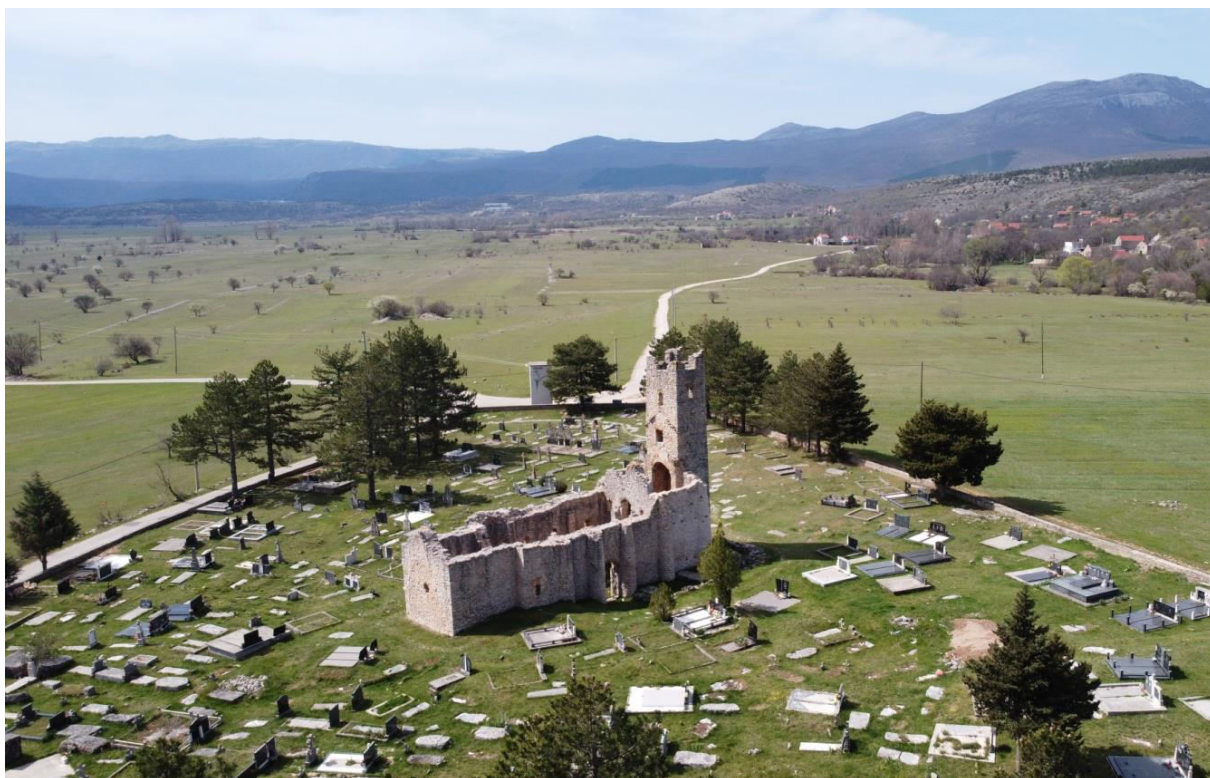
Slika 6. Prva fotografija crkve Sv. Spasa. Izvor: Marun, 1895.a, str. 185.

Slika 7. Tlocrt crkve Sv. Spasa i groblja oko nje. Prema: Stjepan Gunjača, Izvor: Gunjača, 1995., str. 30.

Slika 8. Pogled na crkvu Sv. Spasa na izvoru Cetine. Foto: Jelena Milošević

Slika 9. Pogled na crkvu Sv. Spasa na izvoru Cetine. Foto: Jelena Milošević

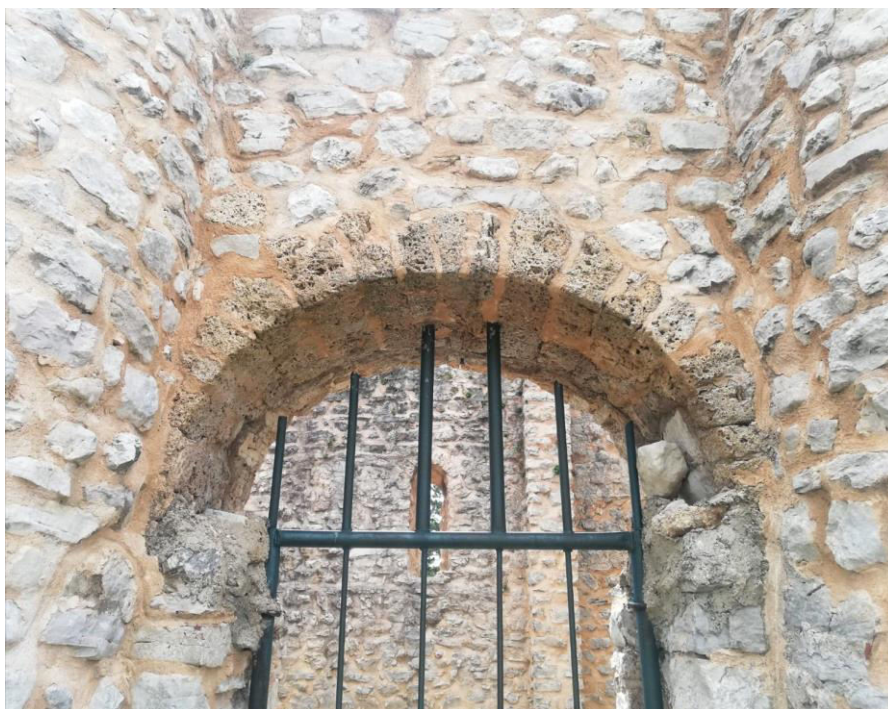
Slika 10. Pogled na crkvu Sv. Spasa na izvoru Cetine. Foto: Jelena Milošević

Slika 11. Rupe od drvene skele, detalj na južnom zidu crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 12. Obli kontrafori na sjevernom zidu crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

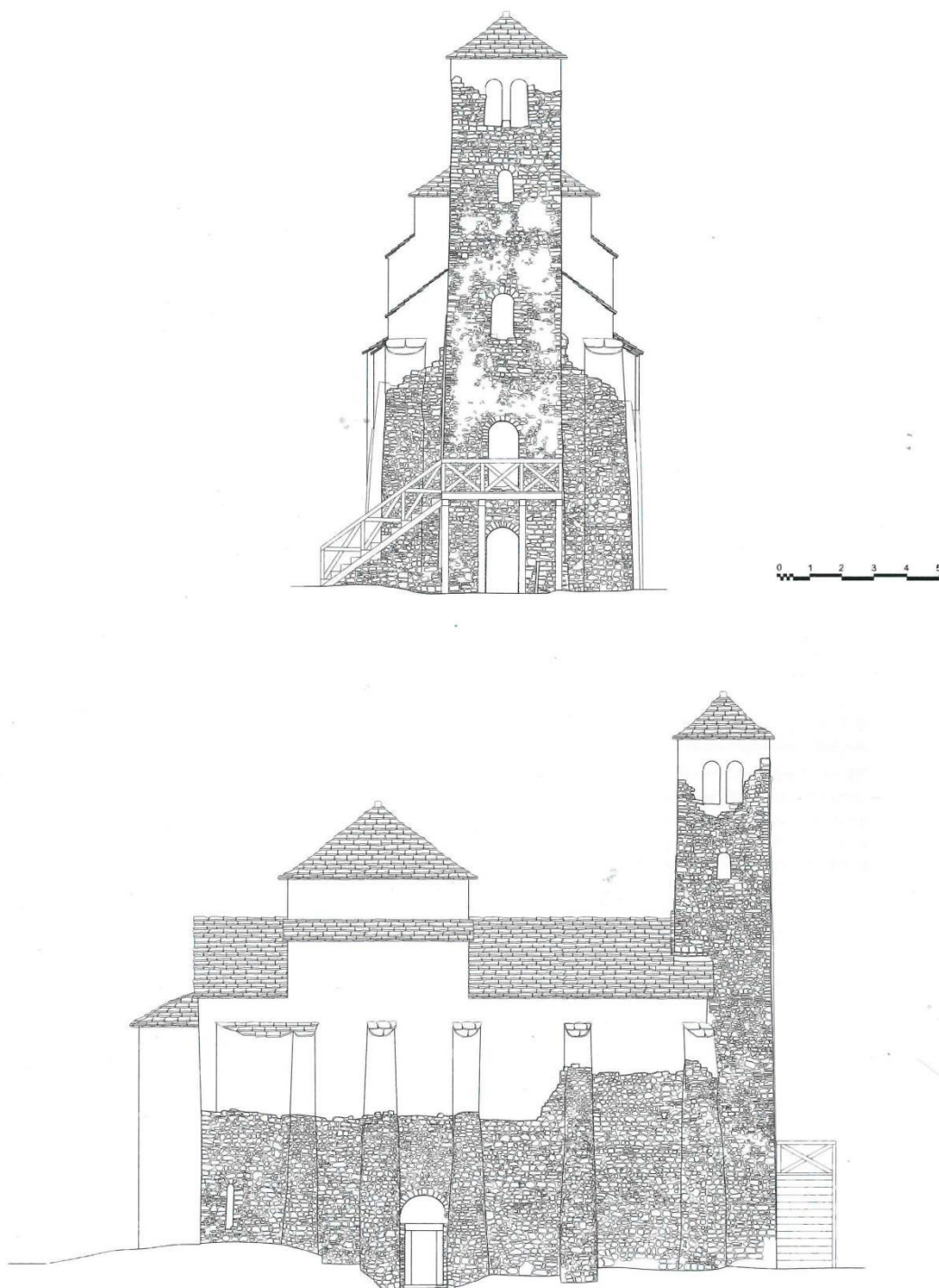
Slika 13. Gljivasti otvor iznad sjevernih vrata crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 14. Prozorski otvori na južnom zidu crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 15. Raščlanjenost unutarnjeg plašta crkve Sv. Spasa, detalj južnog zida. Foto: Jelena Milošević

Slika 16. Prijedlog rekonstrukcije izvornog izgleda crkve Sv. Spasa, pogled sa zapada i sjevera. Prema: Ante Milošević, Željko Peković, Izvor: Milošević, Peković, 2009., str. 258.

Slika 17. Prijedlog rekonstrukcije izvornog izgleda crkve Sv. Spasa, pogled sa juga i istoka.

Prema: Ante Milošević, Željko Peković, Izvor: Milošević, Peković, 2009., str. 259.

Slika 18. Niša u južnom zidu na katu zvonika crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

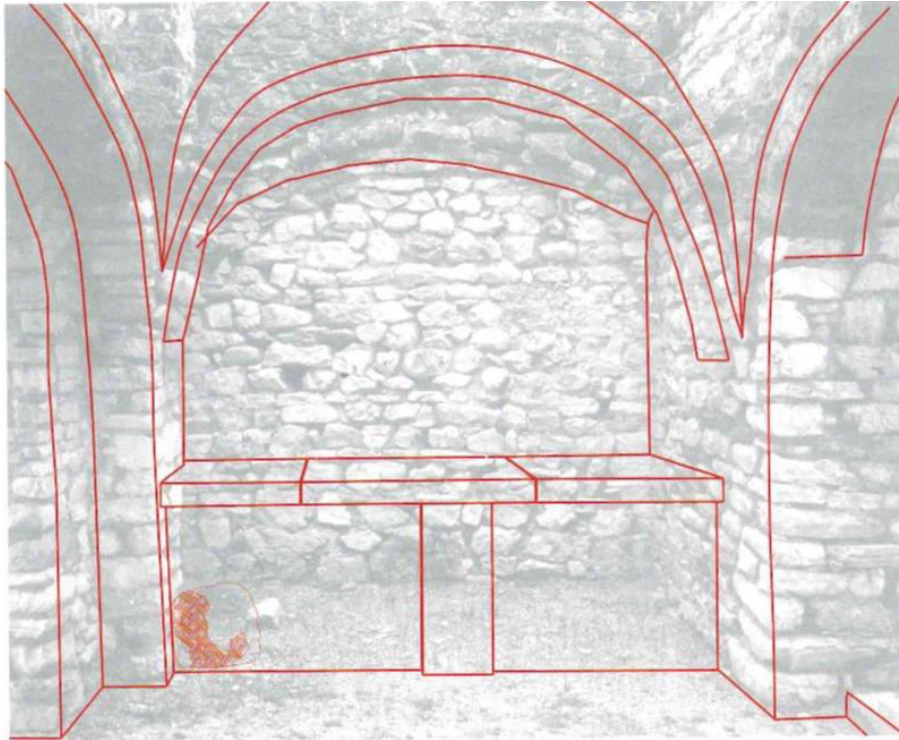
Slika 19. Raščlamba prostora i ostatci svodova u prizemlju *westwerka* crkve Sv. Spasa. Foto:
Jelena Milošević

Slika 20. Lučni otvori na katu *westwerka* crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 21. Pogled na *westwerk* iz unutrašnjosti crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 22. Pretpostavljeni izgled arkosolija u sjevernom dijelu prizemlja *westwerka*. Prema: Ante Milošević, Željko Peković, Izvor: Milošević, Peković, 2009., str. 233.

Slika 23. Rekonstruirana oltarna ograda crkve Sv. Spasa. Izvor: Milošević, Peković, 2009., str. 219.

Slika 24. Ulomak pilastra oltarne ograde iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 25. Ulomak pilastra oltarne ograde iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 26. Ulomak pluteja iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 27. Ulomak pluteja iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 28. Ulomak pluteja iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 29. Ulomak pluteja iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 30. Gornja letva pluteja iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 31. Kapitel iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 32. Grede s posvetnim natpisom iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

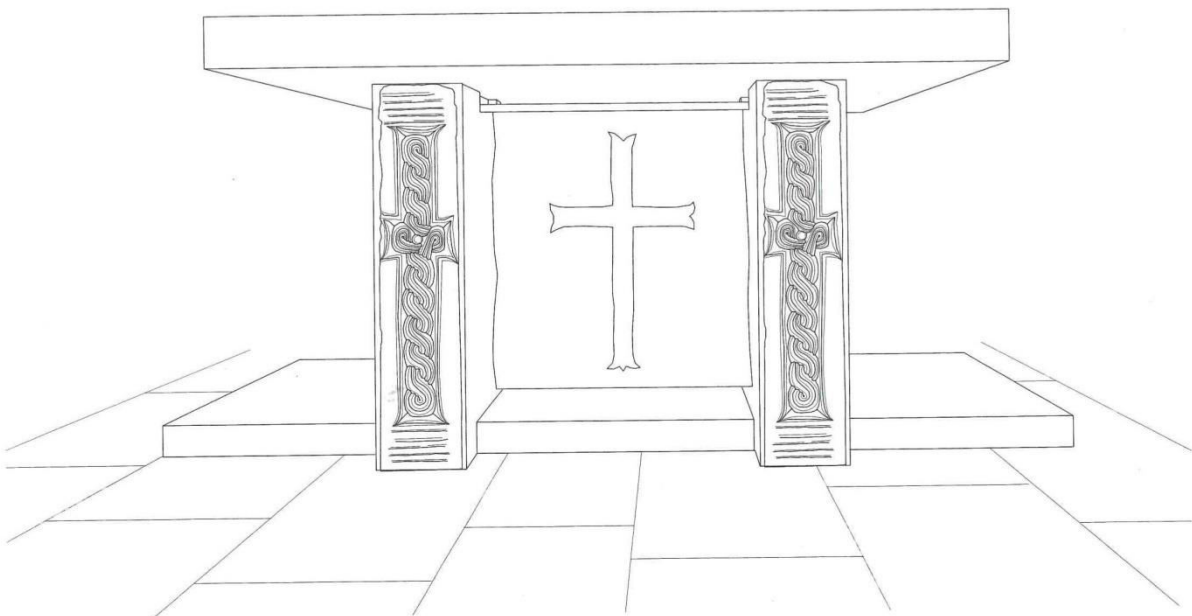
Slika 33. Ulomak zabata oltarne ograde crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 34. Stipes oltara iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 35. Rekonstruirana oltarna menza iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 36. Pretpostavljeni izgled oltara crkve Sv. Spasa. Prema: Ante Milošević, Željko Peković, Izvor: Milošević, Peković, 2009., str. 217.

Slika 37. Ulomci nadvratnika zapadnog portala crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 38. Ulomak sjevernog dovratnika zapadnog portala crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 39. Rekonstrukcija izgleda okvira zapadnog portala prema Ante Milošević, Željko Peković. Izvor: Milošević, Peković, 2009., str. 206.

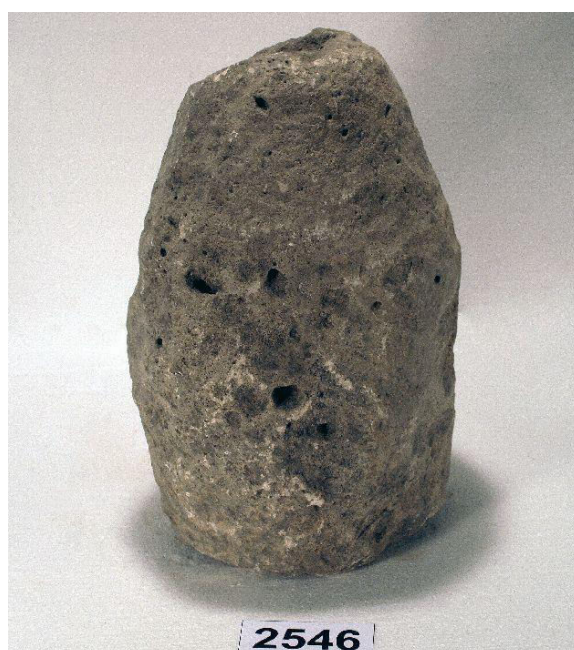
Slika 40. Ranosrednjovjekovni prag zapadnog ulaza crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 41. Ranosrednjovjekovni prag sjevernog ulaza crkve Sv. Spasa. Foto: Jelena Milošević

Slika 42. Ulomak ploče sarkofaga (?) iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 43. Ulomak nepoznate namjene iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 44. Ulomak menze s rupom za relikvije iz crkve Sv. Spasa. Foto: Zoran Alajbeg
(MHAS)

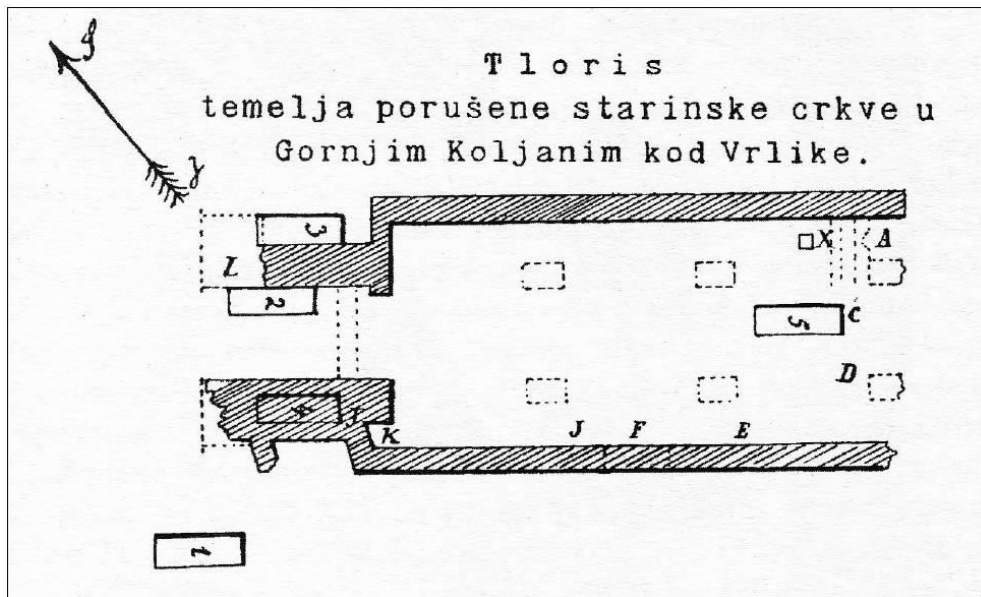
Slika 45. Pogled na gradinu Kozjak i kasnosrednjovjekovnu utvrdu *Prozor* iznad Vrlike. Foto:
Jelena Milošević

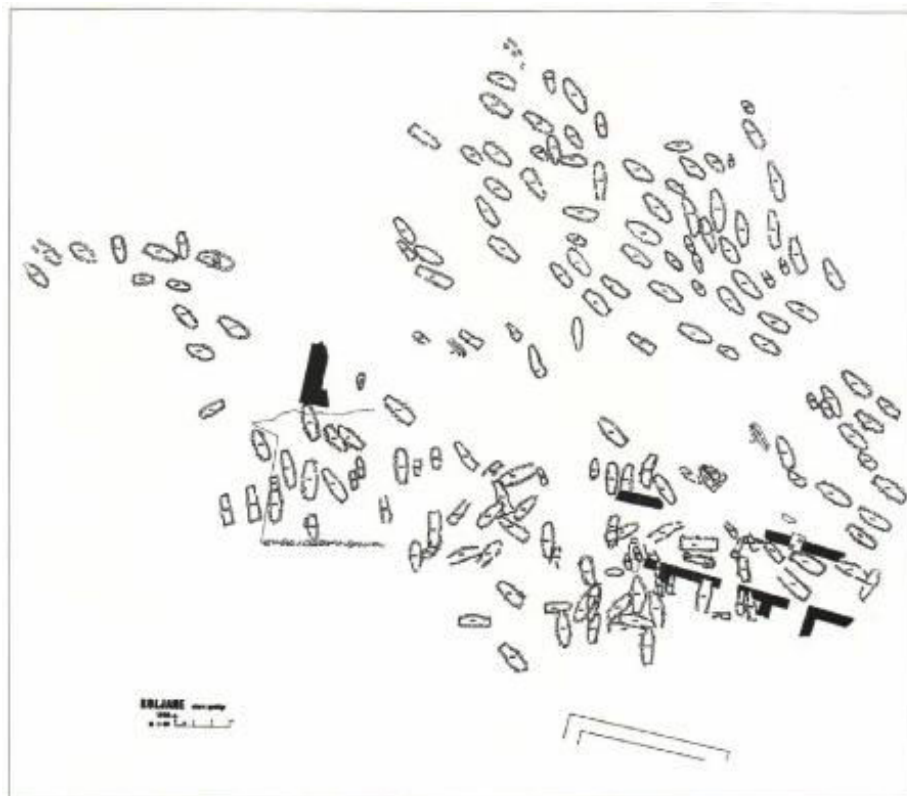
Slika 46. Ulomak grede s natpisom „S]VSCIPEVOTA QVE PROT[VO“ iz Vrlike. Izvor: Marun, 1896., str. 29

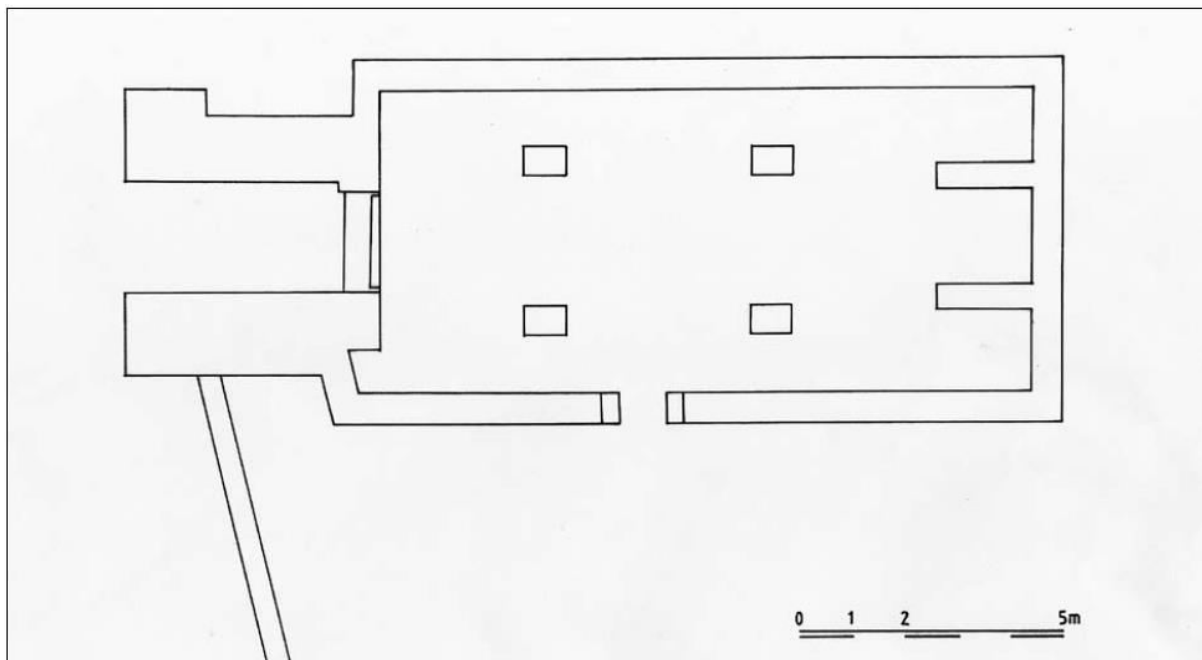
Slika 47. Ulomak pilastra iz Vrlike. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

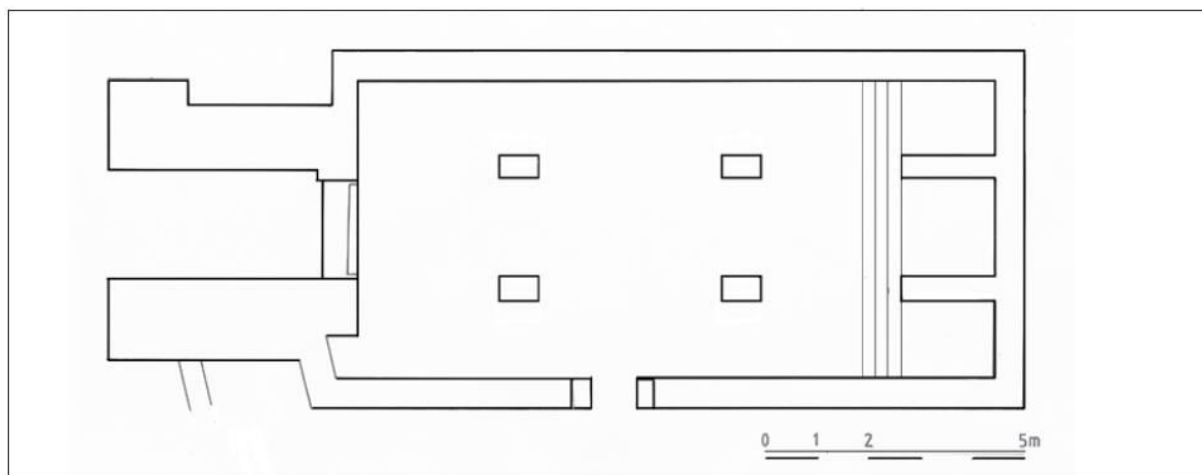
Slika 48. Tlocrt otkrivene arhitekture na položaju *Crkvina* u Gornjim Koljanima. Prema: Frane Radić, Izvor: Radić, 1900., str. 107.

Slika 49. Tlocrt posljednjih ostataka arhitekture i grobova na položaju *Crkvina* u Gornjim Koljanima. Prema: Ante Milošević, Izvor: Milošević, 1998., str. 97.

Slika 50. Pretpostavljeni izgled crkve na položaju *Crkvina* u Gornjim Koljanima. Prema: Mate Zekan, Izvor: Jurčević, 2009., str. 57.

Slika 51. Pretpostavljeni izgled crkve na položaju *Crkvina* u Gornjim Koljanima. Prema: Ante Jurčević, Izvor: Jurčević, 2009., str. 58.

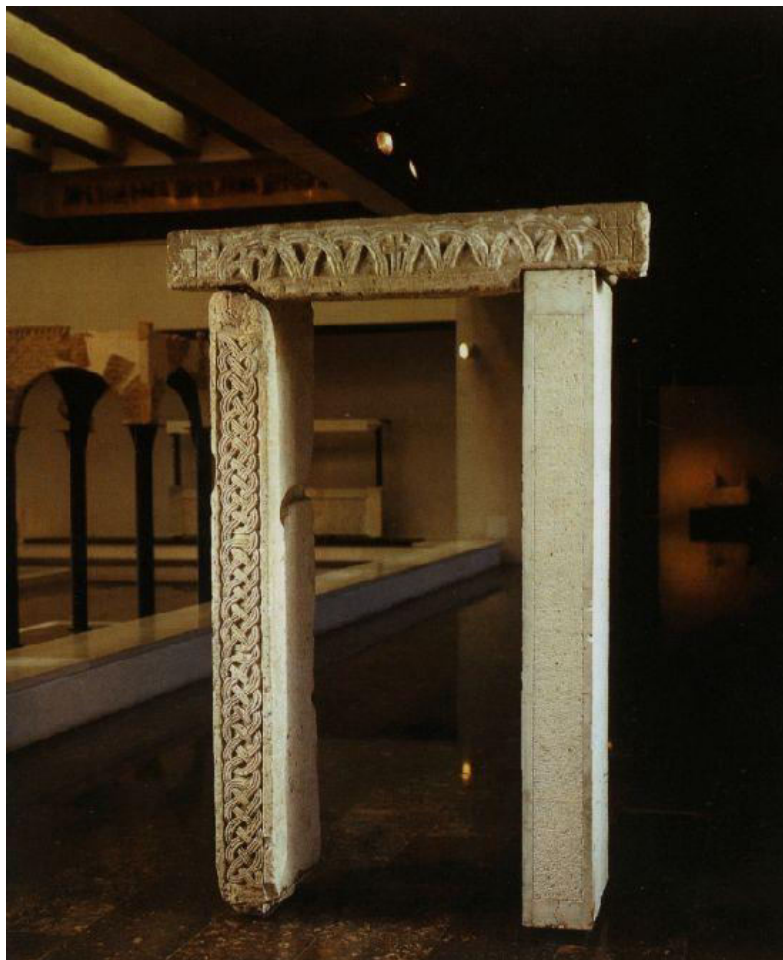
Slika 52. Rekonstrukcija oltarne ograde ranosrednjovjekovne crkve u Gornjim Koljanima
Izvor: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 53. - 54. Kapiteli sa položaja *Crkvina* u Gornjim Koljanima. Izvor: Marasović, 2011.,
str. 66.

Slika 55. Restaurirani zabat iz ranosrednjovjekovne crkve u Gornjim Koljanima. Izvor: Marasović, 2011., str. 63.

Slika 56. Nadvratnik i dovratnik ranosrednjovjekovne crkve u Gornjim Koljanima. Izvor: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 57. Položaj *Liovića greblje* podno *Gradine* u Vučipolju. Izradila: Jelena Milošević,
podloga: *Google Satellite*

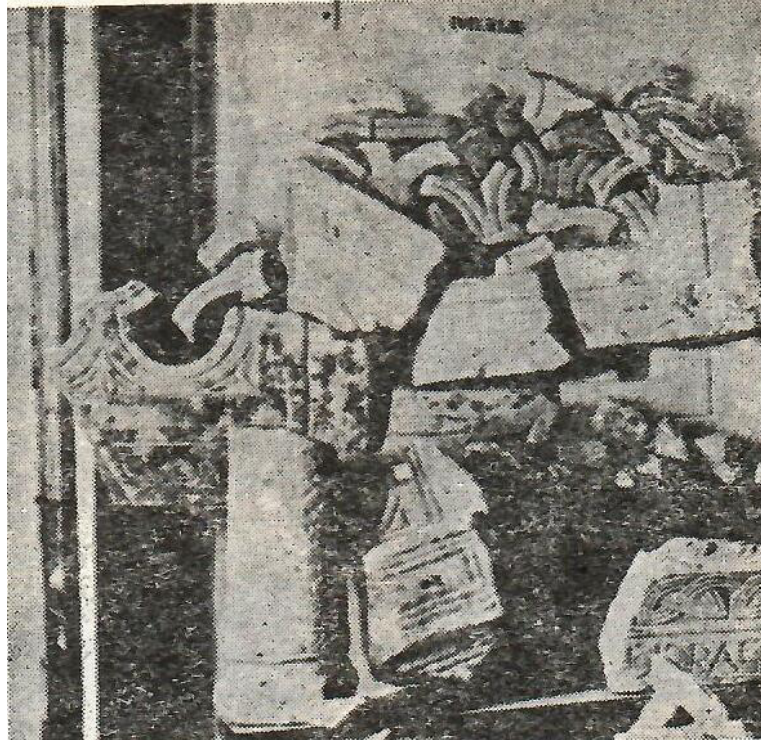
Slika 58. Položaj *Liovića greblje* podno *Gradine* u Vučipolju. Foto: Jelena Milošević

Slika 59. Kasnosrednjovjekovno groblje na položaju *Liovića greblje* u Vučipolju. Foto: Jelena Milošević

Slika 60. Položaj *Grudine* u Potravlju. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *Google Satellite*

Slika 61. Fotografija ulomaka iz Potravlja iz *Prvog muzeja hrvatskih spomenika* u Kninu,
Izvor: Jeličić, 1984., str. 174.

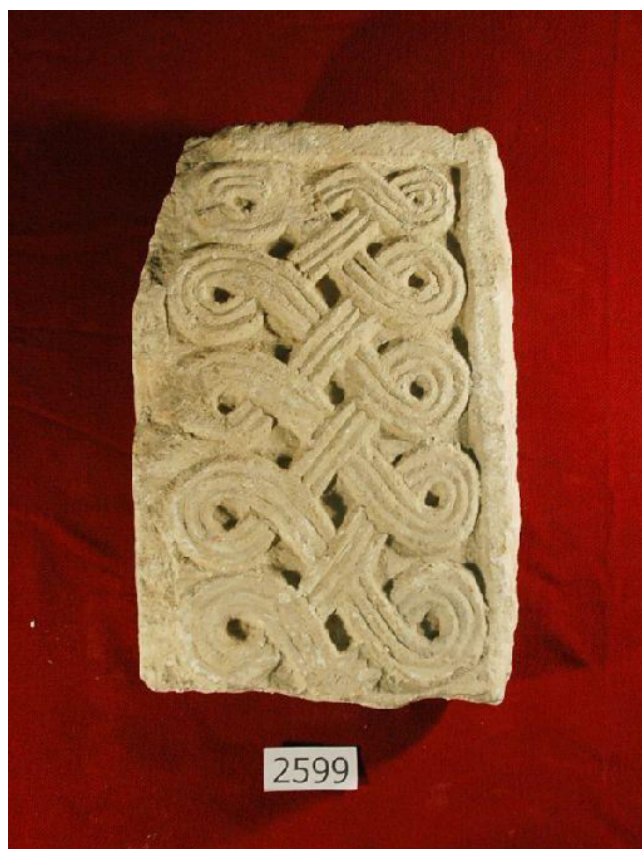
Slika 62. Kasnoantički kapitel s položaja *Grudine* u Potravlju. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 63. Kasnoantički kapitel sa položaja *Grudine* u Potravlju. Izvor: Jeličić, 1984., str. 173.

Slika 64. Kasnoantički kapitel s položaja *Grudine* u Potravlju. Izvor: *Arheološka zbirka*, 2008., str. 309.

Slika 65. Ulomak pilastra iz ranosrednjovjekovne crkve u Hrvacama. Foto: Zoran Alajbeg
(MHAS)

Slika 66. Ulomak pilastra ili pluteja iz ranosrednjovjekovne crkve u Hrvacama. Izvor:
Arheološka zbirka, 2008., str. 325.

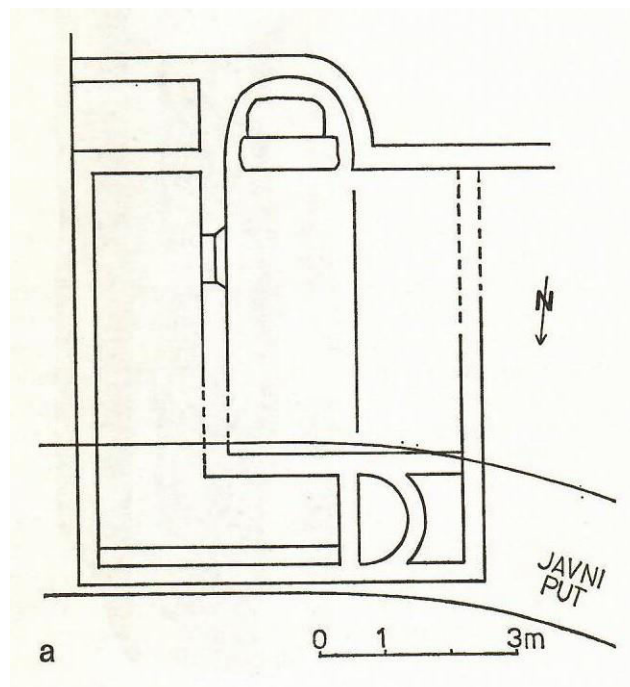
Slika 67. Ulomak pilastra ili pluteja iz ranosrednjovjekovne crkve u Hrvacama. Izvor: *Arheološka zbirka*, 2008., str. 324.

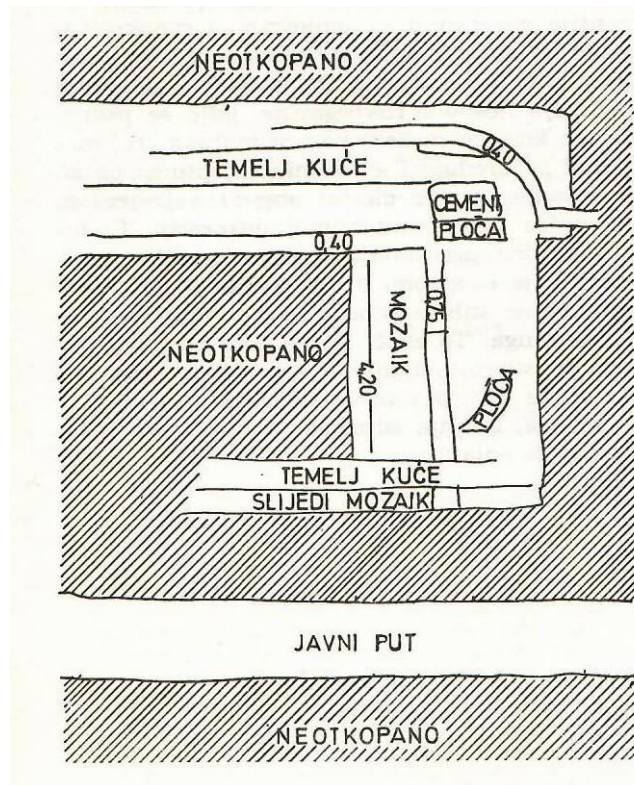
Slika 68. Pilastar iz ranosrednjovjekovne crkve u Hrvacama. Izvor: *Arheološka zbirka*, 2008., str. 324.

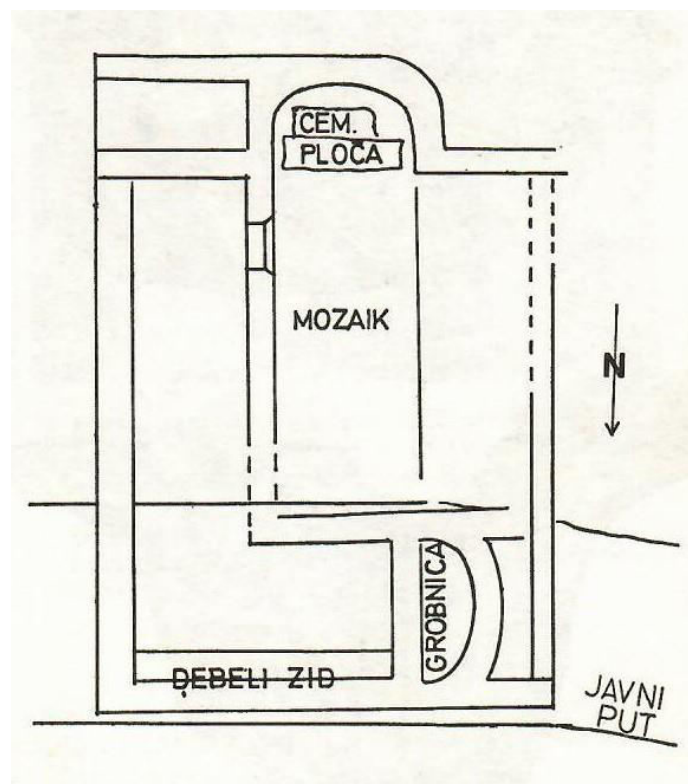
Slika 69. Položaj crkve Sv. Katarine, lokaliteta *Lopate* i pretpostavljene antičke *Setovije* na brdu Šušanj u Lučanima. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *Google Satellite*

Slika 70. Tlocrt otkrivene arhitekture na položaju *Općinska lokva*. Prema: Frane Bulić, Izvor: Jeličić, 1984., str. 176.

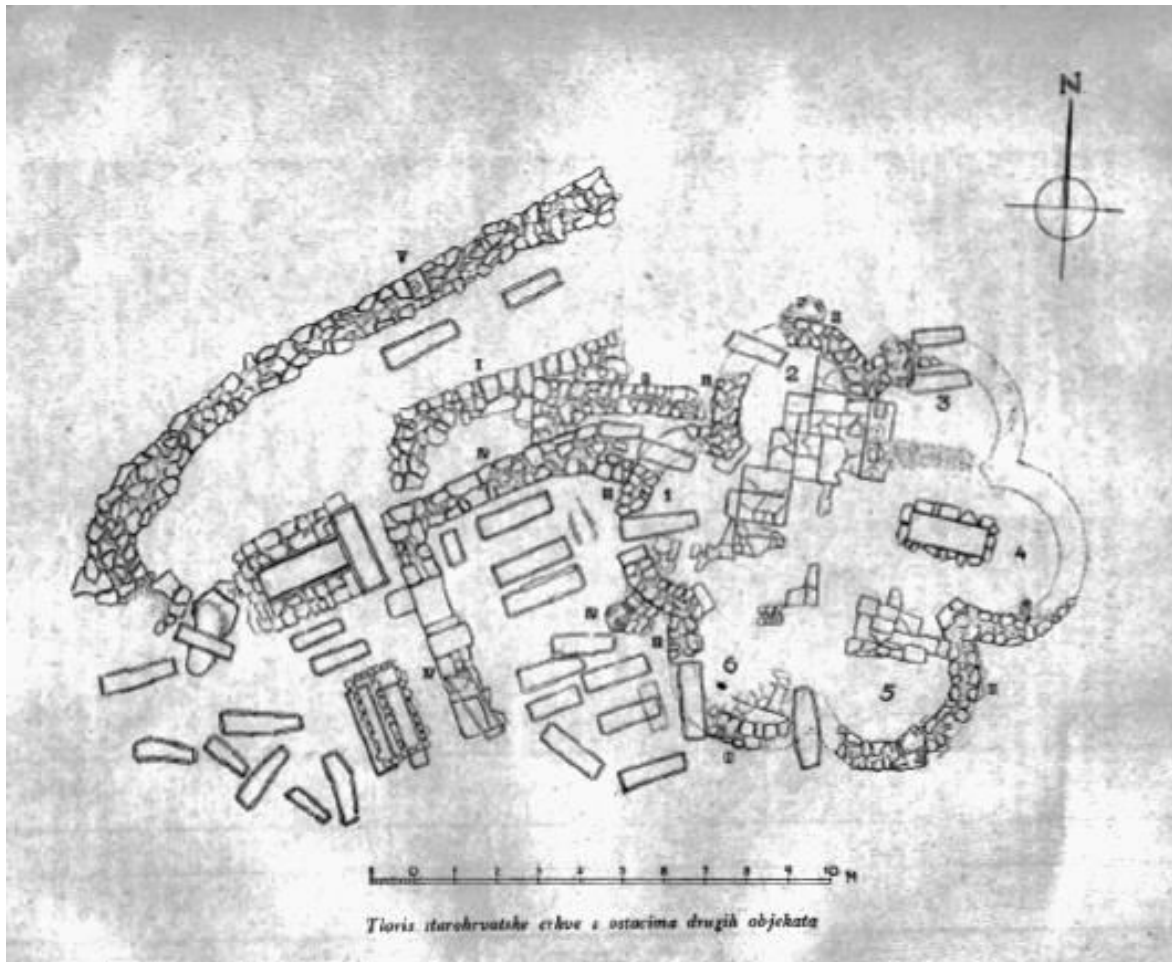
Slika 71. Tlocrt otkrivene arhitekture na položaju *Općinska lokva*. Prema: M. Ujević, Izvor: Jeličić, 1984., str. 177

Slika 72. Tlocrt otkrivene arhitekture na položaju *Općinska lokva*. Prema: J. Posavec, Izvor: Jeličić, 1984., str. 176.

Slika 73. Položaj nekadašnje *Bunarske glavice* uz veću *Ivkovića glavicu* u Brnazama. Foto: Jelena Milošević

Slika 74. Tlocrt otkrivenih ostataka na položaju *Mijoljača* u Brnazama. Prema: Stjepan Gunjača, Izvor: Gunjača, 1955.b, str. 92.

Slika 75 - 76. Rekonstruirane tranzene iz crkve Sv. Mihovila u Brnazama. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 77. Ulomak pluteja s motivom: *crux coronata*, ribe, ptice i fantastične životinje iz Brnaza. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 78. Ulomak pluteja sa motivima zdjele i riba sa položaja *Mijoljača* u Brnazama (AZFS).

Foto: Jelena Milošević

Slika 79. Ulomci oltarnih greda s natpisom „INDIGNVS PECATOR FIERI R(ogavit)“ i „(t)EMPORE DOM(ini)“ te dijela zabata s natpisom „(princi)PE(m) ANGE(lorum)“ iz Brnaza. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 80. Ulomak zabata oltarne ograde iz Brnaza s natpisom „HONOR.“ Foto: Zoran Alajbeg
(MHAS)

Slika 81. Ulomak zabata oltarne ograde iz Brnaza s natpisom „OTS.“ Foto: Zoran Alajbeg
(MHAS)

Slika 82. Ulomak gornjeg kraka raspela s prikazom Krista iz Brnaza. Foto: Zoran Alajbeg
(MHAS)

Slika 83. - 84. Ulomci kapitela s položaja *Mijoljača* u Brnazama. Foto: Zoran Alajbeg
(MHAS)

Slika 85. Pilastar ranosrednjovjekovne oltarne ograde s položaja *Mijoljača* u Brnazama. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

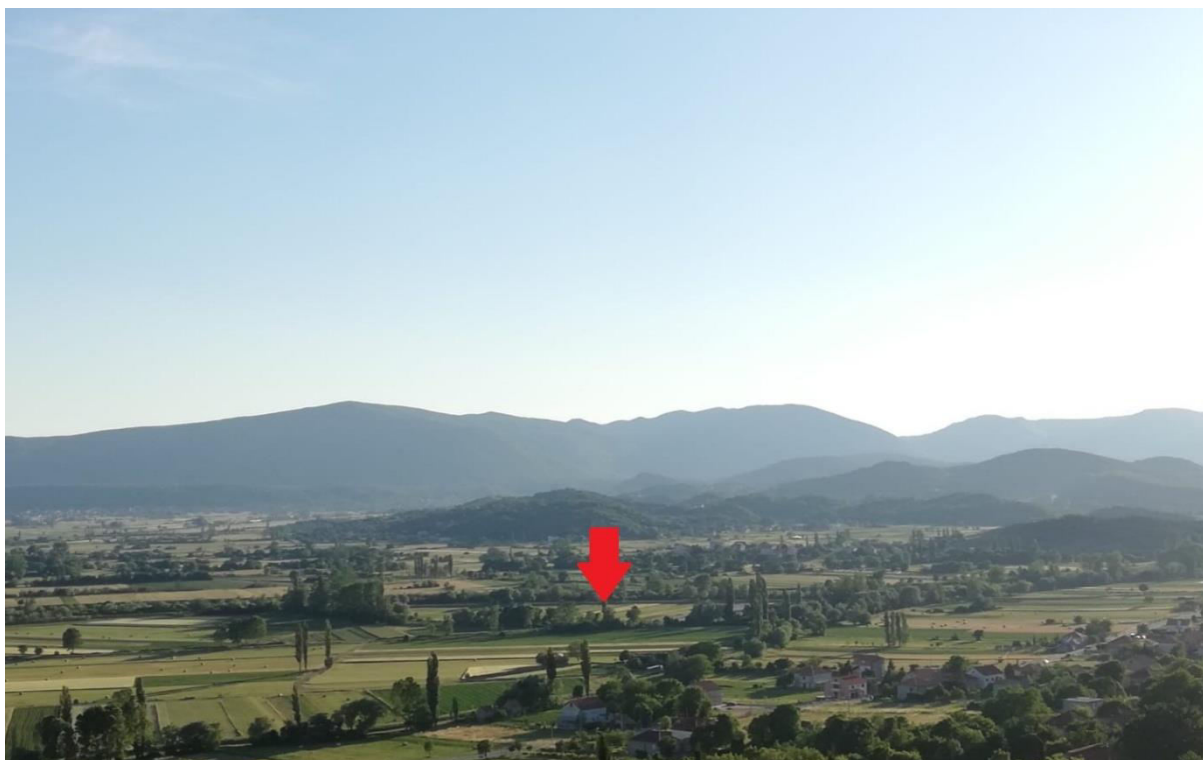
Slika 86. Rekonstrukcija pluteja ranosrednjovjekovne oltarne ograde s položaja *Mijoljača* u Brnazama. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

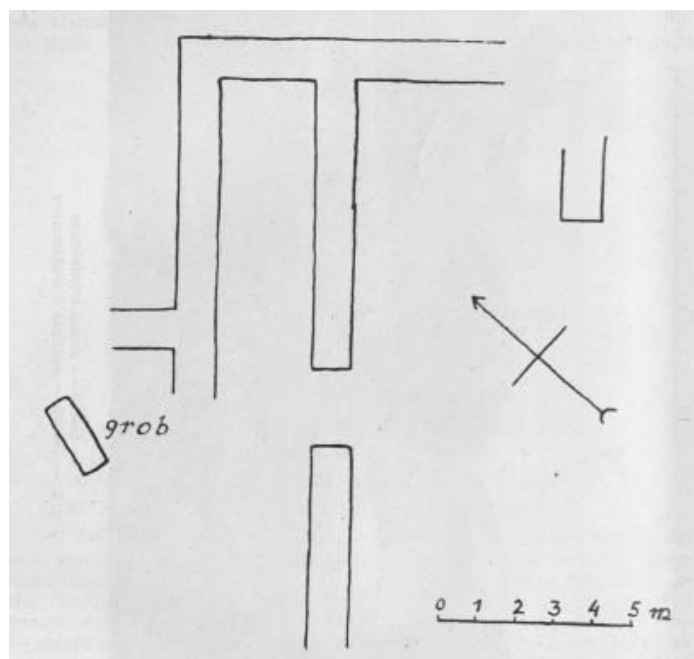
Slika 87. - 89. Ulomci pluteja s *Korboden* motivom s položaja *Mijoljača* u Brnazama. Foto: Zoran Alajbeg (MHAS)

Slika 90. Nekadašnji otočić Gacko s položajem *Kulina* na rijeci Cetini. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *Google Satellite*

Slika 91. Pogled na nekadašnji otočić Gacko na rijeci Cetini. Foto: Jelena Milošević

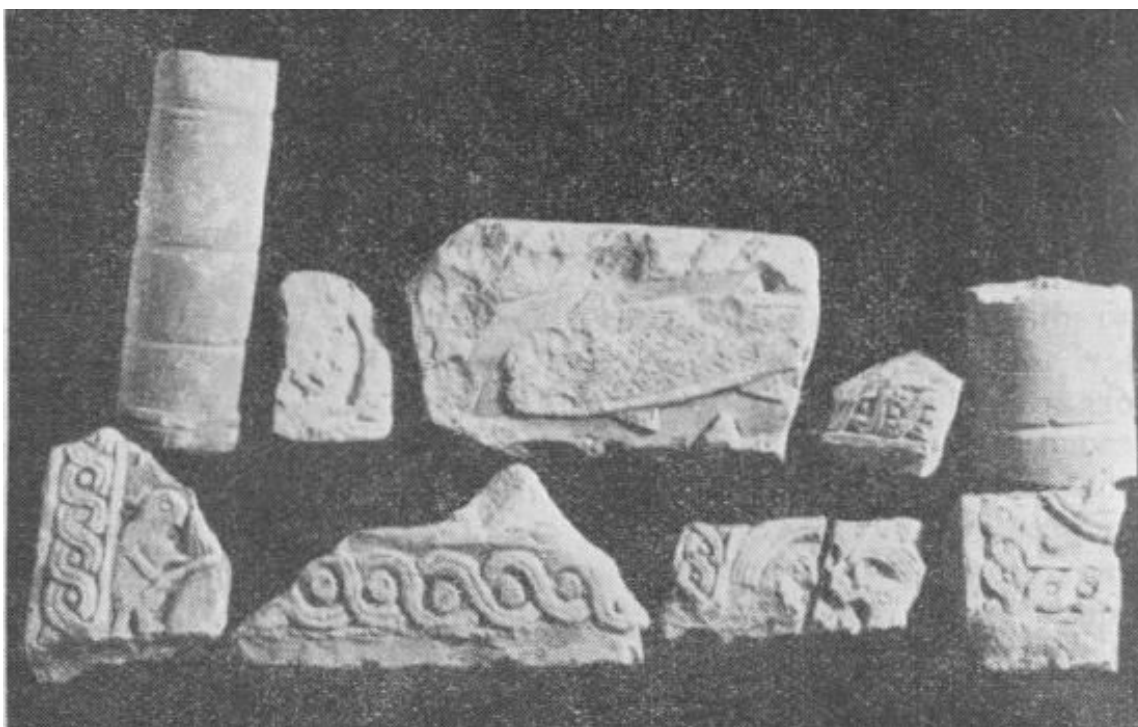
Slika 92. Tlocrt ostataka na položaju *Kulina* u Gali. Prema: Branimir Gabričević, Izvor: Gabričević, 1953.a, str. 184

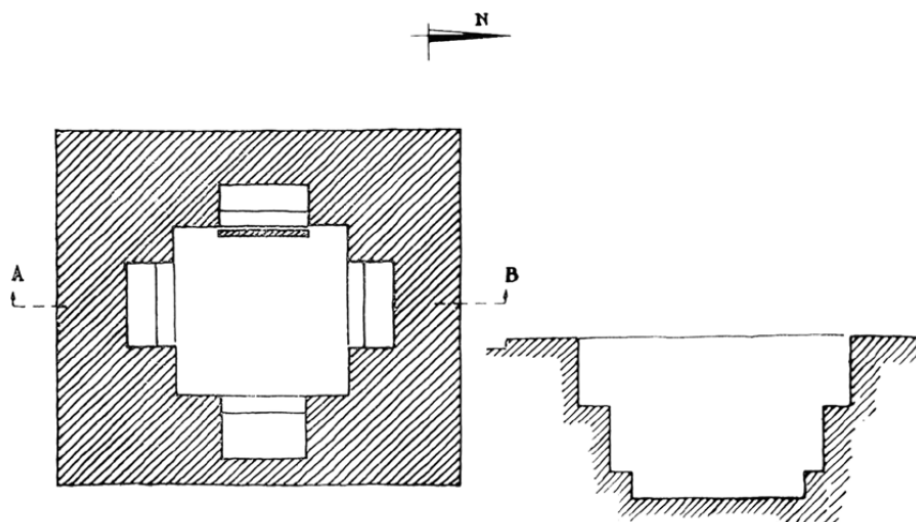
Slika 93. Plutej s položaja *Kuštrine livade* u blizini otočića Gacko. Izvor: Muzej Cetinske krajine

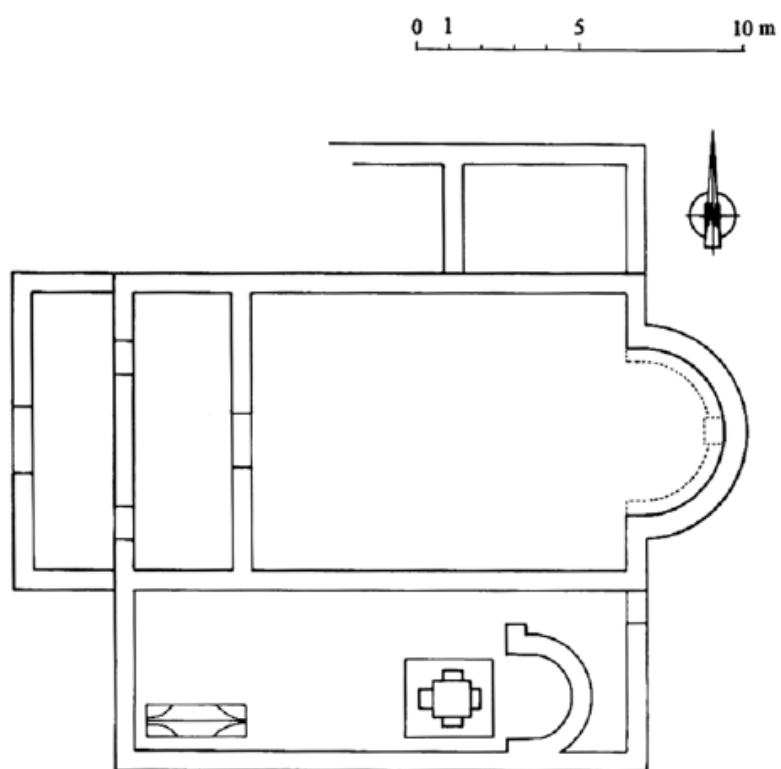
Slika 94. Pogled na lokalitet *Mirine*, rijeku Cetinu i Sinjsko polje. Foto: Jelena Milošević

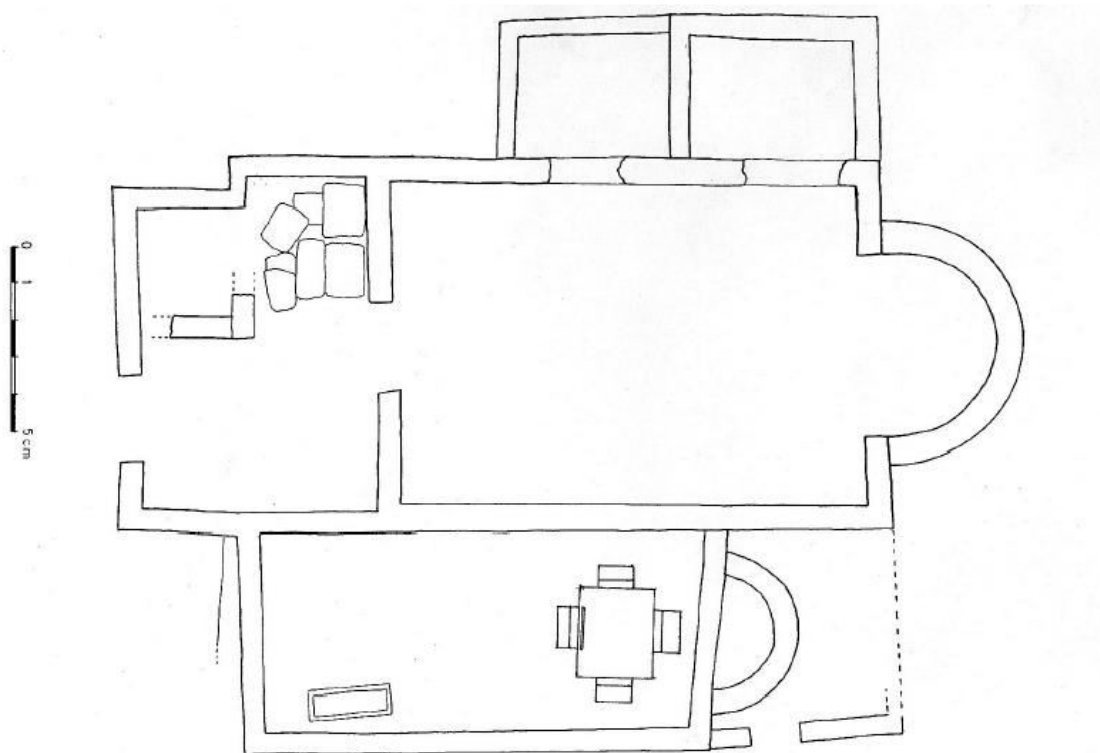
Slika 95. Fotografija ulomaka skulpture sa lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Gabričević, 1953.a, str. 78.

Slika 96. Skica izgleda križne piscine s lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Gabričević, 1965. str. 540.

Slika 97. Tlocrt ostataka na lokalitetu *Mirine* u Otoku. Prema: Pascale Chevalier, Izvor: Chevalier, 1995.b, pl.XXXIII, Fig. 2

Slika 98. Tlocrt konzerviranih ostataka na lokalitetu *Mirine* u Otoku. Prema: Ante Milošević,
Izvor: Milošević, 2005., T 11.

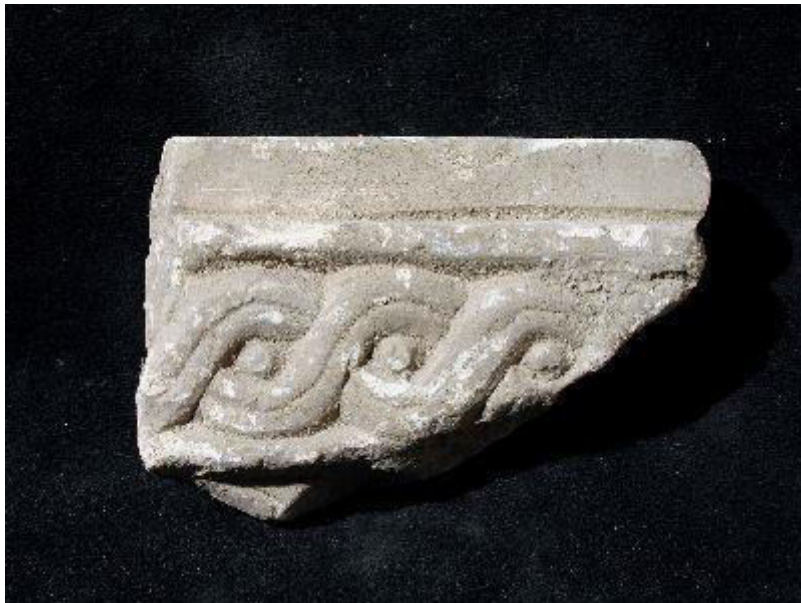
Slika 99. Kasnoantička crkva na lokalitetu *Mirine* u Otoku kod Sinja. Foto: Jelena Milošević

Slika 100. Ostatak sarkofaga u krstionici kasnoantičke crkve u Otoku. Foto: Jelena Milošević

Slika 101. Grobnice u narteksu kasnoantičke crkve u Otoku. Foto: Jelena Milošević

Slika 102 - 103. Ulomci bordure pluteja s lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Arheološki muzej u Splitu

Slika 104. Ulomak s prikazom fantastične životinje s lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Arheološki muzej u Splitu

Slika 105. Ulomak s prikazom riba s lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Arheološki muzej u Splitu

Slika 106. Ulomak s motivom euharistije s lokaliteta *Mirine* u Otoku
Izvor: Muzej Cetinske krajine

Slika 107. Rekonstrukcija ulomka kapitela s lokaliteta *Mirine* u Otoku
Izvor: Muzej Cetinske krajine

Slika 108. Ulomak ploče sarkofaga s motivom križa unutar obruča s lokaliteta *Mirine* u Otoku. Izvor: Milošević, 2005., T. 12

Slika 109. Kasnoantički kapitel s položaja kod škole u Grabu. Izvor: *Arheološka zbirka*, 2008., str. 310.

Slika 110. Pilastar s položaja *Grebčine* u Grabu. Izvor: Milošević, 1998., str. 250.

Slika 111. Ulomak pilastra s položaja *Grebčine* u Grabu. Izvor: Milošević, 1998., str. 253.

Slika 112. Ulomak pluteja iz rječice Grab. Izvor: Milošević, 1998., str. 250.

Slika 113. Ulomak pluteja uzidanog u grobnu kapelicu na starom groblju u Udovčićima. Foto:
Jelena Milošević

Slika 114. Ulomak pilastra uzidanog u kuću u zaseoku *Omrčeni* u Udovčićima. Foto: Jelena Milošević

Slika 115. Položaj *Tiluriuma*, *Pons Tilurija* na rijeci Cetini te uzvisine *Okolište*. Izradila: Jelena Milošević, podloga: *Google Satellite*

Slika 116. Donji dio pilastra s položaja *Okolište* u Trilju. Izvor: Muzej Cetinske krajine

Slika 117. Rekonstrukcija izgleda pilastra s položaja *Okolište* u Trilju. Izvor: Milošević, 1998., str. 270.

7. SUMMARY

The thesis presents the catalogue overview of the sacral architecture of the early medieval Cetina County from the Late Antiquity to the Early Middle Ages. This territory encompasses upper and middle course of the Cetina river, that is, present-day towns of Sinj, Vrlika and Trilj and municipalities of Kijevo, Civljane, Hrvace, Otok and Dicmo. The introductory chapters include a review of previous archaeological researches within studied territory; a short description of geographical and historical characteristics of Cetina County; an overview of ecclesiastical organization of the area from the emergence of Christianity to the 11th century and a brief review of Roman residential-economic complexes. The catalogue presents the analysis of the late antique and the early medieval sacral buildings and their stone sculptures. Also, each catalogue entry contains a review of hitherto published literature on the topic and a brief conclusion based on the given information. The territory of Cetina County is an archaeologically rich region, however it hasn't been sufficiently researched yet. Based on the catalogue analysis of the sites and their contextualisation through geographical and historical features of the area, but also with the help of the maps that accompany this paper, the conclusion proposes the interpretation of the cultural and historical landscape transformation of the present-day Cetina region and a commentary on the potential future researches.

KEY WORDS: Cetina, Cetina County, Late Antiquity, Early Middle Ages, sacral architecture, transformation of the historical landscape